سُهٹي

-- مارچ

پيش ڪندڙ

ماهوار

سُهڻي

مارچ - ١٩٧٣ع

سال: ۴

نمبر: ٣

ايڊيٽر

[redacted]

ترتيب

	پنهنجي طرفان....	طارق اشرف	٣
ڪهاڻيون	ڇتي ڪتي جو موت	آمر جليل	١٠
	ڪسوٽي	نجم عباسي	٢١
مضمون	اڄ جو سوال	رسول بخش پليجو	٤١
	٤ - مارچ ١٩٦٧	يوسف لغاري	٤٥
	ڪجهه ـ ٤ مارچ متعلق	ڄام ساقي	٧٩
	٤ - مارچ ١٩٦٧....	غلام نبي	٨٥
شعر	وايون	شيخ اياز	٩٦
	اسين پاڻ رهبر	تنوير عباسي	١٠٢
	٤ـ مارچ جي ٻئي ڏينهن	اِمداد حسيني	١٠٣
	اظهار جي آزادي لاءِ....	اقبال جتوئي	١٠٤
	سدا سنڌ رهندي	فتاح ملڪ	١٠٥
	تنهنجي راهه ۾	سرفراز راڄڙ	١٠٥
	٤ـ مارچ	راز ناٿن شاهي	١٠٦
	آزاد نظم	نسرين جوڻيجو	١٠٧
	وائي	ملڪ نديم	١٠٨
	٤ - مارچ	زيب پٽي	١٠٩
	[redacted]	بخش پياسي	١١٠
			١١١

طارق اشرف

قيمت : ۲-۵۰

سال لاءِ : ۲۰-۰۰

سهڻي پبلشرس
الهندو ڪڇو
حيدرآباد، سنڌ.

SOHNI PUBLISHERS
F/45-750 WEST KUTCHA
HYDERABAD. SIND.

وادي	پٿر	
۴ - مارچ جو پٿر	اسلم ار	
بيت		
	خاڪي جويو	
۴ - مارچ	مير محمد پيرزادو	۱۱۳
۴ - مارچ جا جوڏا	ستار	۱۱۴
نظم		
	رحيم سهتو مجاهد	۱۱۵
۴- مارچ	نثار بزمي	۱۱۶

تنقيد ۽ رايا

پڙهندڙن جا خط	پڙهندڙن وٽان	۱۱۷

ٽائيٽل: علي اڪبر (سيڻي حق ۽ واسطا قائم)

سيد سليم شاه قادري، شاهد پرنٽرز، صدر حيدرآباد سنڌ، مان ڇپرايو.

ٽائيٽل يحيٰ پرنٽرز، نائين جو پڙ، حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو

پنهنجي طرفان ....

سر ويچڻ جو ڏينهن

▲ ۴- مارچ جو ڏينهن وري آيو آهي.

▲ ۴- مارچ سنڌ جي جوڌن جو ڏينهن آهي.

▲ ۴- مارچ جيئي سنڌ تحريڪ جو جنم ڏينهن آهي.

▲ ۴- مارچ سنڌ ۽ سنڌين لاءِ هڪ عظيم ڏينهن آهي. انهيءَ ڏينهن هڪ پاسي ڪجهه سنڌي شاگرد هئا، ۽ ٻئي طرف آمر ۽ جابر جي سپاهه. سنڌي جوڌا ٺلهين هٿين هئا، ۽ آمر جو ڇاڙتو پنجن ضلعن جي هٿيارن سان ليس پوليس سان گڏ. سنڌي سپوتن کي خبر هئي ته اِهو ڏينهن اچڻو آهي، انهن کي آمر جي ڇاڙتي سان منهن مقابل ٿيڻو پوندو. ته به هو هٿين خالي هئا. پر هنن ڄاتو ٿي، ته سوڀ سدائين حق جي ٿيندي آهي، پوءِ ڇاهي وقتي طور آها شڪست پسجڻ ۾ اچي.

▲ ۴- مارچ جي ڏينهن جيڪا تحريڪ سنڌي شاگردن شروع ڪئي هئي، اِها تحريڪ تيستائين قائم رهندي، جيستائين سنڌ جي ڌرتيءَ کي، سنڌ جي اصلي وارثن کي سندن حق نه ملندا. ۴- مارچ تي، اِنهيءَ تحريڪ ۾ سڀئي سنڌي شاگرد ۽ شاگرد اڳواڻ هڪ پليٽ فارم تي گڏ هئا، ۽ هاڻ جيتوڻيڪ ٽڙي پکڙي ويا آهن ، ته به، هر ڪو، هر هڪ، جدا جدا، سنڌ لاءِ پاڻ پتوڙي پيو.

▲ ۴- مارچ تي سنڌي شاگردن - جوڌن - جوانن پنهنجي ٻڌي، همٿ ۽ طاقت جو جيڪو مظاهرو ڪيو هو، شايد ئي اهڙو ڪٿي ٿيو هجي. انهن اِهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته ناحق- ناانصافي- حق تلفي ڏسي خاموش نه رهبو. خاموش نه رهبو ۽ ٻاهر نڪري اچبو. ٻاهر اچبو ۽ پوري طاقت سان ٽڪربو ۽ جڏهن اهڙا فيصلا ڪيا آهن، ته سختيون برداشت ڪرڻيون ئي پونديون. اهڙن موقعن تي ٻڌي - همٿ - طاقت کي ٽوڙڻ جون سوين ڪوششون ٿينديون آهن. ۴- مارچ جي جوڌن جي ٻڌي، همٿ ۽ طاقت ٽوڙڻ لاءِ به سوين جتن ڪيا ويا، ڪين لالچ ڏنو ويو، دڙڪا ڏنا ويا، دٻ ڏنو ويو- پر سنڌي جوڌن

جي پختي عزم کي لوڏو به نه آيو. جيئن سنڌ تحريڪ دٻائڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي ويئي، اهي وڏيڪ طاقت سان اڀريا ٿي. ٤- مارچ جي جوڌن جيڪي مثال قائم ڪيا آهن، اهڙا مثال شايد ئي ڪٿي پسي سگهبا ٤- مارچ جا سرويچ پنهنجي گهرن ۾ ڪونه لڪا ويٺا رهيا، نه ئي هاسٽلن جي ڪمرن ۾ ويهي، درن کي اندران بند ڪري ڇڏيائون، نه ئي ڪجهه ڪوهه ۾، لڪي ڇپي ڪم ڪيائون. ايوب جهڙي آمر ۽ مسرورحسن جهڙي جابر ڪاموري جي سامهون، ڪليو ڪلايو، علي اعلان رستن تي، بازارن ۾، سرڪاري آفيسن ۾ ۽ خود مسرور جي آفيس جي سامهون انهن آمر ۽ جابر کي للڪاريو. انهن نه پوليس جي ڏنڊن جي پرواهه ڪئي، نه ئي رينجرس جي بندوقن جي. انهن سرويچن ۾ ڪي نوجوان هئا ته ڪي ٻار. پرجذبو ۽ عزم پنهنجو جوان هو. انهن آمر ۽ جابر جي ايڏي هٿيار بند قوت جي سامهون آمر جي هڪ پٺي چاڙتي ڊپٽي ڪمشنر، جي منهن تي چماٽ واهي ڪڍي. اها چماٽ هڪ ننڍڙي شاگرد، هڪ وڏي ڪاموري کي سنڌس هٿيار بند قوت جي سامهون نه هڻين هئي. اها چماٽ سچ هڻين هئي ڪوڙ کي. اها چماٽ حق هڻين هئي ناحق کي. سنڌ جا جوڌا نعرا هڻندا رهيا- 'جيئي سنڌ' ۽ آمر جا چاڙتا پنهنجي ڪمرن ۾، مضبوط درن واري ڪمرن ۾، پوليس جي پهري هيٺ، ڏڪندا رهيا ۽ پوين درن کان پٺي جان ڇڏايون.

▲ ٤- مارچ جي شام، جنهن ڏينهن آمر جي هٿيار بند سپاهه، سنڌ جي خالي هٿين جوڌن تي پنهنجو ڀرپور وار ڪيو، اها شام نه هئي، اهو صبح هو. انهيءَ ڏينهن سنڌ ۾، سنڌي تحريڪ جو سج اڀريو هو. انهيءَ ڏينهن سنڌي جوڌن جو جيڪو رت وهيو هو، اهو رت سڪو ڪونه، ۽ نيٺ اٿلي پيو. انهيءَ ڏينهن سنڌ جا سرويچ سوَن جي تعداد ۾ جيل ۾ ويا، ۽ پوءِ جيل جهڙي ۾ هيبتناڪ جڳهه، هڪ اهڙي مقدس جڳهه بنجي وئي، ته جيڪو جيل مان ٿيو اچي، ڄڻ ته کيس بهادري ۽ حب الوطنيءَ جي سند ملي.

▲ ٤- مارچ جي شام جو سنڌ جا شاگرد، جوڌا ۽ سرويچ، ٽلهين هٿين، وچ رستي تي، اڪيلي رستي تي، بنا ڪنهن اطلاع جي، بنا ڪنهن

ڏوهه جي، ڦٽيا ويا. انهن کي ماريو ويو. آمر جي چاڙتي سنڌي معصوم شاگردن جو بيگناهه رت وهائي، پنهنجي انتقام جي باهه ٻجهائي. پر سنڌي سرويچن جيڪا انهيءَ ڏينهن چڻنگ لڳائي، اها باهه جو پنبيٽ ٿي پيو، جنهن آمر، جابر ۽ سنڌس سمورن چاڙتن کي ساڙي ٻاري ڇڏيو.

▲ ۴- مارچ جي تحريڪ کي آمر پنهنجي قوت سان روڪڻ چاهيو. آمر سمجهيو ٿي، ته انهيءَ تحريڪ کي جيڪڏهن هينئر نه روڪيو ويو ته پوءِ اهو سيلاب بڻجي ويندي، ۽ پوءِ هر شيءِ کي وهائي ويندي. ۽ ائين ئي ٿيو، سنڌو اٿلي پيو، هر ناحق ۽ حق ڏافيءَ کي لوڙهيندو ويو. آمرن جو ڏاهيل قلعو ون يونٽ، جنهنجي بچائڻ خاطر ئي آمر سنڌي شاگردن جي تحريڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ ڏونا ٿي هنيا، هڪ ڌڪاءَ سان ڊهي اچي پٽ پيو، آمر پاڻ به لڏنجي ويو. اڄ نه آمر ايوب جو پتو پوي ٿو، نه ئي سنڌس جابر چاڙتو مسرور 'ڪتو' سنڌ ۾ پير پائي سگهي ٿو. جيڪڏهن آهن- ته سنڌي جوڌا آهن. سنڌي سرويچ ۽ سرواڻ آهن. جيئي سنڌ جو نعرو آهي ۽ سدا جيئي سنڌ جي وراثي آهي.

▲ ڪوڙ کي سچ نٿو بڻائي سگهجي ٿو. ناحق تي نيٺ حق فتح پائيندو. مظلوم جو رت وهندو ته اهو سڪندو ڪونه، اهو نيٺ اٿلندو. اهو قدرت جو قانون آهي. ائين دنيا ۾ ٿيندو آيو آهي، ائين ٿيندو رهندو.

وعدا ۽ ڳالهيون

▲ اسانجي حڪومت آئي ته فوج جو ڪمانڊرانچيف سنڌي ٿيندو.
— ذوالفقار علي ڀٽو.

▲ اسانجي حڪومت آئي ته اسين، سرور کي سخت سزا ڏينداسين.
— ذوالفقار علي ڀٽو.

▲ اسانجي حڪومت آئي ته اسين ۴- مارچ جي عظيم الشان يادگار تعمير ڪرائينداسين.
— ذوالفقار علي ڀٽو.

▲ اسين سنڌڙيءَ کي رت به ڏينداسين.
— ممتاز ڀٽو.

▲ سنڌڙيءَ آخر کهڙو ڏوهه ڪيو آهي. — ممتاز ڀٽو.

▲ مونکي ڏهه سر هجن ها ته آءٌ به سنڌ تان قربان ڪريان ها.
— ممتاز ڀٽو.

▲ سنڌ لاءِ جان به حاضر آهي. — ممتاز ڀٽو.

▲ اسين سنڌ جي ڀلي خاطر هر ڪم ڪنداسين. — ممتاز ڀٽو.

▲ ٿلهيون سنڌي ٽوپيون ۽ اجرڪ نه پايو، ڪم به ڪري ڏيکاريو.
— ممتاز ڀٽو.

▲ مٿيان ئي واعدا، اليڪشن کان اڳ صدر ڀٽي، هزارن - لکن جي جلسن ۾ سنڌي عوام سان ڪيا هئا. ۽ مٿيون ڳالهيون سنڌ جو وڏو وزير ممتاز ڀٽو، هر جلسي ۾ ڪندو آهي. اسين صدر ڀٽي کان پڇون ٿا ته: هاڻ ته اوهانجي حڪومت آهي. ڪمانڊرانچيف ته وڏي ڳالهه آهي، سنڌي عوام جي ايڏي گهڙ ڪانپوءِ به سنڌ ريجمنٽ نٿي ٺهي. آءٌ ڪير آهن، جيڪي سنڌ ريجمنٽ ٺهڻ سان ناراض ٿيندا. آخر آءٌ ڪير آهن، جنجي ڪري اوهين سنڌ ريجمنٽ ٺهڻ جو آرڊر نٿا ڪريو. جنهن حالت ۾ پنجاب ريجمنٽ آهي، بلوچ ريجمنٽ آهي، پوءِ سنڌ ريجمنٽ ڇونٿي ٺهي؟ جنهن حالت ۾ مرڪز سنڌ کان پٺسا وٺي ٿو.

▲ صدر ڀٽي واعدو ڪيو هو ته: اسانجي حڪومت ٺهي ته اسين مسرور حسن (مارچ ١٩٦٧ ۾ حيدرآباد جو ڪمشنر) کي سخت سزا ڏينداسين، سزا ته پري رهي، مسرور، ڀٽي صاحب جي حڪومت ۾ پنجاب جو هوم سيڪريٽري آهي. ڪيڏي نه عجيب ڳالهه آهي ته تيرهن سوءِ آفيسر انهيءَ ڪري لاٿا ويا جو بقول حڪومت جي: آءٌ رشوتي هئا، انهن پنهنجن عهدن کان ناجائز فائدو ورتو هو، ۽ انهن تيرهن سون ۾ وڏو تعداد سنڌي آفيسرن جو به هو. آءٌ تيرهن سو ته بدعنوانين ڪري لهي سگهن ٿا، پر مسرور پاڻ وڏو عهدو ماڻي ٿو. جنهن حالت ۾ صدر ڀٽي کي چڱيءَ ريت ڄاڻ آهي ته هن شخص پنهنجي عهدي جو ناجائز فائدو ورتو ۽ سنڌي شاگردن تي ويل وڄايا. ٤ - مارچ ١٩٧٢ع تي سنڌ سرڪار عام موڪل ڪئي هئي، انهيءَ مان ثابت ٿئي ٿو ته ٤ - مارچ تي سنڌي شاگردن

سان ناحق ٿيو هو، ۽ ظاهر آهي ته اِهو ناحق ايوب جي ڇاڙتي مسرور ڪيو هو. پر پوءِ به مسرور کي هن حڪومت ۾ به نڪو لهر نڪو لوڏو. ڇاڪاڻ انهيءَ ڪري، جو مسرور سنڌي شاگردن تي ظلم ڪيا، پر جيڪڏهن پنجاب جي شاگردن سان اهڙو ناحق ٿئي ها ته پڪ مسرور کي ڦاسيءَ جي سزا ملي ها. جيڪڏهن اردو ٻولن سان اهڙو ناحق ٿئي ها، ته پاڪستان ۽ اسلام خطري ۾ اچي وڃي ها. پر سنڌي شاگردن تي ظلم ۽ تشدد جي انتها ڪرڻ وارو هن وقت پنجاب ۾ هوم سيڪريٽري آهي. ڪيڏانهن ويو ڀٽو صاحب! ۽ ڪيڏانهن ويو سنڌ سان واعدو؟ جيڪڏهن هيءَ عوامي حڪومت آهي، ته پوءِ سنڌي عوام تي ويل وهائڻ وارو اڄ ڇو هن 'عوامي حڪومت' ۾ هوم سيڪريٽري آهي، ڪيس سزا ڇو نه ٿي ڏني وڃي، ڪيس عهدي تان ڇو نٿو لاٿو وڃي.

▲ صدر ڀٽي اليڪشن کان اڳ، پشاور جي عوام سان واعدو ڪيو هو، ته: 'اسانجي حڪومت آئي ته، اسين عوام جي خواهش مطابق هوتي مارڪيٽ ضبط ڪري وٺنداسين.' ڀٽي صاحب کي حڪومت ملي، ۽ هن ائين ڪري ڏيکاريو. پر سنڌي شاگردن سان، عام جلسن ۾ واعدو ڪيو هئائين: 'اسانجي حڪومت ٿيي ته ٤ - مارچ واري هند تي هڪ عظيم الشان يادگار قائم ڪبو.' پر ڀٽي کي حڪومت ملئي تيرهن مهينا ٿي ويا آهن، ڪيڏانهن ويو اهو واعدو ۽ ڪيڏانهن ويو اهو يادگار. انهيءَ يادگار لاءِ سنڌ سرڪار پاران ست لک رپيا ڏيڻ جو اعلان ڪيو ويو هو، ڪيڏانهن ويا اهي ست لک رپيا؟

▲ صدر ڀٽو پنهنجي تقرير ۾ اڪثر چوندو آهي ته: 'آءٌ احسان فراموش نه آهيان. جن مون تي احسان ڪيا آهن، مونکي ياد آهن. مون جيڪي واعده ڪيا آهن، اهي مونکي ياد آهن.

▲ ڀٽو صاحب، اوهانکي اوهانجيون ڳالهيون ياد هجن يا نه، پر اسانکي ياد آهن. اوهان جيڪو ڪجهه چيو آهي، اسانکي اهو سڀ ڪجهه ياد آهي. ۽ اهو سڀڪجهه ڏسون پيا، جو ڪجهه اوهانجي عوامي حڪومت ۾ ٿئي پيو. اوهان سنڌي شاگردن سان واعدو ڪيو هو ته ٤ -

مارچ جو عظيم الشان يادگار ڏهندو. اوهان لياريءَ جي غريب عوام سان واعدو ڪيو هو تہ: اسين هتي وڏيون وڏيون بلڊنگون ٺاهينداسين. اسين اوهان لاءِ پڪا فليٽ تعمير ڪرائينداسين. ۽ هاڻ اسين ڏسون پيا تہ اوهين ڪيئن نہ پيا پنهنجا 'واعدا' پاڙيو. اسين ڏسون پيا تہ ڪروڙن رپئين مان، لياقت آباد (ڪراچي) ۾ وڏه ماڙ عظيم الشان بلڊنگ ٺهي پئي – واقعي پيٽا صاحب، اوهان احسان فراموش نہ آهيو. اوهانکي پنهنجا ڪيل واعدا ياد آهن.

▲ سنڌ جو وڏو وزير بہ وڏيون وڏيون ڳالهيون ڪندو رهيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي بِلَ تي تقرير ڪندي چيو هئائين: 'مونکي ڏهہ سر هجن ها، تہ آءٌ بہ سنڌ تي قربان ڪريان ها.' پر ٻوءِ سيني ڏٺو تہ سنڌي ٻوليءَ جي بل تي آرڊيننس لڳو، پر سيني جا سر سلامت رهيا. ڇوڻ وارن مان ڪنهن بہ سر نہ ڏنو. ڀلا ڏهہ سر هوندا ئي ڪونہ تہ ڏبا ڪيئن. ممتاز صاحب چوندو آهي تہ: 'سنڌ لاءِ رت ڏيڻو پيو تہ آءٌ بہ ڏيو.' ۽ اسين ڏسون پيا، رت ڏجي ڪونہ ٿو، پر سنڌين جو رت چوسجي پيو. ممتاز صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تقرير ڪندي چيو هو تہ: نلهو سنڌي ٽوپيون پائي ۽ اجرڪ اوڍڻ سان مسئلا حل نہ ٿيندا. ڪم بہ ڪري ڏيکاريو. ممتاز سچ سچيو هو، پر افسوس تہ اِهو آهي جو سنڌ ۾ جتي بہ پاڻ تقرير ڪندو آهي، اتي سنڌي ٽوپي پايو ۽ اجرڪ ڪلهن تي وجهيو اچي، ڇا سنڌ جا سڀئي مسئلا حل ٿي ويا آهن؟

▲ سنڌ سان اُهوئي ناحق لڳو پيو آهي، جيڪو ايوب جي دور ۾ هو، يحيٰ جي دور ۾ هو. پر حڪومت جي رڙ لڳي پئي آهي تہ: 'هيءَ عوامي حڪومت آهي. اسين اهو ڪجهہ ڪنداسين، جيڪو عوام چاهيندو. اسين عوام جا نمائندا آهيون.' ۽ سنڌ جو عوام سوچي رهيو آهي تہ ڇا هو عوام ڪونهي؟ ڇا هنن جو ڪم فقط ووٽ ڏيڻ هو. ووٽ ڏيڻ کانپوءِ هنکي پنهنجو وات بند رکڻ گهرجي. ڇا وڏي پٿي جيڪي واعدا ڪيا هئا، آهي فقط ووٽ وٺڻ لاءِ هئا؟ ننديو پٿو جيڪو چوي ٿو، آهو فقط وقتي خوشي ڏيارڻ لاءِ ٿو چوي. سنڌ جي عوام جو ڪم هاڻ فقط اِهو آهي تہ هو نعره پٿو، – جيئي

پٽو چوي. ۽ جيڪڏهن ائين نٿا چون ته پوءِ غدار آهن.

▲ نئيو پٽو چوي ٿو ته: 'اسين سنڌ کي رت به ڏينداسين.' اسين نئي پٽي صاحب کي ٻڌائڻ چاهيون ٿا ته ممتاز صاحب، سنڌي قوم بيمار ڪانهي، جو کين اوهين رت ڏيو. سنڌين کي پنهنجا حق ڏيو، سنڌين کي نوڪريون ڏيو. سنڌين جو پيسو سنڌين ۽ سنڌ تي خرچ ڪريو. سنڌين سان ناانصافيون ٿي رهيون آهن. ڪراچيءَ ۾ ٽول فيڪٽريءَ ۾ سنڌين کي نوڪريون نٿيون ملن. ڏهرڪيءَ ۾ ايسو فرٽيلائيزر ڪمپنيءَ ۾ پنجاب کان ماڻهو آڻي نوڪريون ڏيارجن پيون. پي-آءِ-ڊي-سي ۾ رڳو مهاجر ڀريا پيا آهن. مطلب ته هر کاتي ۾ سنڌين کي جواب آهي. ۽ جيڪڏهن ڪِن سنڌين کي نوڪريون مليون، ته فقط انهن کي، جيڪي وزيرن جا ماڻهو آهن، يا انهن ماڻهن کي، جيڪي وزير صاحبن جي ٽڪن جا آهن ته جيئن وزير صاحبان ٻيهر به اليڪشن ۾ کٽي سگهن ۽ سنڌي عوام جو رت چوسي سگهن.

▲ ڪراچي ٽيليويزن ۾ نه رڳو غير سنڌي ملازم آهن، پر سنڌي زبان سان به ناحق آهي، جو هفتي ۾ رڳو پنجويهه منٽ پروگرام پيش ٿئي ٿو، باقي پروگرام نه فقط اردوءَ ۾ بلڪ ڪجھ پروگرام پنجابيءَ ۾ پيش به ڪيو وڃي ٿو، جيتوڻيڪ پنجاب ۾ به ٽي-وي اسٽيشن آهن ۽ ٻنهن تي سنڌي پروگرام سڄي سال ۾ شايد منٽ جو به ڪونه ٿئي. ڪراچي ريڊيو تي به سنڌ جو حق اردوباز ماريو ويٺا آهن. سنڌي عوام جي ايتريءَ پڪار تي اوهان ڇا ڪيو؟

▲ لياريءَ جو عوام گندي نالين، ڪڏن ۽ کوہن ۾ جهوپڙيون اڏيو اوهانجي وعدن جو انتظار ڪري رهيو آهي، پر ويهه ماڙ بلڊنگ لياقت آباد ۾ پئي ٺهي. لياقت آباد — آهو لياقت آباد، جتي اوهانجا جنازه ڪڍيا ويا، جن اوهانکي گاريون ڏنيون، جن سنڌين کي قتل ڪيو، سنڌين جون عزتون لٽيون، اج اها ويهه ماڙ بلڊنگ اتيئي ٺهي رهي آهي. ڇا اسين اهو سمجهون ته جڏهين اوهين يا وڏو پٽو عوام جي ڳالهه ڪري ٿو، ته انهيءَ جي معنيٰ آهي مهاجر ۽ پنجابي، ڇا پاڪستان ۾ رڳو ٻه قومون آهن— مهاجر ۽ پنجابي؟

▲ مهرباني ڪري اوهين هن حڪومت کي عوامي نه سڏيو، اها

وڏيرڪي حڪومت آهي، اها اميرن ۽ سرمائيدارن جي حڪومت آهي. اوهانجي حڪومت ۾ وزارتون ۽ عهدا رکيو اميرن لاءِ آهن. ڇا اميرن کان علاوه ڪي به اهڙا غريب، عوام جا سچا همدردي ڪونهن، جيڪي وزير ٿي سگهن؟ ڇا مير اعجاز عوام جو همدردي آهي؟ ڇا چام صادق عوام جو سات ڏيندڙ آهي؟ ڇا در محمد اوستو انهيءَ قابل آهي ته وزير ٿئي؟ ڇا اوهانجي وزيرن کي اها ڄاڻ آهي ته عوام تي ڇا ٿو وهي واپري؟ اها جيڪڏهن عوامي حڪومت آهي ته وزير سڀئي وڏيرا ۽ سرمائيدار ڇو آهن؟ اُهيئي وڏيرا ۽ سرمائيدار، جيڪي فوجي آمر ايوب جا ڇاڙتا هئا، اڄ وزير آهن. جيڪڏهن اها عوامي حڪومت آهي ته وزير به اهي ڪٿجن جيڪي صحيح معنيٰ ۾ عوام جا همدردي هجن.

▲ حڪومت جي اها دعويٰ آهي ته هيءَ عوامي حڪومت آهي، هتي جمهوريت آهي. پر هتي حالت اها آهي ته عوام کي نه ڪجهه جي اجازت آهي، نه لکڻ جي. جيڪڏهن اسين 'جيئي ڀٽو' جا نعرا هڻون ته پوءِ نواز باسون، پر جيڪڏهن مخالفت ڪيسين، مخالفت ته پري جي ڳالهه آهي، ڇڙو حق جي ڳالهه ڪيسين ته پوءِ ڊي-بي-آر هيٺ قابو. جيڪڏهن هيءَ عوامي حڪومت آهي ته پوءِ عوام کان ڳالهائڻ ۽ لکڻ جو حق ڇو ٿو کسيو وڃي؟ اسانکي ڳالهائڻ ڏيو، اسانکي لکڻ ڏيو. اسين عوام آهيون، اوهين عوام جا نمائنده آهيو، اوهانکي ٻڌڻو پوندو. اهو عوام جو آواز آهي، اوهين انهيءَ کي وقتي طور روڪي سگهو ٿا، پر هميشه لاءِ نه. اڄ عوام جي آواز کي اوهان دٻائڻ چاهيو، ته سڀاڻي عوام اوهانجو آواز نه ٻڌندو. اوهين ڪلهه عوام جي ووٽن سان ڪامياب ٿيا آهيو. سڀاڻي به اوهانجي ڪاميابي عوام جي هٿ ۾ آهي. اهڙا ڪم نه ڪريو جو پوءِ عوام کي منهن به نه ڏيکاري سگهو.

سنڌ جو گورنر

▲ مير رسول بخش خان ٽالپر، اليڪشن کان اڳ پنهنجي هر تقرير ۾ چوندو هو، 'بابا، اسانجي حڪومت آئي ته ٽيڙ ورهائبا.' مير صاحب سچ چيو هو. ٽيڙ برابر ورهايا ويا، ڪجهه مير صاحب کي به

مليا (بقول چام صادق جي تہ: مير صاحب پنڌ آيو هو ۽ ڪئمڊلڪ ساڻ ڪري ويو آهي.) ۽ هاڻ مير صاحب کي ٽپڙ بہ ٻڌڻا پيا. جڏهن مير صاحب گورنر ٿيو هو، نہ تڏهن اسانکي خوشي ٿي هئي، ۽ نہ هاڻ اسانکي رنج ٿيو آهي، جڏهن مير صاحب کان گورنري کسي وئي آهي، انهيءَ جو ڪارڻ بہ آهي. مير صاحب سنڌي آهي، پر مير صاحب کي ڪڏهن بہ سنڌ ۽ سنڌيءَ سان همدردي نہ ٿي. مير صاحب کي سنڌيءَ ۾ تقرير ڪندي بہ شايد لڄ ٿي آئي. سدائين اردوءَ ۾ تقرير ڪيائين ۽ سدائين اردو جي تعريف ڪيائين. پوءِ اسانکي ساڻس ڇو همدردي ٿئي. پاڻ مشير ٿيو، ۽ پوءِ گورنر ٿيو، پر سنڌ ۽ سنڌين جي ڀلي لاءِ ڇا ڪيائين؟- ڪجهہ بہ نہ. پوءِ اسين ساڻس ڇو همدردي ڪيون، ۽ هاڻ جڏهن لٿو آهي، تہ بہ سنڌ ۽ سنڌين لاءِ نہ، سنڌس ڇوڻ مطابق: سنڌس وڏي پاڳ تي الزام لڳايو ويو آهي، انهيءَ ڪري احتجاجي طور تي استعيفا ڏني اٿس.

▲ مير صاحب، اوهين سنڌي آهيو! سنڌ ۾ سنڌيءَ ٻوليءَ سان ناحق ٿيو، اوهان استعيفا نہ ڏني. سنڌ جا ڪونڌر ڪُسجي ويا، اوهان استعيفا نہ ڏني. عبدالرزاق سومرو شهيد ٿي ويو، اوهان استعيفا نہ ڏني. پر اوهانجي پاڳ تي الزام لڳو تہ اوهان استعيفا ڏئي ڇڏي! اوهانکي عوام جو ڏاڍو درد هو، پوءِ اوڏيءَ مهل اوهان استعيفا ڇو نہ ڏني، جڏهن اوهانکي سنڌي ٻوليءَ واري جمهوري طرح پاس ٿيل بل تي آرڊيننس هڻڻ لاءِ چيو ويو؟ اوڏي مهل اوهين استعيفا ڏيو ها، تہ اسين اوهانجي اهڙي آجيان ڪريون ها، جو دنيا ڏسي ها. عبدالرزاق سومري جي شهادت تي اوهين استعيفا ڏيو ها تہ اسين اوهانکي اکين ۾ ويهاريون ها. پر اوهان استعيفا عوام لاءِ نہ ڏني، سنڌ جي ڌرتيءَ لاءِ نہ، پنهنجي پاڳ لاءِ ڏني آهي. اوهانکي سنڌ جي عزت کان وڌ پنهنجي پاڳ جي عزت پياري آهي. اسين ڇو اوهان سان همدردي ڪريون، اسانکي سڀ کان وڌيڪ پنهنجي سنڌ ڌرتيءَ سان پيار آهي.

▲ اسانکي مير رسول بخش جي لهڻ تي افسوس ڪونهي، پر اسانکي افسوس آهي، رعنا لياقت علي جي گورنر ٿيڻ تي. سنڌ جي عوام پيپلز پارٽيءَ کي ووٽ ڏنا هئا. ووٽرن ۽ ميمبرن جي اڪثريت سنڌين

جي آهي، ته ڇا سچي سنڌ ۾ ڪوبه اهڙو لائق ماڻهو ڪونهي، جيڪو گورنر ٿي سگهي. سرحد، بلوچستان ۽ پنجاب ۾ انهي جا مقامي ماڻهو گورنر آهن، پر سنڌ ۾ گورنر سنڌي ڪونه ٿو ملي! ڇا اسين اهو سمجهون ته ٻولي واري هنگامن دوران صدر ڀٽي اردو ٻولين جا جيڪي مطالبا مڃيا هئا، اهي سڀئي آهستي آهستي پورا ڪجن پيا. اردو ٻولين مطالبا ڪيا هئا: (١) بشير احمد صديقيءَ جي ڪراچيءَ مان بدلي ڪئي وڃي- سنڌس بدلي ٿي وئي. (٢) سنڌ بلوچستان پبلڪ سروس ڪميشن ۾ اردو ٻولي ميمبر ڪنيو وڃي- اردو ٻولي ميمبر ڪنيو ويو. (٣) گورنر اردو ٻولي ڪنيو وڃي- گورنر اردو ٻولي ڪنيو ويو.

▲ سنڌي عوام سوچي پيو، ديس اسانجو، اڪثريت ۾ اسين، ووٽ اسان ڏنا ۽ مطالبا سڀ اردو ٻولين جا مڃيا ويا!

عوامي حڪومت ۽ ڪي فيصلا

▲ موجوده حڪومت جو چوڻ آهي ته: هيءَ عوامي حڪومت آهي، اسين عوام جا نمائندا آهيون. عوام اسانکي ووٽ ڏنا آهن. پر موجوده حڪومت جيڪي وزير کنيا آهن، ڇا اهي سڀ عوام جا نمائندا آهن؟ ڇا انهن سڀني کي عوام ووٽ ڏنا آهن، جيڪڏهن نه، ته پوءِ ڇو جي- اي- رحيم، ڪمال اظفر ۽ ڪٿپر کي وزير ڪيو ويو آهي، اهي عوام جا نمائندا نه آهن. اهي عوام جي نمائندگيءَ جي دعوا ڪيئن ٿا ڪري سگهن.

▲ اهي افواهه به ٻڌڻ ۾ آيا آهن ته عوامي حڪومت در محمد اوستي کي وزارت تان هٽائي رهي آهي. در محمد اوستي جي هٽائڻ سان سڀني کي خوشي ٿيندي، پر ساڳئي وقت افواهه اهو به آهي ته قاضي اڪبر کي وزير ڪري کنيو ٿو وڃي. قاضي اڪبر جي لاءِ صدر ڀٽي، حيدرآباد ۾ (رمضان جي مهني ۾ جمعته الوداع جي ڏينهن) عام جلسي ۾ چيو هو ته: 'هيءَ (قاضي اڪبر) اهڙو گندو شخص آهي، جو مان هن سڀوري ڏينهن تي سندس نالو به زبان تي آڻڻ نٿو چاهيان.' جنهن شخص کي ڀٽي صاحب ايترو گندو ٿي سمجهيو، هاڻ اوچتو اهو شخص ايترو سٺو ڪيئن ٿي ويو جو وزير ڪري کڻجي پيو. انهيءَ ڪان اڳ ڀٽي صاحب، پير علي محمد راشديءَ تي به گهڻا الزام هنيا هئا، ۽

خاص ڪري اليڪشن دوران ڪوٽڙيءَ واري جلسي ۾ سخت ڇوهه ڇنڊيا هئا، پر هن وقت، پيٽي صاحب جي عوامي حڪومت ۾، پير علي محمد راشدي وڏو عهدو ماڻي پيو. اڄ سيئي، اُهي ماڻهو جيڪي ايوب جي پارٽيءَ ۾ هئا، سي ساڳيا پيپلز پارٽيءَ ۾ آهن. جنڪي ايوبي حڪومت ۾ عهدا هئا، تنڪي هن عوامي حڪومت ۾ به عهدا آهن. جيڪڏهن هيءَ عوامي حڪومت آهي، ته پوءِ ايوبي حڪومت به عوامي هئي. عوام لاءِ ته ٻنهين ۾ ساڳيا سور آهن.

▲ ڪاهه تائين مير رسول بخش ٽالپر پيپلز پارٽيءَ جو وڏو ليڊر هو، پيٽو صاحب هرهنڌ پاڻ سان وٺيو پيو ويندو هو. سنڌ جي شاگردن ڪيترا ڀيرا پيٽي صاحب سان، مير صاحب جي اردو دوستي ۽ سنڌ دشمنيءَ جي ڳالهه ڪئي هئي، پر پيٽي صاحب ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. ساڳيو مير اعجاز پنهنجي هر تقرير ۾ چوندو هو: مير صاحب اسانجو بزرگ آهي، جيئن فرمائيندو، اسين ائين ڪنداسين. اڄ مير صاحب جا پول پڌرا ڪجن پيا. جڏهن مير صاحب ۾ ايتريون برايون هيون، ته پوءِ مير اعجاز ۽ جام صادق ايترو عرصو چپ خاموش ڇو رهيا؟ جيڪڏهن هيءَ عوامي حڪومت آهي ته پوءِ ايترو وقت هن حڪومت اهڙي شخص کي ڇو برداشت ڪيو، جنهن عوام کي نقصان رسايو ٿي؟ مير اعجاز ۽ جام صادق ڪاهه تائين مير رسول بخش ٽالپر کي سائين سائين ڪندا هئا، ۽ اڄ مير صاحب جا پول پڌرا پيا ڪن. پر ڇا سنڌ جو عوام مير اعجاز ۽ جام صادق کي ڏٿو سڃاڻي؟ سنڌن ڪارناما ڇاپيو وڃي ورهايا پيا وڃن، ڇا هيءَ ڪان اڻ ڄاڻ آهي.

▲ پاڪستان جو نئون آئين ٺهي پيو. ۽ انهيءَ لاءِ قومي اسيمبليءَ جو اجلاس به جاري آهي. انهيءَ آئين لاءِ صدر پيٽي ۽ سندن حڪومت جي دعوا آهي ته اِهو عوامي آئين آهي. پر اسين وڏي واڪ چئون ٿا ته: اِهو آئين عوامي ڪونهي. جيئن ٻهريان آئين يا ته هڪ پارٽيءَ جا هئا يا ڪنهن هڪ فرد جا هئا، تهڙيءَ ريت اِهو آئين به هڪ پارٽيءَ جو، بلڪ ڪن مخصوص ماڻهن جو ٺاهيل آهي. انهيءَ آئين مان ننڍن صوبن کي ڪوبه فائدو ڪونهي، خاص ڪري انهيءَ آئين سان سنڌ جي عوام ۽ سنڌ کي نقصان آهي. انهيءَ آئين مان فقط هڪ صوبي کي فائدو آهي. اڄ قومي اسيمبليءَ ۾ پيپلز پارٽيءَ جي اڪثريت

حاصل آهي، اڪثريت جي زور تي اِهو 'غير عوامي' آئين منظور ڪرائي وٺندي، پر اڳيان هلي انهيءَ آئين جو به اهو حشر ٿيندو، جيڪو هنڪان پهرين آئينن جو ٿيو. تنهنڪري بهتر آهي، ته ننڍين صوبن جي عوام جي خواهش مطابق آئين ۾ ردوبدل ڪري، صوبن کي مڪمل خود مختياري ڏني وڃي.

▲ تازو 'عوامي حڪومت' سرحد ۽ بلوچستان ۾ اڳوڻا گورنر هٽائي، نوان گورنر مقرر ڪيا آهن. جيستائين نوان گورنر مقرر ڪرڻ جي ڳالهه آهي، حڪومت کي اهڙو اختيار حاصل هو، پر بلوچستان جي صوبائي وزارت کي ختم ڪرڻ لاءِ حڪومت جيڪو رويو اختيار ڪيو، اهو جمهوري ڪونهي. ۽ هاڻ جيڪڏهن پيچ ڏاهه ڪري، بي وزارت ٺاهي وئي، ته اها ڪنهن به حالت ۾ عوامي نه هوندي. ايئن ته پٽو صاحب زري پرزي ڳالهه عوام کان پڇندو آهي، پر اهو ايڏو وڏو قدم کنيائين، انهيءَ لاءِ عوام کان رايو به نه ورتائين؟

اتحاد

▲ ڪجهه ڏينهن اڳ، سائين جي - ايم - سيد، رسول بخش پليجو، حفيظ قريشي ۽ سوين سنڌي شاگرد جيل اماڻيا ويا. پر سڄي سنڌ ۾ پنهنجن مڙني لاءِ به علامتي هڙتال نه ٿي. سائين جي - ايم - سيد لاءِ اسانجو عقيدو آهي ته سنڌ جو سچو هڏڏوکي ليڊر فقط اهو آهي. اسين نعرا هڻندا آهيون، 'سنڌ جو سائين، جيئي سدائين'. پوءِ هيءُ سائين جيل ويو، ته اسان ڇا ڪيو؟ ڇا اسين پنهنجي مقصد سان سچا آهيون؟ ڇا واقعي اسانکي سنڌ سان پيار آهي. ته پوءِ ڇو جڏهن جي-ايم- سيد، ٻيا دانشور ۽ سنڌي شاگرد جيل ويا ته اسانکي ماٺ اچي وئي؟ ڪيڏانهن ويو هو اسانجو جوش ۽ جذبو، عزم ۽ همت؟

▲ ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي، ته سنڌو جو واحد ليڊر، سنڌ جو واحد هڏڏوکي، سنڌ جو سهارو جي-ايم- سيد جيل وڃي ٿو، ته احتجاجي طور، وڏي واڪي ڪو نعرو به بلند نٿو ٿئي. ٻئي پاسي نام نهاد ليڊر، پاڪستان، اسلام ۽ سنڌ جو دشمن مودوديءَ جو چاڙتو ميان طفيل جيل وڃي ٿو ته سڄي سنڌ ۾ زبردست هڙتال ٿئي ٿي. جلسا ۽ جلوس ڪڍجن ٿا. سنڌ جي شهر حيدرآباد جو هر دڪان

بند رهي ٿو.

▲ ڪڏهن اسان انهيءَ جي ڪارڻ تي به سوچيو آهي؟ اسان ۾ اتحاد ڪونهي. اسين رڳو ٺلهيون ڳالهيون ڪرڻ وارا آهيون. اسين رڳو پاڻ ۾ ئي وڙهڻ چاهيون. اسانکي پوريءَ ريت نه اسانجي مسئلن جي ڄاڻ آهي، ۽ نه ئي مسئلن کي حل ڪرڻ جو پتو اٿئون. ڌاريان ڪوڙ تي به گڏ ٿيو وڃن، پر اسين سچ تي به گڏ نٿا ٿيون. چاڪاڻ ته اسان ۾ اتحاد ڪونهي. ۽ جيستائين اسان ۾ اتحاد پيدا نه ٿيندو، ڌاريان اسانجي ڪمزورين مان، اسانجي نااتفاقين مان ناجائز فائدا وٺندا رهندا.

▲ اسانجي ڪن سچڻن جي حالت اِها آهي ته سنڌ جي دشمن 'مودودي جماعت' ۽ سنڌ ن چاڙتن جو طرف فقط انهيءَ ڪري وٺي ويهي رهيا، آهن. چاڪاڻ ته 'سهڻي' مودودي جماعت خلاف لکيو آهي. اهڙين حماقتن مان اسانجا دشمن ڇو نه فائدا حاصل ڪن.

▲ ٤- مارچ ١٩٦٧ع تي اسانجي سنڌي تحريڪ انهيءَ ڪري ڪامياب ٿي، جو پاڻ ۾ اتحاد هو. تنهنڪري ئي ايوب جهڙي امر ۽ مسرور جهڙي جابر کي ڏڌي ڇڏيائون. ڪاش وري ٤- مارچ وارا جوڌا جمن. اسانکي هر دور ۾ ٤- مارچ جي جوڌن جي ضرورت آهي. اسانکي ضرورت آهي يوسف لغاريءَ جي. هڪڙي يوسف مان ڪجهه نه ٿيندو، هتي هرهڪ کي يوسف ٿيڻو پوندو.

يوسف لغاريءَ کي سلام
يوسف لغاري جيئي — سدا جيئي

— طارق اشرف

گذارش

▲ ناصر (٠وراڻي) جو نالو سنڌيءَ جي ترقي پسند ليکڪن ۾ وڏي اهميت ٿو رکي. جيتوڻيڪ هن ڪافي وقت کان لکڻ ڇڏي ڏنو آهي، پر هن سنڌ ۽ سنڌي زبان لاءِ جيڪي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن، سي وسارڻ جوڳيون نه آهن. ناصر گهڻي عرصي تائين سنڌيءَ جي انقلابي مخزن 'روح رهاڻ' جو ساٿي ايڊيٽر رهيو آهي. ونيونٽ ٽوڙائڻ ۽ فوجي آمريت ايوب جي خلاف هلايل تحريڪ ۾ اڳيان اڳيان رهيو آهي. اهي ماڻهو، جن ايوب زنده باد جا نعرا ٿي هنيا، اڄ اهي وڏا وڏا عهدا پيا ماڻين، پر ناصر پنهنجو جائز حق به وڃائي ويٺو. ناصر کي سپرنٽنڊنٽ جيل جي عهدي لاءِ، ٣١- آگسٽ ١٩٧١ع تي، سنڌ- بلوچستان پبلڪ سروس ڪميشن چونڊيو، جنهن ۾ هن پهرين پوزيشن حاصل ڪئي. ١٤- سيپٽمبر ١٩٧١ع تي محمد عثمان بلوچ، جيڪو انهيءَ وقت عارضيءَ طرح سينٽرل جيل سکر ۾ سپرنٽينڊنٽ هو، تنهن سول ڪورٽ ۾ دعوا داخل ڪري، ١٤- سيپٽمبر تي عارضي منع نامو حاصل ڪيو، پر ناصر ان دعوا ۾ هڪ ڊر بنجي منع نامو رد ڪرايو. پر ڳالهه اتي پوري نه ٿي. انهيءَ وقت جي سيڪشن آفيسر ناصر کان پندرهن هزار رپيا رشوت گهري، جيڪا ناصر ڏيئي نه سگهيو. تنهنڪانپوءِ ان آفيسر ۽ جيل کاتي جي پين ڪلاس ٽو آفيسرن، ناصر جي خلاف ڪوڙيون رپورٽون ٺهرايون. جنهن ۾ ظاهر ڪيو ويو آهي ته: ناصر ٽي دفعا جو سزا يافته (ڪنهن ڏوهه ۾) آهي. جنگ جي زماني ۾ ملڪ جي سلامتي خلاف سرگرمين ۾ مصروف رهيو آهي. ۽ نعپ جو اڳواڻ آهي.

▲ ناصر تي مڙهيل مٿيان بهتان بنهه ڪوڙا آهن. ناصر جو ڪنهن ڏوهه ۾ سزايافته هئڻ ته پري رهيو، پر هو ڪڏهن گرفتار به نه ٿيو آهي. ۽ جيڪڏهن جنگ جي ڏينهن ۾ ملڪ خلاف سرگرمين ۾ حصو ورتائين ته پوءِ کيس گرفتار ڇو ڪونه ڪيو ويو؟ ناصر، سياسي ته ٺهيو پر ڪنهن ادبي جماعت جو ميمبر به ڪونهي.

▲ اسين موجوده حڪومت کي درخواست ڪريون ٿا ته سنڌ جي هن ترقي پسند اديب سان انصاف ڪيو وڃي.

— طارق اشرف

پروفيسر حسن علي عبدالرحمان

مارچ ١٩٦٧ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر

پيغام

چوٿين مارچ سنڌ جو قومي ڏينهن آهي. هي ڏينهن ايوبي آمريت ۽ انجي ڪاموري شاهي خلاف، سنڌ جي آزادي پسند جوان جماڻ جمهوري قوتن جي جدوجهد جي علامت آهي. هن جدوجهد جو سهرو سنڌ جي ڳاڙهن ڳڀرولن شاگردن جي سرن تي سونهين ٿو، جن ڪري ڀاڻ ۾ ڳڙهي رت جي لاٽ سان آزادي ۽ جمهوريت جو ڏيئو ٻاريو لڌو هو. هيءُ اهو وقت هو، جڏهن فوجي ڊڪٽيٽرشپ خلاف ڳالهائڻ ته پري رهيو، پر ڪو ماڻهو سوچي نه سگهندو هو. اهڙي ڀڪر ڀوس ۾ سنڌ جي شاگرد ـ انقلابي قوتن اوچي ڳاٽ سيني تي گولي سهائي ميدان ۾ نڪري پاڻ ملهايو ۽ ون يونٽ جون پاڙون ڪوڙيون. منهنجيون نيڪ تمنائون سدائين چوٿين مارچ جي سپوتن سان آهن.

ـــ حسن علي عبدالرحمان

(مرحوم) محمد ميمڻ

وڪيل

جنهن ٤- مارچ تحريڪ ۾، جيل ۾ ويل سنڌي شاگردن جو نه فقط مقدمو وڙهيو، پر سنڌي شاگردن جي هڙوڻ ۾ وڙائون ۾ پوريءَ ريت مدد ڪئي

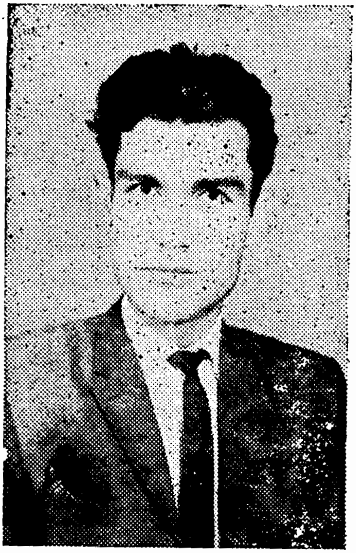

رسول بخش پليجو

انقلابي مخزن 'روح رهاڻ' جو ايڊيٽر

حميد سنڌي

جيڪي ۴- مارچ واري مقدمي ۾ وڪيل هئا

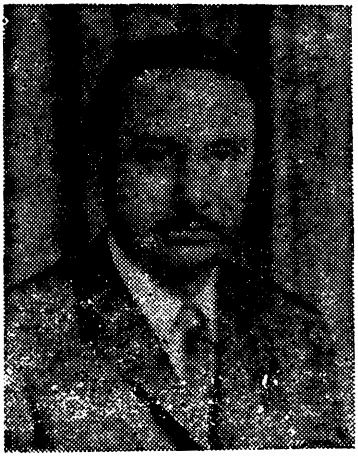

مشهور ڪهاڻيڪار

غلام نبي مغل

جيڪو مارچ ۱۹۶۷ ۾
حيدرآباد لا ڪاليج جي شاگرد
يونين جو جنرل سيڪريٽري هو

غلام نبي (مغل)

جيڪو ۴- مارچ ۱۹۶۷ ۾ سچل
سرمست آرٽس ڪاليج شاگرد. يونين
جو وائيس پريزيڊنٽ هو

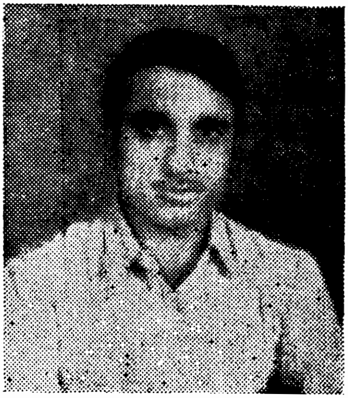

رحيم سهتو 'مجاهد'

۴- مارچ تحريڪ جو مشهور جوڌو

محمد يوسف ميمڻ

۴- مارچ ۱۹۶۷ع تي جيل ويل شاگردن ۾ هيءُ به هڪ هو

۳- مارچ ۱۹۶۷ تي، ون يونٽ بلڊنگ ۾، ڪمشنر مسرور (مسرور ڪتو) جي آفيس ٻاهران يونيورسٽي جي شاگردن جو ڪيل مظاهرو

چيٽي ڪٿي جو ھوت
ڪسوٽي

ڪهاڻيون

آمر جليل
نجم عباسي

آمر جليل

چتي ڪتي جو موت

(شهمير ڪي چتو ڪتو مارڻو آهي. چتي ڪتي مسجد ۾ پناهه ورتي آهي. شهمير جي هٿ ۾ بندوق آهي، چتي ڪتي ۽ بندوق جي وچ ۾ مسجد جو ملان اچي بيٺو آهي. شهمير کي فيصلو ڪرڻو آهي، ته چتي ڪتي کي مارڻ کان اڳ ملان کي ماري، يا ملان کي جيئرو رکڻ لاءِ چتي ڪتي کي جيئدان ڏيئي! شهمير جيستائين ڪنهن فيصلي تي پهچي، مان توهانکي اڄ شام جي واقعن جا تفصيل ٻڌائي ڇڏيان .)

سانجهيءَ ڌاري شهر تي ڌنڌ جو ڪوهيڙو لهي آيو. خاموشي ڇانئجي ويئي. پوءِ اوچتو، اول اڌڇتا، ۽ پوءِ ڇِتا آواز، رڙيون، ڪيڪون ۽ گوڙ گهمسان ٻڌڻ ۾ آيو. مان پنهنجي فليٽ جي بالڪونيءَ ۾ وڃي ويٺس. ٻاهر نهاريم. ڌنڌ سبب ڪجهه ڏسڻ ۾ نه آيو.

پٺيان در کڙڪڻ جو آواز آيو. بالڪونيءَ مان موٽي وڃي ٻاهريون در کوليو. ماستر دائم جو ستن سالن جو پٽ قائم بيٺو هو. سهڪي رهيو هو. منهن مان وحشت ظاهر ٿي رهي هئس. وڇڙندڙ آواز ۾ چيائين، ”ادا، ڪالو ڪتو چتو ٿي پيو آهي.“

”ڪالو ڪتو چتو ٿي پيو آهي!“

”ها ادا.“

”ڪڏهن کان؟“

”شام کان.“

ان وقت مونکي يوسف جي ڳالهه ياد آئي. هن ڪجهه ڏينهن اڳ چيو هو ته پنهنجي پاڙي جي مسجد پرسان پلجندڙ ڪالو ڪتو چتي ٿيڻ جا آثار پيو ڏيکاري. مون يوسف جي ڳالهه تي اعتبار نه ڪيو هو.

قاسم چيو، ”ادا، ڪالو ڪتي ڏينو پڪاليءَ جي پٽ کي ٻنڊڻ ۾ چڪ هنيو آهي.“

”ليمي کي؟“

”ها، ليمي کي.“ قاسم چيو، ”۽ شام جو ابراهيم مستريءَ کي چڪ پاتو هئائين.“

ان وقت يوسف ڊوڙندو آيو. يونيورسٽيءَ کان موٽيو هو. هو، شهمير، اقبال ۽ مان هڪ فليٽ ۾ رهندا آهيون، ۽ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندا آهيون.

ڪتاب ميز تي رکي، يوسف منهنجي سامهون اچي ويٺو. چيائين، ”تو منهنجي ڳالهه تي اعتبار نه ڪيو هو. ڪالو ڪتو چريو ٿي پيو آهي.“

”مون ٻڌو آهي.“

”مون ڏٺو آهي.“

اسين بالڪونيءَ ۾ وڃي ويٺاسين. ڊنڊ سبب ڪجهه نظر نه پئي آيو. بجليءَ جا بلب ڏيئن جيان پئي ٽمڪيا. ماحول مبهم هو. فقط رڙيون، ڪيڪون، ۽ ماڻهن جي ڀڄڻ ڀڪڻ جا آواز چٽا ٻڌڻ ۾ پئي آيا.

قاسم ڪنبندڙ آواز ۾ چيو، ”ادا، مونکي ڳهر ڇڏي اچ. مونکي ڀؤ ٿو ٿئي.“

مون ستن سالن جي قاسم ڏانهن حيرت مان ڏٺو. هو ڀوئين گهٽيءَ ۾ رهندو هو. هن ڪالو ڪتي جي ڏاڍي خدمت ڪئي هئي. صبح جو اسڪول وڃڻ کان اڳ ڪالو ڪتي کي مارڪيٽ مان ڇيڇڙا آڻي کارائيندو هو. قاسم جي سموري سنگت جا ٻار اسڪول کان ايندي ويندي ڪالوءَ کي پيار ڪندا هئا. ڪالو ٻچ لوڏيندو هو. ٻار خوش ٿيندا هئا.

مون قاسم کان پڇيو، ”سچ پچ ڪالوءَ کان ڊڄين ٿو؟“

”ها ادا.“

”ڪالوءَ سان ته تنهنجي ياري هئي!“

”هئي ادا. پر هينئر ڪالو چريو ٿي پيو آهي. ڪاڻ ٿو اچي.

قائم ايلاز ڪندي چيو، ”.ونکي گھر ڇڏي اچ، ادا.“

”هن وقت تنهنجو هيٺ لهڻ چڱو ناهي، قائم.“ يوسف چيو، ”ڇتو ڪتو احسان فراموش هوندو آهي. پنهنجي محسن کي به سيڪان اول ڪائيندو آهي. تنهنڪري تنهنجو هيٺ لهڻ ٺيڪ ناهي، قائم.“

مون يوسف کي چيو، ”اسانکي ڪالوءَ جي باري ۾ جلد کو فيصلو ڪرڻ گھرجي.“

ڪجھه دير سوچڻ ڪانپوءِ يوسف چيو، ”مان پاڙي جا چار ڇگا مڙس وٺي ٿو اچان.“

”پاڙيوارن جو ڇا وڃي!“

”سموري پاڙي وارن ڪالو ڪتي کي پاليو آهي. تنهنڪري ڪالو ڪتي جي باري ۾ جيڪو به فيصلو ڪبو، سو پاڙيوارن جي راءِ مطابق هوندو.“ يوسف جواب ڏيئي پاڙي جي چڱن مڙسن کي سڏڻ لاءِ هليو ويو.

قائم کي اٿڻ ٿي پيئي. چيائين، ”توهين ڪالو ڪتي کي ڇا ڪندا، ادا؟“

وراڻيم، شايد منسپالٽيءَ جي حوالي ڪيونس.“

”توهين ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي ڪندا!“

”گھڻو ڪري.“

قائم جي منهن مان پريشاني ظاهر ٿيڻ لڳي. چيائين، ”ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي نه ڪجو. هو ڪتن کي ماري ڇڏيندا آهن.“

”دنيا جي سمورن ملڪن ۾ ڇتن ڪتن کي ماري ڇڏيندا آهن.“ چيم، ”مان سمجھان ٿو، ڇگا مڙس ڪالوءَ کي مارائڻ لاءِ منسپالٽيءَ جي حوالي ڪرڻ جي رٿ ڏيندا.“

قائم جو منهن لهي ويو.

يوسف موٽي آيو. پاڻ سان پاڙي جا چار- پنج ڇگا مڙس وٺي آيو. انهن ۾ ماستر دائم به هو. پنهنجي پٽ قائم کي ڏسي دائم خوش ٿيو. ڪٽي ڳراٽڙيءَ ۾ قابو ڪيائينس.

قائم پيءَ کي ڪڇيءَ ۾ ٻانهون وجهندي چيو، ”بابا،

ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي نہ ڪجو. منسپالٽيءَ وارا ڇتن ڪتن کي ماري ڇڏيندا آهن."

مون قائم کي پيار ڪندي چيو، "مان بہ جڏهن تو جيترو ننڍڙو هوس، تڏهن ڇتن ڪتن تي ڪهل ڪندو هوس، پر پوءِ، جڏهن جوان ٿي تاريخ جو مطالعو ڪيم، تڏهن محسوس ڪيم تہ ڇتي ڪتي کي مارڻ لازمي هوندو آهي. ڇتي ڪتي کي نہ مارڻ قومن لاءِ تاريخي سانحو ثابت ٿيندو آهي. تنهنڪري مان ۽ يوسف ڪالو ڪتي کي مارڻ يا مارائڻ جي حق ۾ آهيون."

منهنجي ڳالهہ جو قائم تي ذرڙو ڪن اثر ٿيو. هن پيءُ جي ڳچيءَ مان ٻانهون ڪڍي ڇڏيون.

يوسف سيٺي کي مخاطب ٿيندي چيو، "توهان سيٺي کي خبر هوندي، تہ ڪالو ڪتو ڇتو ٿي پيو آهي. هن شام کان ٿن - ڇئن ٻارڙن، ڪريم، خانوند، ابراهيم مستري ۽ ڏني بخش کي چڪ هنيا آهن."

آواز آيو، "اسانکي ان ڳالهہ جو افسوس آهي."

سيٺي جو ڌيان ڳالهائيندڙ ڏانهن ڇڪجي ويو. هو پاڙي جو سماجي ڪارڪن عبدالله هو. مانجهو مُنجهائڻ سندس ڌنڌو هو. پاڻکي امن جو ٺيڪيدار سمجهندو هو. يوسف، شهمير، اقبال ۽ منهنجي باري ۾ بدظن هو. چوندو هو، هي شاگردن جو لڏو هڪڙي ڏينهن ممڻ مچائيندو.

يوسف گهور وجهي عبدالله ڏانهن نهاريو. چيائين، "اسان تي الزام آهي، تہ اسين باغي شاگردن جو لڏو آهيون. اسين پنهنجي ساءِ بہ ڪالو ڪتي کي ماري ڇڏيون ها، پر توهان وڏڙن کي آگاهہ ڪرڻ، ۽ صلاح مشورو ڪرڻ ضروري سمجهيوسين، تنهنڪري توهانکي تڪليف ڏيڻ هتي وٺي آيا آهيون. مان هڪ ڳالهہ بلڪل واضح ڪرڻ چاهيان ٿو، تہ اسين ڪالو ڪتي کي مارڻ لاءِ مشورو ڪرڻ لاءِ هتي گڏ ٿيا آهيون. افسوس ظاهر ڪرڻ لاءِ نہ."

سماجي ڪارڪن عبدالله چيو، "مون ڪتي ڪاڌلن کي ترت سول اسپتال پهچائڻ جو بندوبست ڪري ڇڏيو آهي. تازن

ڪاڏڻ کي به ٻنا ڏير جي اسپتال پهچائڻو ويندو. توهين فڪر نه ڪريو."

يوسف ٻاهر ٽي ويو. تمام کهري لهجي ۾ چيائين، "اسانکي اهو فيصلو ڪرڻو آهي، ته ڪالوءَ کي ڇا ڪيو وڃي."

"ڪالوءَ جي باري ۾ ڪوبه جذباتي فيصلو نه ڪيو وڃي."
رٽائرڊ ٽيل پوڙهي مختيارڪار چيو، "جذباتي فيصلا هميشه نقصانڪار هوندا آهن."

"توهين مختيارڪار رهي چڪا آهيو، تنهنڪري اجايو پيا ڳالهايو." اقبال جو آواز آيو. هو در وٽ بيٺو هو. هٿ ۾ هاڪي هئس. چيائين، "ڪالوءَ جي باري ۾ جيڪو به فيصلو ڪيو وڃي، سو جلد ڪيو وڃي."

چڱن مڙسن ۾ هڪ هيڊ ڪلارڪ به هو. هو سنهڙو، ڊگهو، ۽ پيسا جي مناري وانگر هڪ طرف جهڪيل هو. هن چيو، "ڪالوءَ جي باري ۾ ڪوبه فيصلو ڪرڻ کان اڳ، اسانکي ڪالوءَ جو ڪانفيڊينشل فائيل ڏسڻو پوندو."

مون گهٽڻ وجهي يوسف ڏانهن ڏٺو.

عبدالله چيو، "سماج سڌارڪ جي حيثيت ۾ مان اها صلاح ڏيان ٿو، ته اسين هڪ وفد وٺي ڪالوءَ کي سمجهائڻ لاءِ هلون."
"بڪواس."

آواز تي سڀني ڪنڌ ڦيرائي پوئتي نهاريو. اقبال جي پرسان شهمير بيٺو هو- قداور، جاڏو، ۽ گهيرو. هنجي هٿ ۾ رائيفل هئي.

شهمير چيو، "اسين ڪالو ڪتي کي ماري ڇڏينداسين."
"اهو جذباتي فيصلو آهي." پوڙهي رٽائرڊ ٽيل مختيارڪار چيو، "اهو فيصلو ٺيڪ ناهي."
"توهانجو رايو به توهان وانگر رٽائرڊ ٽيل آهي، مختيارڪار صاحب." اقبال چيو، "اسانجو وقت خراب نه ڪريو."
سماج سڌارڪ عبدالله چيو، "منهنجو خيال آهي، اسين ڪالوءَ جي ننڍڙين ننڍڙين غلطين کي نظرانداز ڪري ڇڏيون."

”نظرانداز ڪري ڇڏيون!“ يوسف چيو، ”عبدالله صاحب، ڪالو ڪتو ڇتو ٿي پيو آهي.“

ٿوري دير تائين ڪنهن نه ڳالهايو. ڪمري ۾ ماٺ جو مانداڻ رهيو.

ڪجهه دير ڪانپوءِ ماستر قائم پنهنجي پٽ دائم ڏانهن ڏسندي چيو، ”منهنجي صلاح آهي، ته اسين ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيون.“

ننڍڙو قائم پنهنجي پيءُ دائم جي ڳالهه ٻڌي روئڻ لڳو.

يوسف کيس پرچائڻ لڳو. چيائين، ”ڳالهه ٻڌ قائم. ڪالو ڪتو ڇتو ٿي پيو آهي. هن تنهنجي اسڪولي سنگت جي ڇٽن ڇوڪرن کي چڪ هنيو آهي. ڪين ڇوڏهن - ڇوڏهن اينٽي ريبيز سٽيون لڳنديون. انهن سڀن ۾ ڏاڍو عذاب هوندو آهي.“

”۽ قائم.“ اقبال چيو، ”تي سگهيٿو، سٽيون اثر نه ڪن، ۽ تنهنجو ڪو سنگتي ڇتو ٿي، دردناڪ موت مري وڃي.“

قائم پنهنجو منهن، پنهنجي پيءُ دائم جي سيني ۾ لڪائي ڇڏيو. ماستر دائم اسان ڏانهن ڏسندي پڇيو، ”توهان شاگرد لڏي، جو ڪهڙو خيال آهي؟“

شهمير هڪدم ورائيو، ”اسين ڪالوءَ کي اُڻٽ ماريندا سين.“

رٽائرڊ مختيارڪار، سماجي ڪارڪن، ۽ سنهڙي هيڊ ڪلارڪ چيو، ”تڪڙ نه ڪريو. توهين نوجوان آهيو. توهانجو رت گرم آهي. ماستر دائم جي صلاح مناسب آهي. ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي ڪرڻ گهرجي.“

يوسف، اقبال، شهمير ۽ مون هڪٻئي ڏانهن ڏٺو.

مختيارڪار کي گوڏن ۾ وائي سور هو. هو گوڏن تي هٿ رکي اُٿيو. چيائين، ”مان پنهنجي گهران فون ڪري منسپالٽيءَ وارن کي گهرائي ٿو وٺان. ٻاڏهيٺي ڪالوءَ کي سو گهو ڪندا.“

رٽائرڊ مختارڪار هليو ويو. هو جيستائين نه موٽيو، تيستائين ڪنهن ڪجهه نه ڳالهايو، ڪمري ۾ خاموشي رهي. ٻاهران رڙين،

گوڙ گهمسان ۾ ماڻهن جي ڊوڙڻ ڊڪڻ جا آواز ايندا رهيا.

ٿوري دير کانپوءِ رٽائرڊ مختيارڪار موٽي آيو. چيائين، "منسپالٽيءَ وارن چيو ته اسين سج لهڻ کانپوءِ ڪتا نه جهليندا آهيون."

"پوءِ؟"

هن چيو، "صبح تائين اسانکي ڪالوءَ جي حفاظت ڪرڻ گهرجي. صبح جو منسپالٽيءَ وارا کيس پاڻهيئي پڪڙي ويندا."

"حفاظت! چريي ڪتي جي حفاظت!" شهمير چيو، "هوش ۾ ته آهيو؟"

اقبال چيو، "اسين ڪالوءَ کي ماريندا سين."

"هينئر، اصل هن وقت،" يوسف چيو.

پاڙي جي پوڙهن، اسانجي بزرگن ۽ چڱن مڙسن جو وات ڦاٽي ويو. هو حيرت ۽ اچرج مان اسان ڏانهن ڏسڻ لڳا. سماجي ڪارڪن چيو، "توهين ظالم آهيو."

"اسين ظالم آهيون."

"ها." هن وراڻيو، "اهو ڪالو ڪتو هڏن جو مٺ هو، جڏهن هتي پهتو هو. ويچارو پين ڪتن جو ستايل هو. اسان سالن جا سال سندس سار لڌي آهي. افسوس، جو اڄ توهين نوجوان، ويچاري ڪالوءَ کي اُڦٽ مارڻ جون وايون پيا ڪيو. افسوس افسوس!"

"ڪالو ڪتو چريو ٿي پيو آهي." مون چيو، "اسين ڪالوءَ کي ضرور ماريندا سين."

"اهو وحشي فيصلو آهي."

"وحشي فيصلو!" يوسف ذري گهٽ رڙ ڪئي. چيائين، "ڪالوءَ توهان کي، توهانجي ٻارڙن کي، توهانجي عورتن کي کاڌو آهي، پر تڏهن به توهين مٿس مهربان آهيو!"

"اسين کيس ضرور ماريندا سين،" شهمير چيو.

اقبال چيو، "دنيا جي سمورن ملڪن ۾ چريي ڪتي کي ماريو ويندو آهي."

شهمير، اقبال، يوسف ۽ مونکي چيو، "هلو. دير نه ڪريو.

رات جو پهريون پهر شروع ٿيو آهي. پهرين پهر ۾ اسانکي ڪالو ڪتو ماريو آهي."

مون کهاڙي کڻي ورتي.

اسين چارئي دوست ڪالو ڪتي کي مارڻ لاءِ بلڊنگ مان نڪري سڙڪ تي اچي بيٺاسين.

چوواٽي تي بيهي يوسف وڏي واڪ چيو، "پاڙي وارؤ، ٽانئيڪا ٿيو. لڙ بڪيڙي ۾ ڪالوءَ جي ور نه چڙهو. پنهنجن پنهنجن گهرن ڏانهن وڃو. اسين ڪالو ڪتي کي ماريندا سين."

ڪوهيڙي جي پڙدن مان ٺوڪي اينڊڙ رڙيون، واڪا ۽ پڇڻ ٻڪڻ جا آواز ڊرا ٿيڻ لڳا. ٿوري دير کانپوءِ سموري پاڙي ۾ماٺ ڇانئجي ويئي.

ڪوهيڙي ۽ اونده سبب ڪالوءَ جو ڪو پتو نه پئي پيو. اسين خبرداريءَ سان وڌڻ لڳاسين.

اقبال چيو، "اونده ۽ ڪوهيڙي ۾ ڪجهه ڏسڻ ۾ نٿو اچي. خيال ڪجو. متان ڪالو اوچتو ئي اوچتو حملو ڪري ويهي."

تڏهن اوچتو اونده مان بل ڪائي ڪالو ڪتو منهنجي متان اچي پيو، سنڌ جي سٽيپ تي پلپل هو. جهڙو سوئر. مان ڦهڪو ڪري، ڪري پيس. انڪاڻ اڳ جو ڪالو پنهنجا ڏند منهنجي ماس ۾ وجهي، اقبال هاڪي وهائي ڪڍيس. هاڪي کائي ڪالوءَ هڪدم اقبال تي آلرڪئي. پر اقبال تيار بيٺو هو. موٽ ۾ ڪيپراتيءَ واري هاڪي وهائي ڪڍيائينس. چتا ڪتا پونڪندا ناهز. ڪالوءَ هاڪي کائي مسجد ڏانهن ويندڙ سڙڪ طرف رخ ڪيو. شهمير ٻه گوليون هڪ ٻئي حي ڪيڏ هلايون. پر ٻئي گوليون گسي ويس. اهو سمورو ڊرامو هڪ منٽ ۾ ٿيو.

مان کهاڙي کڻي اٿي بيٺس. ڏند ڪرٽيندي چيم، "ڪالوءَ کي نه ڇڏبو."

ان وقت ڪنهن عورت جي رڙين جا آواز ٻڌڻ ۾ آيا —

"بچايو - بچايو."

آواز ان طرف کان پٺيان آيو. جيڏانهن ڪالوءَ ڪتو ڀڄو هو.

اسين ڪوهيڙي ۽ اونده ۾ ڊوڙڻ لڳاسين. مسجد کان اورتي ڏٺوسين ته هڪ عورت هيٺ ڪري پيئي هئي، ۽ ڪالوءَ پنهنجا ڏند سندس ڪلهي ۾ قابو ڪري ڇڏيا هئا. هوءَ رڙيون ڪري رهي هئي. ٿڙڪي رهي هئي.

مون ڪهاڙي آڏي ڪئي. شهمير بندوق سڌي ڪئي. پر يوسف اسانکي روڪيو، چيائين، "متان گسي وڃو، ۽ مائي ماري وجهو."

يوسف وٽ لوڙهه هئي جنهن جي هيٺين حصي تي لوهه ويڙهيل هو. يوسف لوڙهه وارئي ڦيرائي ڪالوءَ جي پٺيءَ تي ڦهڪائي ڪڍي.

ڪالوءَ جا ڏند مائي جي ڪلهي مان ڇڏائجي ويا. مائي ٽپ ڏيئي اٿي کڙي ٿي. ان وقت ڪالوءَ ٻيهر ڦيرو کاڌو ۽ پنهنجا ڏند مائيءَ جي پنيءَ ۾ پختا ڪري ڇڏيا. مائي چوتاڪ ٿي ڪري پيئي. اقبال ڪالوءَ کي ڪنڌ واري هاڪي وهائي ڪڍي. ڪالوءَ اُڇل کاڌي. اڇل کائي مائيءَ جي ٻانهن ۾ وڃي چڪ هنيائين. اوچتو شهمير بندوق ابتي ڪري، زور مان ڪنداق نڪ ۽ ڪپراٽيءَ جي وچ تي وهائي ڪڍيس. ڪالوءَ جا ڏند مائيءَ جي ٻانهن نڪري آيا. ڪنداق جو ٻيو ڌڪ کائي ڪالو ونئي ڀڳو. رخ مسجد واري سڙڪ ڏانهن ڪيائين.

اقبال ۽ يوسف مائيءَ کي اسپتال تائين پهچائڻ ۾ لڳي ويا. شهمير ۽ مان ڪالو ڪتي جي ڪڍ لڳاسين. ڪوهيڙو چڙهو ٿي ويو هو. ٽيوب لائيٽ جي روشنين ۾ ڪالو ڪتي کي ڊوڙندي ڏٺوسين.

ڪالو ڪتو ڊوڙندو، گهڻ وهائيندو، سڌو مسجد ۾ هليو ويو. اسين سندس ڪڍ. پر انکان اڳ جو اسين ڪالوءَ پٺيان ڊوڙندا مسجد ۾ هليا وڃون، مسجد جو ٺلهو، مٽارو ۽ ڏکي جهڙو ملان، مسجد جي در ۾ پيٺ ڪڍي بيهي رهيو.

ملان کي مسجد جي در ۾ ڏسي شهمير وڏي واڪ چيو،
”هٽي وڃ ملان. مسجد ۾ هڪ چتو ڪتو ڪاهي آيو آهي.“
”مسجد خدا جو گهر آهي.“ ملان پنهنجي گول پيٽ تي هٿ ڦيرائيندي ورجايو، ”مسجد خدا جو گهر آهي. ڪالوءَ خدا جي گهر ۾ پناهه ورتي آهي.“
”پناهه ورتي آهي!“ شهمير چيو، ”ڪالوءَ پاڙي سان ويل وهايا آهن. ٻارن، عورتن، ننڍن وڏن کي چڪ هنيا آهن. اسين ڪالو کي ماريندا سين.“
”ڪالو مسجد جي چانوٺ ۾ پليو آهي.“ ملان چيو، ”ڪالوءَ تي هٿ کڻڻ اسلام تي هٿ کڻڻ برابر آهي.“
”ڪالو چتو ٿي پيو آهي.“
”اِهو غلط آهي. ڪالو چتو آهي ته پوءِ مونکي چو نٿو چڪ پائي؟“
”تو کي پنهنجو مائٽ ٿو سمجهي.“
”لاحول ولله.“ ملان اوڪرائي ڏيندي چيو، ”توهين شاگرد چورا لُچ آهيو.“
”اسانجو وقت نه وڃاءِ. اسين ڪالوءَ کي نه ڇڏيداسين.“
”ڪالوءَ خدا جي گهر ۾ پناهه ورتي آهي. هو هن وقت الله جي آمان ۾ آهي.“
شهمير بندوق سڌي ڪندي چيو، ”هٽي وڃ ملان. مان ڪالوءَ جا ڦڏڙ ڪيندس.“
ملان جو چنجهيون اکيون ڪرڙيون ٿي ويون. چيائين، ”ڪالوءَ کي مارينديون ته اسلام خطري ۾ پئجي ويندو.“
”پري ٿيءُ ملان،“ شهمير رڙ ڪئي.
ملان مسجد جي در مان پري نه ٿيو.
ان وچ ۾ ڪالو ڪتو مسجد جي اندران ملان جي پٺيان اچي بيٺو، ۽ ملان جو ڊبل روٽي جهڙو پير چٽڻ لڳو.
ملان ڪالوءَ کي پيار ڪندي چيو، ”توهين نوجوان گمراهه آهيو. ڪالو جهڙي نيڪ مخلوق کي ٿا ماريو!“

"نيڪ مخلوق!" شهمير بندوق جي گهوڙي، تي آڱر رکندي
چيو، "ملان، هتي وڃ. وچ ۾ ايندين ته مارجي ويندين."
ڪالوءَ جو بچاءُ ڪندي مارجي ويس، ته شهيد ٿيندس."
ملان خوف ۽ اميد واري لهجي ۾ چيو. "مان شهيد ٿي سڌو جنت ۾
ويندس. جنت ۾ ويندس، ۽ کير ماکيءَ جي ندين ۾ تڙڳندس.
حورن جي هٿان انگور کائندس. جلد ڪريو، گمراهه نوجوانو،
مونکي شهيد ڪريو."

ملان جا گوڏا ڪنبڻ لڳا. اکيون ڦري ويس. پيٽ ڪجهه
وڏيڪ ٻاهر نڪري آيس. ڊپ وچان هيٺو ٿي ويو، پر بندوق ۽ چتي
ڪتي جي وچ ۾ بيٺو رهيو.

شهمير بندوق جي گهوڙي تي زور نه ڏنو، گولي نه هلائي
ملان ڏانهن نفرت وچان ڏسندو رهيو. ملان جي پٺيان، مسجد جي
اندر چتو ڪتو بيٺو هو، ۽ ملان جو ٻٻل روٽيءَ جهڙو پير چٽي رهيو
هو. شهمير منجهي پيو.

(شهمير کي چتو ڪتو مارڻو آهي. چتي ڪتي مسجد
۾ پناهه ورتي آهي. شهمير جي هٿ ۾ بندوق آهي، چتي
ڪتي ۽ بندوق جي وچ ۾ مسجد جو ملان اچي بيٺو آهي.
شهمير کي فيصلو ڪرڻو آهي، ته چتي ڪتي کي مارڻ کان
اڳ ملان کي ماري، يا ملان کي جيئرو رکڻ لاءِ چتي
ڪتي کي جيئدان ڏيئي؟)

سهڻي پبليڪيشن

جو هڪ بهترين ڪتاب

اڻوسرندڙ ڪهاڻيون

(ريگستاني ڦول)

ورهاڱي کان اڳ جو هڪ اڻلڀ ڪتاب جنهن ۾ ١٣
ڪهاڻيڪارن جون سدا جيئريون ١٣ ڪهاڻيون ڏنل آهن.
ٽه رنگو ٽائيٽل صفحا ١١٢ قيمت ١-٥٠

نجم عباسي

ڪسوٽي

١

(ڪهاڻيءَ جي، انتظار ۾ رکڻ واري فني نڪتي کي، پاسيرو رکي، پڙهندڙن کي ڀهرئين ئي ٻڌائي ڇڏيان ته هن ڪاموري خلاف هيترو هل هنگامون، رکيو انڪري ڪيو ويو، جو هو سنڌي هو.)

شاميانې ۾ ماڻهن جو ڪاهڻ هو. ڪي آيا ٿي، ڪي وياٿي.

هي شاميانو، آفيس جي اوچي ماڙيءَ جي آڏو واري ڪشادي سائي سائي ڇپرتي لڳايو ويو هو. هيٺ گلم وڇايل هو۽ هڪڙي پاسي کان، گلم جي مٿان گلن وارو غاليچو پٿريل هو. پاسن کان پنج ڇهه وڏا ۽ ٿلها وهاڻا رکيا هئا. ٿي چار ٿوڪدان ۽ ٻه ٽي پاندان پڻ نظر آيا ٿي.

شاميانې جي ٽن پاسن وارن پردن تي، ڪاڙهن ڪپڙن تي، اڇن اکرن ۾، ڪي نعرا ۽ گهرون لکيل هيون. اهڙي قسم جا ڪپڙي جا ٽڪرا، ٻڌر واري ديوار تي، رستي واري طرف، پڻ ٽنگيل هئا. انهن لکڻين جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪجهه هن ريت آهي:

'صوبي پرستي مرده باد.'

'ڌاريو پرستي نه هلندي.'

'پاڪستان جي نظريي بچائڻ خاطر، اسان سر ڌڙ جي بازي لڳائيندا سين.'

'اسان هندستان ۾ سڀڪجهه قربان ڪري، هتي انهيءَ ڪري نه آيا هئاسين ته اسان کان روزگار کسيو وڃي. اسان اهڙي ظلم جو مقابلو ڪنداسين.'

'اسان پاڪستان جي سالميت ٽوڙڻ نه ڏينداسين، ڇو ته اهو اسان ئي پنهنجي رت سان ٺاهيو آهي.'

'ڊائريڪٽر ملڪ جو غدار آهي، پارٽ جو ايجنٽ آهي.'

پٺ تي چار نوجوان نمايان نظر اچن ٿا. هنن جي ڪڇن ۾ گلن جا هار پيل آهن. هنن ڇٽني ڇٽن، ٻارن ٻچن سميت بک هڙتال ڪئي آهي. ٻه ڄڻا اڌ پرڏيل آهن، انڪري چڙا وڻا آهن. ٽئين ڄڻي جي هڪ زال ۽ ٻه ٻار ويٺا آهن، ۽ چوٿين جي رکو گهر واري، جو ته هنکي اچا ٻار ڪونه ٿيو آهي.

هڙتالي جا لڳا ميرا ۽ اڌ ڦاٽل آهن. انهن ٿو ڏسجي ته هنن کي چاڙهي واڙي، پراڻا ڪپڙا پارايا ويا آهن، جئن اسٽيج تي وچن لاءِ ويس ڏارين کي ڪردار موجب لباس ڏيکاريو آهي.

هو چهرن مان تندرست، سگهارا ۽ ٻچي ماڻهو وارا ٿي لڳا. موجود حالت ۾ هو 'غريب صحتمند' ٿي ڏسڻ ۾ آيا ۽ نه ڏکن ۽ بکن جا ماريل.

ٻئي ضاعفون ڪوجهن ڪارن برقعن ۾ ڍڪيل هيون، پر هنن جا پريل پريل گلابي ڳٽا، نظرن لاءِ چقمق بڻيل هئا. انهن ٿي لڳو ڄڻ ته چند کي گودڙيءَ ۾ لڪائڻ جي اڌوري ڪوشش ڪئي وئي هئي.

هڙتالين جي همدردن ۽ ساٿين ڪانسواءِ، ٻيا به ڪيترا ئي عام ماڻهو پئي آيا ويا. شاميانو دروازي جي سامهون کوڙيو ويو هو، ان ڪري رستي تان لنگهندڙ واٽهڙن جو ڌيان ڇڪيو ٿي ۽ هو ان ميڙ جو ڪارڻ معلوم ڪرڻ واسطي اندر لنگهي ٿي آيا.

شهر جا ڪجھ اسيمبلين جا ميمبر، ٻرڪ راڄنيتي اڳواڻ، سياستدان، مولوي ۽ عالم ۽ نام ڪٺيا سرمائيدار به آيا ٿي. هنن مان گهڻا موٽرن ۾ ۽ ڪي ٽيڪسين يا رڪشائن ۾ پڻ پهتا ٿي. انڪري ٻاهر رستي تي ڪيترين ئي موٽرون بيٺيون هيون ۽ چڱو ڇهڇٽو لڳو پيو هو.

دروازي وٽ، وڻن جي ڇانوَ ۾، چار پنج پوليس وارا، پنهنجين بندوقن سميت بينچن تي ويٺا هئا.

ڪيترين اخبارن ۽ پريس جا خاطو ۽ فوٽو گرافر به موجود

هئا. گهڻو ڪري هر ايندڙ جي خاطرداري پان سان ٿي ڪئي وئي، ۽ سگريٽ جي آڇ به پئي ٿي . جڏهن ڪو خاص ماڻهو ٿي پهتو ته برقعي اندر سرڪو ٿي ٿيو. ۽ اڇيون اڇيون ڪير جهڙيون ٻانهون، جي گهڙيءَ گهڙيءَ اوچتو ڪاري برقعي مان ائين ٻاهر نڪري ۽ وري واپس ٿي ويون، جڻ اونداهي ۽ جهڙالي رات جو اپ تي وڄ چمڪات ڪري گم ٿي ويندي آهي. اهي ٻانهون ٻاهر نڪري، پاندان تي ٿي پهتيون ۽ پان ٺاهي ، ان اهم شخصيت کي ٿي پيش ڪيو . پان ونڌ واري پان کان وڌيڪ انهن گورين گورين ٻانهن ۽ نرم نرم، نازڪ نازڪ هٿڙن کي ٿي گهوريو. اهي هٿڙا ، جنجا ڏگها ڏگها تراشيل ننهن ، سونهري گلابي ننهن پالش سان چمڪي رهيا هئا . هڪڙي هٿ جي هڪڙي آڱر ۾ ته سوني منڊي به پاتل هئي، شايد لاهڻ وسري وئي هئي ، يا سوڙهي ٿي وڃڻ ڪري نه نڪري سگهي هئي.

پان ڪائيندڙن کي ڏسي، خيالن جو راڪيٽ، بنگلا ديش ٿي وڃي پهتو، جتي پان پو ڪبو آهي. هنن جو وات، زبان ۽ چَپ رت جهڙي رنگ ۾ رنگيل ڏسي، اهي آدم خور ٿي ياد آيا ، جن بيگناهه بنگالين جو رت پيتو. هاڻي هي چَپ ڪنهنجي رت ۾ چتيل آهن! پان ته هتي جي پيدائش ڪونه آهي ۽ انڪري اهو ويچار اچڻ به غلط نه آهي ته هي تڪڙو تڪڙو هلندڙ چاڙيون، سمگلنگ ۽ چور بازاريءَ جون جانديون آهن، جي اسانجي ديس کي پيسي رهيون آهن ، ۽ هي وات اسانجي ڏيهه جي پرڏيهي ناڻي کي ٽوڪدان ۾ ٿوڪي رهيا آهن.

اخبارون به ڪوڙ نظر اچن ٿيون. ڪي پٽ تي پيون آهن ۽ ڪن کي ماڻهو پڙهن پيا. پڙهندڙ ڪا محفل جي مطلب جي خبر يا ٽوٽڪو ڏسي ٿو، ته سڀني جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪائي، پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ پوءِ ان تي خيالن جي ڏي وٺ ٿئي ٿي يا ٽٽولبازي ٿئي ٿي ۽ ٺهڪڙو مچي وڃي ٿو.

صبح ته موسم ڏاڍي وڻندڙ هئي. ڏڍيرڙي هير پئي لڳي، ۽ چوڌاري چوڌاري پو کيل پيلا، واڱڻائي، نيرا ۽ نامي گلڙا، ان هير

تي لڏي، لڏندڙ انڌلت پيدا ڪري رهيا.

پر هينئر اوچتو ئي اوچتو موسم ۾ ڦيرو اچي ويو هو. هوا صفا بيهي وئي هئي، ڇو ته ان به هڙتال ڪئي هئي، اس ۾ تيک تي ويو هو ۽ گرمي بي انت تي وئي هئي. گلن جو جهولڻ بند ٿي ويو، تيز روشنيءَ ڪري انهن جا رنگ هلڪا ٿي ويا، ۽ تيز ڪرڻن ڪري، انهن تي نظر به ٽڪي نٿي سگهي، ۽ اُس جي ڪري گُل سست سست ۽ مرجهايل مرجهايل ٿي ڏٺا.

ماڻهن جا جسم پگهرجي ويا، ۽ پگهر ڪراچيءَ جي گهميل هوا ۾ سڪي به مشڪل. اگهواڻن سان وڏيڪ ويڏن هئي، ڇو ته هو سوڙها پائجاما ۽ شيروانيون پائي آيا هئا. وري وايو منڊل ۾ ڏامر جي دونهين جي اڻ وڻندڙ ۽ ساهه گهٽيندڙ ڌَپَ اچي واسو ڪيو. پرسان ئي رستي جي مرمت پئي ٿي، جتي ڏامر گرم ڪيو ٿي ويو.

جي مڪر ۽ منافقت، نمڪحرامي ۽ نالائقيءَ جي عملن ۽ خيالن جو به دونهون نڪرندو هجي ها ته اهو به ڏامر جي دونهين جهڙو هجي ها. ڪنو ۽ ڪارو، گهاٽو ۽ گهٽيندڙ، ڌڪاريل ۽ ڌَپَ وارو.

سچ جي تپش موسم جي خوشگواري ڪِرڪائي وئي هئي، ۽ هُل هنگامون ۽ پان فضا جو سڪون ۽ گلن ۽ پوتن جي سونهن ڪِرڪائي ويا هئا. پان انڪري، جو پان ڪائيندڙن جو وات، زبان ۽ چپ ڳاڙهسري ڪاري رنگ جا ٿي ويا هئا، هنن جي وات مان انهيءَ رنگ جي ڪِيڪَ ڪِرڻي رهي هئي، ۽ هو نهايت بچان ڏياريندڙ چاپا ڏيئي رهيا هئا، ۽ وري هر هر ٿوڪدانن ۾ ٿوڪي رهيا هئا. پيا وري پان جون پيڪون ڇِپر، سيمنٽ جي فرش ۽ اگهه واري پٽ تي اڇلي رهيا هئا، جنهنڪري فرش ۽ پٽ، جي صبح جو صاف ۽ اُجلا هئا، سي هينئر پان جي ڪنهي رت جي رنگ جهڙن داغن سان گندا ٿي ويا هئا. ڇپر تي به پان جي پيڪن ۽ سگريٽ جي ٽڪرن جو ڪچرو هو.

اج آباد شاميانئي جي مقابلي ۾، آفيس جي اوچي ۽ شاندار

عمارت، ويران ۽ واڻڙي نظر اچي رهي هئي.

ايندڙن مان ڪجهه ماڻهو گلن جا هار پاڻ سان آڻين ٿا، ۽ هر هڪ هڙتاليءَ جي گلي ۾ وجهن ٿا، ۽ هنن کي پنهنجي حقن لاءِ 'جهاد' ڪرڻ تي مبارڪون ڏين ٿا. ڪي نارنگيون آڻين ٿا ۽ اهي پيش ڪن ٿا، ڇو ته هڙتال جي حالت ۾ نارنگين جي رس واپرائي سگهجي ٿي. ڪي سرمائيدار ۽ سرنديءَ وارا، رحم کائي، هنن کي روڪڙ ڏين ٿا، ۽ اهڙو اعلان زور سان ڪيو وڃي ٿو، جئن سيئي موجود ماڻهو ٻڌن ۽ ڏسن.

سياستدان، حڪومت تي ٽيڪا ٽپڻي ڪن ٿا، ان جي نيتين کي نندين ٿا، ۽ ان جي بيحسي ۽ بي انصافيءَ تي افسوس جو اظهار ڪن ٿا، ۽ پڇاڙيءَ ۾ حڪومت خلاف هلچل هلائڻ جي ڌمڪي ڏين ٿا. هو اهو به اعلان ڪن ٿا ته ٻئي ڏينهن تي شهر جي وڏي ميدان ۾ عام جلسو ٿيندو ۽ ڊائريڪٽر جي پاسخاطري ۽ تعصب تي احتجاج ڪيو ويندو.

اخبارن جا خاطو، هتي جو ڪجهه ٿي رهيو آهي، ان جا نوٽ وٺندا رهن ٿا ۽ نامور سياستدانن جا بيان وٺي لکن ٿا. اخبارن جا فوٽو گرافر، ميڙ جي ڪارروائي ۽ ايندڙ ويندڙ مکيه راڄنيتي شخصيتن جون تصويرون ڪڍن ٿا.

رکي رکي ماڻهو نعرا هڻن ٿا:

"سنڌي ڊائريڪٽر." — "مرده باد."

"سنڌي ڊائريڪٽر." — "واپس وڃ."

"سنڌي ڊائريڪٽر." — "هاءِ، هاءِ."

"صوبي پرستي." — "نه هلندي، نه هلندي."

"ڏاهر جا چيلا." — "نه کپن، نه کپن."

ٻئي ڏينهن هنن جي پنهنجي ٻوليءَ جي سيني اخبارن ۾، هڙتال جي روئداد، پوري تفصيل ۽ وڏاءَ سان ڇپي ۽ هڙتالين جا فوٽا به ڏنا ويا. انهن سياسي اڳواڻن ۽ مولوين جون به تصويرون ڇاپيون ويون، جي هڙتالين سان گڏ ڪيدرايون ويون هيون. هنن جا بيان پڻ شدمد سان شايع ڪيا ويا.

... ۽
... ري،
... آهن،
... ٿو ڪلو ۽
... سمين ڪيئن
... قدم نه ڪنيو
... يون بي انصافيون
... ين.

... مڪيه ڪارڪن هو،
... اصولن جي پڌري پٽ
... جي بنياد تي سوچيو ٿو
... سلمان پائر آهن. جو پنهنجن
... کي نظر انداز ڪري ٿو، سو
... بو غدار آهي.

... سارن ۾ ايڊيٽوريل لکيا ويا، جن ۾
... ۽ تعصب کي ننديو ويو، ۽ هن کي
... نقاضا ڪئي وئي.

... هنن اخبارن جي خطن وارا خانا، اهڙن
... ، جن ۾ هڙتالين جي پٺڀرائي ڪئي وئي
... ڏيو تي گارڊيون ڏنيون ويون هيون ۽ لاڳاپيل
... ڪان استعيفا جي گهر ڪئي وئي هئي. اهڙيءَ
... نويسن به پنهنجا پنهنجا ڪالم انهيءَ موضوع تي
... هئا.

... ن جلسي جو اعلان ڪيو ويو هو، اهو به ٿيو. اتي به
... ڪثر، سنڌين ۽ حڪومت تي دل کولي ڇوهه چنڊيا ويا. هنن
خبارن وڏيون وڏيون سرخيون ڏئي، جلسي جي ڪارروائي ڇاپي.

هي پهريون ئي اتفاق هو، جو هن ڪاتي جو ڊائريڪٽر هڪ

سنڌي ڪامورو ٿي آيو هو. هن ڪاتي ۾ ٽي سؤ ويهه ملازم هئا، جن مان رڳو ٽي سنڌي هئا، هڪڙو ڪلارڪ، جنهن جي زال سنڌڻ نه هئي، ۽ ٻه پٽيوالا.

پاڪستان جي شروع کان وٺي ئي، هن ڪاتي جي غير سنڌي عملدارن جي اها نيتي ۽ نيت رهي هئي، جئن ڪوبه سنڌي هن ڪاتي ۾ داخل ٿي نه سگهي. نوڪرين جون خالي جايون هو پنهنجي مائٽن سان يا هم زبان وارن سان پري ڇڏيندا هئا. اول ته اهڙي قسم جو اشتهار اخبارن ۾ ڪونه ڏيندا هئا، پر جي ڏيندا هئا ته سنڌين کي انٽرويو واسطي ڪونه گهرائيندا هئا. جي ڀُلَ چُڪَ ۾ ڪنهن سنڌيءَ کي انٽرويو لاءِ سڏائيندا هئا ته نالي، ذات يا گفتگوءَ مان سنڌي ثابت ٿيڻ ڪري، هنکي رد ڪري ڇڏيندا هئا. يا جي نالي خاطر ڪن کي چونڊيندا هئا ته هنن کي روبرو پروانو ڪونه ڏيندا هئا ۽ چوندا هئا ته ٽپال رستي موڪلبو، پر ٽپال رستي به ڪونه موڪليندا هئا، ۽ مدو پورو ٿي وڃڻ ڪانپوءِ چوندا هئا ته: اسان ته آرڊر موڪليو، پر نوڪريءَ تي چڙهيو ئي ڪونه.

رڪارڊ ۾ اهو ڏيکارڻ لاءِ ته سنڌ جي اندرئين يا ٻئي جي ماڻهن کي به هن ڪاتي ۾ نوڪريون ڏنيون ويون آهن، هنن غير سنڌي ملازمن مان ڪيترن سنڌ جي اهڙن ڳوٺن ۽ شهرن جا ڊوميسائيل سرٽيفڪيٽ هٿ ڪيا، جي ڳوٺ ۽ شهر هنن ڪامورن ڪڏهن ڏٺا به ڪونه هئا.

لياقت ۽ قابليت جو خيال به ڪونه ڪندا هئا. ٽائيپسٽ جي جڳهه لاءِ ڪو پنهنجو ٽائيپ سڪيل نه ملندو هون ته اڻ سڪيل، پر پنهنجو رکي ڇڏيندا هئا. سنڌي بي-اي ۽ ايم-اي پاس وارن جون درخواستون نظرانداز ڪري ڇڏيندا هئا، پر پنهنجو مئٽرڪ پاس به ان ملازمت لاءِ چونڊيندا هئا. هنن پنهنجن مان ڪي اهڙا ماڻهو به نوڪريءَ ۾ رکيا هئا، جن وٽ ڀارت جي يونيورسٽين جون ڊگريون هيون ۽ تازو ئي اتان هتي آيا هئا، ۽ پاڪستاني شهري به ڪين هئا. هو پنهنجن ماڻهن واسطي نيون ملازمتون پيدا ڪري به هنن لاءِ نوڪريون مهيا ڪندا هئا.

هن سنڌي ڊائريڪٽر جي مقرر ٿي اچڻ کانپوءِ، سگهو ئي ڪلارڪيءَ جون چار جڳهيون خالي ٿيون. هن ان واسطي باقاعدي اخبارن ۾ اشتهار ڏنا، ۽ آيل درخواستن جي جاچ جوچ ڪري لائق اميدوار انٽريو لاءِ گهرايا ۽ انهن مان چئن کي نوڪريءَ جو پروانو ڏنو.

ڊائريڪٽر کي اهو احساس ضرور هو ته هن کاتي ۾ ڏسي وائسي ۽ سازشون ڪري، سنڌين کي نوڪرين کان محروم رکيو ويو آهي، پر تڏهن به هن ماڻهن چونڊڻ ۾ ڪو به نامناسب، بي انصافيءَ وارو يا اهڙو قدم ڪونه کنيو هو. هي چونڊيل اميدوار نه رڳو سنڌي هئا، پر سڀ ايم-اي پاس هئا، ۽ تجربي ۾ سڀني غير سنڌي اميدوارن کان مٿيرو هئا. غير سنڌي اميدوارن ۾ ڪو به بي-اي کان وڌيڪ ڊگريءَ وارو ڪونه هو.

هن ڊائريڪٽر برابر چاهيو ٿي ته سنڌين سان نوڪرين جي سلسلي ۾ ٿيل بي انصافين جو تدارڪ ٿئي، ڇو ته هن ڏٺو ۽ محسوس ڪيو هو ته جتي رڳو غير سنڌي ملازم هئا، اتي رشوت ۽ بي ايماني گهڻي ٿيندي هئي ۽ گهوٽالا گهڻيون لڳنديون هيون، ڇو ته هو هڪ ٻئي جو ڍڪ رکندا هئا ۽ هڪٻئي جي ڍال بڻجندا هئا، ۽ معاملو ناني رڌڻ واري ڏوهٽا کائڻ وارا جهڙو هوندو هو. پيو ته اهڙي حالت ۾ کاتي جي ڪارڪردگي ۾ برجستائي ۽ قابليت ڪانه رهندي هئي، تيون ته خاص ڪري سنڌين کي ان کاتي ۾ ڪم پوڻ جي حالت ۾ بي انتها تڪليف ڏسڻي پوندي هئي، چوٿون ته سنڌين ۾ ان ڪري ناراضگي ۽ شڪايت پيدا ٿيندي هئي.

تنهن کانسواءِ هو اهو به سوچيندو هو ته جي غير سنڌي ڪاوڙجي يا شرارت ڪري کاتي ۾ هڙتال ڪن ته پوءِ ته ان کاتي جو ڪم ڏٺي ٻيهي وڃي، ۽ حڪومت لاءِ وڏو مسئلو پيدا ٿي پوي. مثال طور ٽيليويزن جا ملازم، جي ذري گهٽ سو في سيڪڙو غير سنڌي آهن، اهي ڪا هڙتال ڪن يا ڪاوڙجي هي ملڪ ڇڏي وڃن ته پوءِ هڪدم ڪٿان ايندا ايترا انجنيئر، ايترا مستري، ايترا بجليءَ جا ماهر، ايترا فنڪار وغيره جي ٽيليويزن هلائين؟

ان ڪري ته هر ڪاتي ۽ حياتيءَ جي هر شعبي ۾ رڳو غير سنڌي نه هجن، پر سنڌي پڻ.

چئن سنڌين کي اهي نوڪريون مليون ڪانپوءِ، غير سنڌين، اميدوارن مان اهڙا چار غير سنڌي چونڊيا جي سنڌن ويچار موجب انهن نوڪرين جا اصلي حقدار هئا، ۽ انهن کي بڪ هڙتال ڪرڻ تي تيار ڪيو ويو.

اهو هو هن بڪ هڙتال جو سبب.

ٻئي ڏينهن آفيس جي ساري عملي، هڙتالين جي همدرديءَ ۾ هڙتال ڪئي، ۽ ڪم تي ڪونه چڙهيا.

ٽئين ڏينهن، هن ساري عملي، سنڌي ڊائريڪٽر جو گهيرو ڪيو. گهيري جو مقصد اهو هو ته هن ڪان زور زبردستيءَ سان، انهن چئن سنڌي ڪلارڪن کي نوڪريءَ مان ڪيرايو وڃي ۽ پنهنجن چئن ماڻهن کي مقرر ڪرايو وڃي، جي هو ائين نه ڪري ته هنڪان پنهنجي استعيفا لکرائي وڃي.

هيءُ سڀ غير سنڌي، ماڪڙ وانگر، ڊائريڪٽر جي آفيس تي هلان ڪري آيا. جي پنج ڇ سنڌي ڪلارڪ ۽ ٻه سنڌي پٽيوالا بروقت همت نه ڪن ها، ۽ ڊائريڪٽر جي آفيس جي مضبوط دروازي کي اندران بند ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿين ها، ته ڊائريڪٽر جي حياتيءَ جو خير ڪونه هو. انهيءَ چڪتاڻ ۾ ست ڇ سنڌي بريءَ طرح ڦٽجي پيا، ۽ هو ڊائريڪٽر سميت آفيس ۾ واڙيل رهيا.

ٻاهران غير سنڌي، سنڌ ۽ سنڌين کي گاريون ڏيندا، غليظ نعرا هڻندا ۽ پٿر اڇلائيندا رهيا، ۽ آفيس جي درن درين، ميزن ڪرسين ۽ ٻئي سامان جي ڏاڍي پيچ ڊاهه ڪئي. ڊيوٽيءَ وارن سپاهين کي به پٿرن جو نشانو بڻايو ويو. نيٺ پوليس اچي، ڳوڙها گيس ۽ لٺيون هلائي اندر واڙيلن جي حياتي بچائي.

٢

”ڏاڍو خوش پيو نظر اچين، وري ڪو محبوبن جي ملاقات جو

واعدو ملهو اٿئي ڇا؟“
”اهو ڏي ته تو کي پڌائڻ آيو آهيان.“
”يار، تنهنجي پاڪپڻ سان ريس ڪئي ڪونهي، عيش ڪر عيش.“
”چڱو جلدي تيار ٿي ته هلي ڪنهن هوٽل ۾ وهون ۽ پرين جون پچارون ڪريون.“
”پلا ڏي خبر، ڪڏهن جو واعدو ٿيو اٿئي؟“
”اڄ ٽيليفون تي چيائين ته جمعي ڏينهن شام جو پنجين وڳي سندن ڪاليج ۾ يونين جي عهديدارٽين ۽ اسٽاف جي ڪن ميمبرياڻين جي گڏجاڻي آهي، ساليانين راندين جي سلسلي ۾ پروگرام ٺاهڻو اٿن. بس سادي پنجين وڳي مونکي موٽر ۾ وچي مخصوص نموني هارن وڄائڻو آهي ۽ پوءِ پاڻهي منهنجي ڊارلنگ ڪچي ڌاڳي ۾ ٻڌجي ٻاهر هلي ايندي ۽ اسين ٻه چار ڪلاڪ محبت جي دنيا ۾ گم ٿي وينداسين.“
”هائو يار، انکي چئبو آهي خود حسن جو هلي اچي عشق جي هنج ۾ ڪرڻ.“
”بس يار، تو جهڙن دوستن جون دعائون آهن.“
”مونکي ته هوءَ سالي رُخ ئي ڪونه ٿي ڏئي. دل جي زخمن ننڊ حرام ڪري ڇڏي آهي، يار، تون ئي پنهنجي بلقيس کي چؤ ته ڪا منهنجي سفارش ڪري.“
”بلقيس کي ڪيترائي دفعا چيو اٿم، هوءَ چوي ٿي ته تو واري ڪلوپيٽرا ڏاڍي ڪڙڪ آهي ڪڙڪ، ڪو ٻُل ئي ڪونه ٿي ڏئي. وري به رَبُ ڪَ خدا تي، اچي ويندي ڪنهن ڪڙڪي ۾.“
”هاءِ هاءِ. منهنجو دم ٿو نڪري ۽ تون اڃا پيو انتظار جون صلاحون ڏئين.“
”اڙي، اهو وچم ئي ٻڌائي ڇڏيانءِ، متان وسري وڃيم، جمعي ڏينهن اسانجي وصل واسطي پنهنجي جڳهه پنجين وڳي شام کان اٺين وڳي تائين اسان لاءِ رزرو رکجانءِ. يار، تنهنجي جاءِ ڏاڍو ڪم ڏنو آهي. اسان واسطي ته پريم نگر آهي پريم نگر.“
”ها، اٺين ته ضرور ٽيندو، پر ترس، مون پنهنجي حسرتن

پوري ڪرڻ لاءِ هڪڙي ترڪيب سوچي آهي. مان هن موقعي ڪي هٿان وڃائڻ نٿو چاهيان.... منهنجي ڪلوپٽرا به ته ان گرلس ڪاليج جي يونين جي عهديدارڻ آهي ۽ لازمي طور اها به ان گڏجاڻيءَ ۾ موجود هوندي."

لياقت عليءَ ۽ ماجد ٻئي لنگوٽيا يار هئا. لياقت جو ڪجھ وقت ڪان، بلقيس سان نينهن جو ناتو هو. ماجد وري ان ڪاليج جي هڪ ٻي شاگردياڻيءَ تي هرڪ هاري هئي. ڏاڍو هنجي ٻنهيان پيو هو ۽ هنڪي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ جا جتن ڪيا هئائين، پر هن ڪنگهيو به ڪونه هوس. لياقت جي اچوڪي ڳالهه ٻڌي هنڪي وري پنهنجون حسرتون پوريون ڪرڻ جو سوداءُ سمائجڻ لڳو.

خبر ناهي ماجد ڪهڙي ڪيڏ ڪيڏي يا ترڪيب هلائي جو هنجا پندرهن ويهه هم ڪاليجي هڪ سازش ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ تيار ٿي ويا. ڪي ساڀيان ۽ ڪي روشني خاطر. هونءَ به ان گرلس ڪاليج جي ڇوڪرين جي حسن جي هاڪ سڄي ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ هئي. هن ڪاليج جو رکيو نالو ٻڌڻ سان ٿي نوجوان ڪاليجن جو وات پاڻي ٿيڻ لڳندو هو. اها به سيني ڪي سڌ هئي ته ان گرلس ڪاليج جي يونين جون عهديدارڻيون ته خاص حسنجي کاڻ ۽ سونهن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن.

هنن جو خيال هو ته هننڪي پڪڙجي پوڻ جو يا ٻيو ڪنهن به قسم جو انديشو ڪونهي. ان گرلس ڪاليج جي آسپاس آفيسون آهن، جي انوقت بند هونديون ۽ ڪابه پهر ڪانه هوندي. ٻيو ته ڪاليج جي چوديواري اوچي آهي، تنهنڪري ٻاهر وارن کي اهو پتو ڪونه پوندو ته اندر ڇا پيو وهي واپري. ان ڪانسواءِ، ڇوڪريون به اسان وانگر نوجوان ۽ امنگن سان ڀرپور آهن، تنهنڪري ههڙي رومانوي اڊوينچر جي دل سان آجيان ڪنديون ۽ ٿوري گهڻي ظاهري ڇڪتاڻ ڪانپوءِ پاڙهي اچي، ٻکن ۾ پونديون. باقي پوڙهيون پروفيسرياڻيون، تنکي به جوانيءَ جا عيش ڏئي راضي ڪري ڇڏبو. پر جي حالتون اهڙيون بنيون جو پڇڙو پيو ته پوءِ رستي تي موٽرون

بيٺيون هونديون، جن ۾ چڙهي، پوليس جي پهچڻ کان اڳ رفوچڪر ٿي ويو.

اڄ ٻه ڏينهن هئا. اهي ڏينهن سيکنهن شوق، اوسيڙي ۽ دل ٿي دل ۾ سٽون سٽيندي گذاريا.

مقرر ڏينهن، بهترين پوشاڪ پهري، بدن جي چند ڦوڪ ڪري، ٺهي ٺڪي، هو پهرين هڪڙي شرابخاني ۾ ويا. اتي هنن مان گهڻن دل کولي شراب پيتو. هنن مان ڪي وڏن ماڻهن جا پٽ هئا، جن سارو خرچ پئي پريو؛ هنن مان ٽن چئن موٽرون آنديون هيون. انهن ٽن موٽرن ۾ هيءُ پندرنهن ڪن ڪاليجي، گرلس ڪاليج جي ٻاهران پهتا. هنن مان هر ڪنهن کيسي ۾ چاقو به کنيو هو، ۽ ٻن ٽن ته پستول پڻ لڪائي آندا هئا.

لياقت پنهنجي يارڙي ۽ ماجد پنهنجي محبوبڙيءَ جا پار پتا ڏئي سيني کي چتاءُ ڏنو هو ته اهي اسانجي حوالي، باقي سيڪو پنهنجي چوندي.

هينئر هڙئي جواني ۽ شراب جي نشي ۾ مست هئا.

ڏينهن به ڏاڍو وڻندڙ ٿي ويو هو. آسمان جهڙالو ۽ هوا فرحتي هئي، جا منهن، ٻانهن ۽ جسم جي ڪليل حصن کي پايي محسوس ٿي رهي هئي، ۽ هڪ عجيب اطمينان پريو احساس ٿي پيدا ڪيائين. هتي شهر جيترو گوڙ گهمسان به ڪونه هو.

چوڪرين جي ميٽنگ ٻاهر چٻر تي ٿي رهي هئي. پرنسيپالڻ ۽ نائب پرنسيپالڻ سميت اڏوبهه ويهه چٽيون ڪن هيون. چوڪريون سڀئي ۾ سٺا ۽ نئين فيشن وارا لباس ڍڪي آيون هيون، هار سينگار به ڏسڻ وٽان، گڏيون ٽي لڳيون گڏيون، جهڙيون جاڳنديون گڏ يون.

اوچتو چوڪرا اندر گهڙي آيا. هو ته اول ئي سڀ سنيري آيا هئا، ۽ هر هڪ دل ۾ پهه پڄائي آيو هو ته هو چا چا ڪندو. هو طوفان وانگر اچي ڪڙڪيا. چوڪريون، جيسين ڪجهه سمجهن ئي سمجهن، پاڻ سنڀالين ئي سنڀالين، تيسين هو چوڪرن جي ٻانهن

۽ پاڪرن ۾ جڪڙجي ويون. هو بي تحاشا هنن کي چمڻ لڳا، ڳٽن تي، چپن تي، اکين تي، ڇاتين جي مٿين ڪليل حصن تي.

هنن جا هٿ ڪپڙن هٽائڻ ۾ لڳي ويا. چولن جا پيڙا ٽٽندا ويا، زپ ۽ زنجيرون هٽنديون ويون، انگيائيون لهنديون ويون ۽ ڇاتيون اگهاڙيون ٿينديون ويون .... اڇيون اڇيون کير جهڙيون ڇاتيون، گلابي ڇاتيون، ڪنواريون ۽ ڪچڙيون ڇاتيون، اپريل ۽ سيپٽمبر ڇاتيون، معصوم ۽ مقدس ڇاتيون، سجدي ڪرڻ جهڙيون ڇاتيون، قبر جهڙيون ڇاتيون، ڏاڙهون۽ جهڙيون ڇاتيون، نارنگين جهڙيون ڇاتيون، سنڌڙي انبن جهڙيون ڇاتيون .... بڪاين وانگر ڇوڪرن جا هٿ هنن تازن ميون ۾ مضبوط پئجي ويا، ۽ ڪي انهن کي بي تحاشا چوسڻ ۽ چڪ وجهڻ لڳا

ساڙهين جو ڪلڻ ڏکيو نه هو، ساڙهيون پٽ تي وڃي پيون، غرارا مٿي تيڻ سولا هئا، غرارا مٿي کڄي ويا، گهنڊ جهڙن پاڇن وارن پائجامن ۾ پاسي مان يا سامهون واريون زنجيرون ۽ زپون هڪ ئي جهٽڪي سان کلي ويون، هاٿي پاڇن وارن پائجامن ۽ سٿڻن کي کي ابداڻي واري جڳهه تي اڪٽ بدران، پلاسٽڪ جون لچڪيدار پٽيون پيل هيون، سي هڪ ئي چڪ سان وڃي گوڏن پيڙيون ٿيون.

حوائون بي لباس ٿي ويون، حوائون الف ننگيون ٿي ويون، حوائن کي انگ ڍڪڻ لاءِ وڻ جو پن به ملي ڪونه سگهيو.

ڇوڪرن جو من ته مست اول ئي هو، هاڻي تن به مست ٿي ويو. ههڙي بي نقاب حسن جو جئرو جاڳندو جادو ته مُردن ۾ ساهه وجهي ڇڏي، هي ته نوجوان شاگرد هئا، باهه ۽ باروت جا مجسما.

ڪن ڇوڪرين کي ڪاهي تي ڪنيو، ڪن هنن کي گهاڻ شروع ڪيو. ڪو شڪار سميت ورانڊي ۾ ويو، ڪو ڪلاس ۾، ڪو ڪنهن ٻئي ڪمري ۾، ڪو ٻوٽن جي اوٽ ۾ ويو، ڪي مدهوش ته اتي ڇپر تي ئي شروع ٿي ويا.

ڪي ڇوڪريون حملي ٿيڻ شرط بيهوش ٿي ويون ۽ ايستائين بيهوش رهيون، جيستائين بيڙا پار ٿي ويا. ڪي سگهو ئي هوش ۾

اچي ويون ۽ ڪن هڪدم پنهنجو پاڻ سنڀالي ورتو. اهڙيون ڦٽڪڻ لڳيون ۽ پنهنجي پوري طاقت لڳائي پاڻ ڇڏائڻ جو جتن ڪرڻ لڳيون، هنن رانيوڙا پاتا ۽ چڪ هنيا، رڙيون ڪنديون ۽ دانهون ڪنديون، جاواسطا وڌا ۽ زور سان رڙيون واڪا ڪرڻ لڳيون. اهڙين کي چاقو يا پستول ڏيکاري ڌمڪايو ويو. ڪن ان هوندي به مانُ نه ڪئي ته هنن کي چاقن سان چيڪ ڏنا ويا ۽ هو رتو رت ٿي ويون.

ڪي ڇوڪريون پاڻ ڇڏائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويون. انهن مان ٿي چار ته وچي ڪلاسن ۾ پهتيون ۽ اندران ڪڙو چاڙهي ڇڏيائون. پر ٻيون ٿي چار وٺي ٻاهر رستي ڏانهن ڀڳيون ۽ اهو به هوش ڪونه رهين ته هو اڌ اگهاڙيون آهن. ٻاهر پهچي بي تحاشا رستي تي ڊوڙڻ شروع ڪيون. هو رت ڳاڙينديون پئي ويون.

انوقت ڪاليج ۾ فقط هڪڙو مڙد، پوڙهو چوڪيدار، موجود هو. هنجو هيءَ حالت ڏٺي سو هڪڙي ڪاليجيءَ کي اچي هٿين پيو. پر هن ڇوڪري، اهڙو هنڌائتو ڏک هنيس جو ڌم فوٽ پري، پڪي فرش تي وڃي ڪريو ۽ ڏڌ وارو هڏو ٽي نڪري پيس، ۽ چرڻ پرڻ يا اٿڻ کان لاچار ٿي ويو، ۽ بيوسيءَ ۾ ليٽي ليٽي سڀ ڪجهه ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ وحشانيت وڌيڪ ڏسي ڪين سگهيو ۽ اکيون بند ڪري ڇڏيائين.

پوڙهي پهريدار اکيون بند ڪيون .... ملائڪن اکيون بند ڪيون .... شيطان روئي ڏنو.

پرنسپالڻ ۽ نائب پرنسپالڻ کي ڇوڪرن جو ڌمڪاءُ ڏسي، ڏندڻ پئجي ويا. هو ٻئي پڪي عمر جون هيون. جڏهن هوش حواس بحال ٿين، تڏهن رڙيون ڪنديون، پنهنجي آفيس ۾ گهڙي ويون ۽ اندران تالو ڏئي ڇڏيائون، ۽ بيوسيءَ مان، درين جي شيشن مان هي دردناڪ ڏيک ڏسنديون رهنديون. پوءِ دير دير سان ايترو سڌير ٿيون جو ٽيليفون ڪري، پوليس کي اطلاع ڏنن ۽ ترت اچڻ لاءِ تاڪيد ڪين.

گوڙ ۽ شور تي به ٿي واڻهڙو در وٽ آيا، پر چاقو ۽ پستول ڏسي ويجهو اچڻ جو ست نه سارياڻون، يا ڪهڙي نظاري ڏسڻ سان

پنڌ پهڻ تي ويا ۽ بيحس بڻجي بيٺا رهيا، يا اکين تي اعتبار نه ڪري، ساري ڏيک کي سپنو سمجهي ڏسندا رهيا.

ان مهل ۾ ٽي موٽرون اچي لانگهائو ٿيون. موٽر وارن هڪ ٻئي پٺيان، اڌ اگهاڙين ڇوڪرين کي پڇندو ڏسي موٽرون بيهاريون. موٽرن ۾ مردن ڪانسواءِ ضاعفون پڻ هيون. سڀني لهي اچي ڇوڪرين کي بيهاريو، پڇڻ تي هو ڳالهائي ته ڪونه سگهيون، باقي سهڪندي، گونگن وانگر، هٿ سان ڪاليج طرف اشارو ڪيائون. هڪ ڇوڪريءَ جي ته ڪل ٽٽي وئي هئي ۽ چرين وانگر ڪلي پئي ۽ واڪا به ٿي ڪيائين. مائين، ڪن موٽرن مان ٽوال، چادرون ۽ پوتيون ڪڍي هنن جي اوگهڙ ڍڪي، ۽ پنج ڪن مڙسالو ڪاليج ڏي ويا. هڪ وٽ پستول هو، هن اهو ڪڍي هٿ ۾ ڪيو هو.

هي موٽر وارا ۽ ٻيا واٽهڙو گڏجي اندر آيا. اتي جو ڏيک ڏسي دنگ رهجي ويا. هي منڊل ڏسي منڊجي ويا. چار پنج ڇوڪرا، پڌري پٽ، دنيا کان بي خبر، بي نياز ۽ بي خود ٿي، جوانيءَ جو ناچ نچي رهيا هئا. هيٺان وارٻون سونهري سرين واريون صفا اگهاڙيون ڇوڪريون، ڪي مڇيءَ وانگر ڦٿڪي رهيون هيون ۽ ڪي ٽنگون ٽيڙي ڦڙهه ٿيون پيون هيون، بلڪل بيحس ۽ بي سرت.

انوقت آسمان تي ڪڪر گهاٽا ٿي ويا هئا ۽ اهڙي زور سان گجگوڙ ٿي جو محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ ته آسمان ڏري پيو ۽ ڌرتي ڌڏڻ لڳي. ڪيئي ڪڪر ٻوڙون پائي ڄڻ شرط پچائي رهيا هئا.

پستول واري کي اهڙو جوش آيو، جو للڪار ڪري، هوا ۾ فير ڪيائين. ٺڪاءَ تي نشي وارن جا نشا ٽٽي پيا.

ايستائين پوليس به اچي پهتي.

پر پوليس جي پهچڻ کان اڳ، پنج ڇهه ڇوڪرا هڪڙي موٽر ۾ چڙهي ڀڄي ويا هئا، ۽ ٻيا ڪجهه ڇوڪرا ڀڄڻ ۽ لڪڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. ڀڄي ويلن ۾ لياقت ۽ سندس سنگتياڻي به هئا. پندرهن ڪن ڇوڪرن مان، اٺ ڄڻا پوليس ٽڏي تي ئي پڪڙي سگهي.

اها خبر ريڊيو تي به پڌري ڪئي وئي ۽ ملڪ جي ڪنڊ

ڪڙڇ ۾ پهچي وئي. ٻرندڙن جون دليون غم ۽ غصي سان ڀرجي ويون. ماڻهن جي جسم مان سيسڙاٽ نڪري ويا. سڀڪنهن ڏندين آڱريون ٽي ڏنيون.

ريڊيو تي ملڪ جي وڏي وزير جو بيان به ٻڌايو ويو، جنهن ۾ هن چيو هو ته: ”هن واقعي ڪري، شرم کان اسانجي پوري قوم جو ڪنڌ جهڪي ويو آهي. ڏوهارين کي هن غير انساني ڪرتوت ڪري سخت کان سخت سزا ڏني ويندي.“

گورنر به اعلان ڪيو: ”هيءَ گهٽنا اسانجي ملڪ تي ڪارنهن جو داغ آهي. ايندڙ نسل ۽ مستقبل جا تاريخ نويس، اسان تي لعنت جو وسڪارو ڪندا. مان تيستائين سک جو ساهه نه سمهندس، جيستائين هنن رذيلن کي پنهنجي ڪئي جي ڪڙي کان ڪڙي سيکت نه ملي آهي.“

ٻئي ڏينهن سڀني اخبارن، وڏيون وڏيون سرخيون ڏئي، هن واقعي جا تفصيل ڇپيا. ڪن حملو ڪندڙن ڇوڪرن، ڪن حملي ٿيل ڇوڪرين، واردات جي جڳهه، ۽ اکين ڏٺن شاهدن جون تصويرون به ڏنيون ويون.

ڪيترن اکين ڏٺن شاهدن، جن ۾ موٽر وارا به هئا ۽ واڻهڙو به ۽ چوڪيدار به، تن جا ذري پرزي بيان شايع ڪيا ويا. هڪ ٻن ڇوڪرين جا بيان پڻ ڏنل هئا.

ملڪ جي ڪيترن ئي سياسي رهنمائن ۽ عالمن هن واقعي تي بيان ڏنا هئا. اسيمبلي ميمبر بندو خان چيو هو ته: هي هڪ اهڙو ڏوهه ڪيو ويو آهي، جو ڏوهارين کي وچ بازار ۾ ڦاهي ڏني وڃي. هُن ملڪ جي نوجوانن جي ڪريل اخلاق تي ماتم ڪيو هو، ۽ انتي افسوس جو اظهار ڪيو هو ته هنن بيقصور نياڻين جو راهه گناهه مستقبل اونداهو ٿي ويو.

ديني پارٽيءَ واري مولانا قدرت الله، انتي به وڏي ڏک جو خيال ظاهر ڪيو ته: هي ڇوڪرا ته بي غيرت ٿيا، پر انهن ڏسندڙن ۽ پوليس کي غيرت ڇو نه آئي! هنن کي گهربو هو ته اهڙن ڏوهارن کي ٽڏي تي ئي شوٽ ڪري ڇڏين ها، جيئن اسانجي قوم، اهڙن

ڪميٽن جو منهن ڏي نه ڏسي ها. هن اهو به ويچار ظاهر ڪيو هو ته جيسين انهن زانين کي سنگسار نٿو ڪيو وڃي، تيسين اسانکي مسلمان پنهنجي پنهنجي ملڪ کي اسلامي رياست ڪوٺڻ جو حق ڪونهي. هن نئين نسل جي ڪرندڙ اخلاق تي به ڏاڍي چنتا ظاهر ڪئي هئي. هنجي خيال ۾ اهو ڇوڪرين تي نه، پر اسلام تي حملو هو.

ان ڏينهن گهڻو ڪري سڀني اخبارن، ايڊيٽوريل به هن واقعي جي باري ۾ لکيا ۽ بيحد ڏک ۽ ڏمر جو اظهار ڪيو.

ايڊيٽر رحمان علي، ملڪ جي مشهور ترين اخبار جي ايڊيٽوريل ۾ هي به لکيو: 'ملڪ ۾ بي قانوني ايترو وڌي وئي آهي، ۽ ڏوهن جو من ايترو وڌي ويو آهي، جو ڏينهن ڏٺي جو، ايترن ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ اهڙيون اخلاق سوز ۽ انسانيت سوز حرڪتون ڪيون ويون. هاڻي حڪومت جو فرض آهي ته نه رڳو هنن پاپين کي مثالي سزا ڏئي، پر اسانجي نياڻين جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پورا پورا حفاظتي قدم کنيا وڃن، جيئن آئينده اهڙين گهٽنائن کي بنجو ملي. اسان هن واقعي ڪري سڄي دنيا ۾ ڪلنڪ ٿيا آهيون. اهڙو واقعو دنيا جي تاريخ ۾ ڪٿي به ڪونه ٿيو آهي، ۽ وري ٿيو به ان ملڪ ۾ آهي، جنهنجي باري ۾ اسانجي دعوا آهي ته هيءَ وڏي ۾ وڏي اسلامي رياست آهي. جي هنن ڏوهارين تي ٿورو به رحم کاڌو ويو ته ايندڙ نسل اسانکي هرگز معاف نه ڪندا، ۽ دنيا به اسان ڏي آڱريون کڻندي.'

اردوءَ جي هڪڙي قومي شاعر، ان ڏينهن اخبار ۾ جو قطعو لکيو، انجو مطلب هن ريت هو: وڏي ۾ وڏي اسلامي رياست ۾ اهڙا هاڃا ٿي ويا، آسمان ڇو نه ڪريو، زمين ڇو نه ڦاٽي، قيامت ڇو نه ڪڙڪي!

اج باقي رهيل شاگردن کي به گرفتار ڪيو ويو.

پر.... ان ڏينهن گذرڻ کانپوءِ ايندڙ رات جو دير دير سان، هن مشهور ترين اخبار جي آفيس ۾ تڪڙي تڪڙي هڪ ڪچهري گڏجاڻي سڏائي وئي. ان ۾ شامل ٿيندڙ هئا: اسيمبلي ميمبر بندو خان،

ديني پارٽيءَ وارو مولانا قدرت الله، ايڊيٽر رحمان علي، قطعا لکندڙ قومي شاعر، گرلس ڪاليج جون پرنسيپالڻ ۽ نائب پرنسيپالڻ، واقعي سان ڳنڍيل ڇوڪرين ۽ ڇوڪرن مان ڪن جا پيئر، ۽ شهر جون ڪجهه دولتمند ۽ مشهور هستيون ۽ ڪيترائي اسيمبلين جا ميمبر، وڪيل، اخبارن وارا ۽ ايڊيٽر.

ڪيئي ڪلاڪ هيءَ ميڙ جاري رهيو ۽ بحث مباحثو ٿيو. تقريرن ۽ تجويزن جو تت هي هو: ”اسانکان غلطي ٿي، وڏي غلطي ٿي، ڪالهه ڪان اسان گلو ڦاڙي بيان پئي ڏنا آهن ۽ اهو پتو نه پيو ته پنهنجي ئي کوپريءَ ۾ پستول ڇوڙي رهيا آهيون. ائين برابر آهي ته ڇوڪرين سان ڪجهه زيادتي ٿي آهي ۽ هننجي پيئرن کي صدمو رسيو آهي، پر هاڻي جي وڏيڪ نقصان ٿيو ته اسانجي طبقي کي ئي پهچندو، ڇو ته سڀ پنهنجو پاڻ ۾ آهيون. اسان، جن، ڏينهن رات ڪوشش ڪري نوڪرين، تعليم، ملڪيتن، ڪارخانن ۽ واپار تي پورو قبضو ڪيو آهي، سي پاڻ ئي ڇوڪرن جي ٻاراڻي حرڪت ڪري پاڻکي ڇيهو رسائي رهيا آهيون. ڏکويل پيئرن کي عرض ٿو ڪجي ته پنهنجي طبقي ۽ تهذيب خاطر سڀڪجهه درگذر ڪن، پنهنجو پاڻ ۾ پرچي ويندا سين ته هاڻي به بچاءُ ٿي ويندو.“

”اها به اسانجي خوشقسمتي آهي جو ٻين اکين ڏٺن شاهدن کان ته پريس وارا ۽ پوليس شاهديون وٺي چڪا آهن، پر پرنسيپالڻ ۽ نائب پرنسيپالڻ رهيل آهن، ڇو جو صدمي ۽ هيبت ڪري، ڪالهه هو بيان ڏيڻ جي لائق نه هيون. هاڻي هو بيان ڏئي سڄي معاملي کي ٿامي سگهن ٿيون.

وڪيلن فني نڪتن تي صلاحون ڏنيون.

مولانا قدرت الله، جو هر وقت پان چٻاڙيندو رهندو هو، ۽ جنهنجا چپ، ڏند، زبان ۽ ڏاڙهي پان جي رنگ ۾ غليظ رهندا هئا، ۽ جنهنجي وات ۾ پان هجڻ ڪري ڳالهائڻ وقت اهڙو آواز نڪرندو هو جهڙو بي-بي-سيءَ جو آواز موسم خراب هجڻ جي حالت ۾، تنهن چيو، ”جي انهن ڇوڪرن ۾ هڪڙو به سنڌي هجي ها ته خدا جو قسم مان قرآن تي هٿ رکي اهو چوڻ ڪان ڪين ڪيٻايان ها

ته انهيءَ سنڌيءَ ڏي اسانجي هنن ويهن ڏي نياڻين جي عصمت خراب ڪئي ۽ ٻيا سڀ ڇوڪرا هنکي روڪيندا رهيا. پر افسوس ته انهيءَ ٽوليءَ کي ته ڇڏيو، پر ان پوري ڪاليج ۾ سڀ پاڪستاني شاگرد آهن، هڪ به سنڌي ڪونهي."

اسيمبلي ميمبر بندو خان چيو، "اها ڏي ته ڳالهه ماري ٿي ته هڙئي شاگرد پاڪستاني هئا، سنڌي هڪ به نه هو. مان توهانکي يقين ٿو ڏياريان ته جي رڳو ڇوڪرين ۾ ڏي ڪا سنڌڻ هجي ها، ته مان ڪورٽ ۾ اهڙا عيني گواهه اچي حاضر ڪريان ها، جي خدا جو قسم کڻي ٻڌائين ها ته انهيءَ سنڌڻ ڏي چالاڪيءَ سان سيني ڇوڪرين کي ڏناريو ۽ ساده لوح ڇوڪرن کي ڇوڪرين جي لڄ لٽڻ تي مجبور ڪيو."

ايڊيٽر رحمان عليءَ چيو، " مان سڀاڻي ڏي اچوڪين خبرن جو رد ڏيندس. مان لکندس ته اسلام دشمن ڪميونسٽن وڏاءُ ڪري اهي غلط خبرون اخبارن کي ڏنيون هيون.... ۽ ها اهو به لکندس ته حقيقت هن ريت هئي ته اسلام پسند شاگردن، ڪميونسٽن خلاف جلوس ڪڍيو ۽ گرلس ڪاليج وٽ نعرا هڻي، اني جي شاگرديائين کي شريڪ ٿيڻ لاءِ چيو. انڪري شاگردن ۽ شاگرديائين جو پاڻ ۾ ٻيئي ٻيئي بحث مباحثو ٿيو ۽ ايترڙي ڳالهه کي ڪميونسٽن افسانو بنائي ڇڏيو."

پرنسيپالڻ ۽ نائب پرنسيپالڻ کي چيو ويو ته هو ايڊيٽر جي ان ڳالهه جي پٺڀرائي ڪن. ٻين ايڊيٽرن ۽ اخبار وارن کي به ساڳي هدايت ڪئي وئي. ڇوڪرين جي پيئرن کي به سمجهايو ويو ته هو پنهنجي ڌين کان ڪالهوڪين خبرن جو رد شايع ڪرائين.

اها ڇوڪري، جنهنجو دماغي توازن بگڙي ويو هو، تنهنجو پيءُ هن سڄي ڪارروائي دوران، بنا ڳالهائڻ اکين مان ڳوڙهن جا درياهه وهائيندو رهيو.

رات جي هُن وڳڙي موسم پليري هئي. ونڊڙ هوا لڳي رهي هئي ۽ هن اخبار جي عمارت واري رستي تي بجليءَ جي بلبن ۽ نيون سائينس جي رنگين روشنائين ڪري ماحول رنگ برنگي هو.

پر ان وقت اوچتو ڪني پاڙيءَ وارو گهٽر ڦاٽي پيو ۽ انجو ڪِن ڪچرو رستي تي وهڻ لڳو، ۽ انجي نڪ ساڙيندڙ بانس آسپاس پکڙجي، فضا جي خوشگواري ختم ڪري ڇڏي.

جي انسان جي دماغ وارو بيحيائي ۽ بيغرتي، ڪوڙ ۽ دولاب وارو خانو ڦاٽي پوي ته به جيڪر اهڙي ئي بانس پيدا ڪري: نڪ ساڙيندڙ، اکيون بند ڪندڙ.

پئي ڏينهن اخبارن ۾ هي خبرون به پڙهندڙن پڙهيون:

ڪالهوڪي گرلس ڪاليج واري گهٽنا جي وڌيڪ جاچ مان معلوم ٿيو آهي ته حقيقت صفا ابتڙ هئي. ڳالهه رڳو ايتري هئي ته هڪڙي ڪاليج جي اسلام پسند شاگردن، ڪميونسٽن خلاف جلوس ڪڍيو هو، ۽ گرلس ڪاليج وٽ پهچڻ تي، هنن، ڇوڪرين کي به ان ۾ شامل ٿيڻ تي زور ڀريو، جنهن تي ٻنهي ڌرين ۾ گرما گرم بحث ٿيو. بس ايتري ڳالهه کي اسلام دشمنن تيليءَ مان ٿنڀ بڻائي ڇڏيو، ۽ اخبارن کي غلط خبرون ڏنيون.

ٻي خبر هئي: جڏهن گرلس ڪاليج جي پرنسپال ۽ نائب پرنسپال کي پڪڙيل شاگرد ڏيکاريا ويا، تڏهن هنن چيو ته: ”اسان هنن کي اول نه ڏٺو آهي، ۽ نڪي ڇوڪرا اسانجي ڪاليج ۾ آيا، هئا انهن ۾ اِهي ڪونه هئا.“

!

سنڌ جي مڪاني ادارن جي وزير ڄام صادق علي چيو آهي ته: ’ٽالپر (مير رسول بخش) تڪرار کان پرهيز نه ڪيو ته مان به سندس پول پڌرا ڪندس.

(هلال پاڪستان اخبار ڪراچي ١٦-٢-٨٢)

■ ڄام صاحب توهين مير رسول بخش ٽالپر جا پول واقعي پڌرائي ڪري سگهو ٿا. پر جڏهن اوهانجا پول پڌرا ٿيا ته پوءِ؟

اڄ جو سوال
۴- مارچ ۱۹٦۷
ڪجهه ۴- مارچ متعلق
۴- مارچ ۱۹٦۷...

مضمون

رسول بخش پليجو
يوسف لغاري
چام ساقي
غلام نبي

رسول بخش پليجو

اڄ جو سوال

۴- مارچ ۱۹۶۷ نه رڳو سنڌي شاگردن جي تحريڪ جي شروعات جو ڏينهن آهي، پر اهو سنڌ جي قومي جدوجهد جو به هڪ وڏو حد- نشان آهي. ان ڏينهن سنڌي قوم جي هڪ مجاهد دستي اڳتي وڌي سنڌ دشمن قوتن سان آمهون سامهون ٽڪر کاڌو ۽ رت ڏنو. ان ڏينهن سنڌي شاگردن قومي جدوجهد جي واڳ پنهنجي هٿن ۾ ورتي ۽ ڪيترا سال مضبوطيءَ سان اها پنهنجي هٿن ۾ جهليو آيا. سنڌي شاگردن جي اها جدوجهد پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ سنڌي قومي جدوجهد جي **پنجين لهر هئي.** ان کان اڳ **چار لهرون** اڀري چڪيون هيون. اهي چار لهرون هي هيون (۱) محترم جي- ايم سيد جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪن ٿورڙن محب وطن پارليامينٽري طريقن سان سنڌ دشمن سان مقابلو. (۲) محترم جي-ايم سيد طرفان شخصي، علمي ۽ نظرياتي جدوجهد. (۳) ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ۽ عبدالقادر جي اڳواڻيءَ هيٺ هاري ۽ قومي جدوجهد. (۴) محترم ابراهيم جوئي ۽ شيخ اياز جي اڳواڻيءَ هيٺ علمي ۽ ادبي جدوجهد. انهن تحريڪن ۾ ڪيتريون ئي بنيادي ڪچايون هيون، پر تنهن به انهن سنڌي قومي شعور ۽ مفادن کي ڪافي اڳتي وڌايو.

شاگرد جدوجهد جي اوچي لهر هاڻي لهي ويئي آهي. اها لهر جڏهن ماني تي، تڏهن سنڌي عوامي تحريڪ جي اڳواڻيءَ هيٺ هاري تحريڪ جي **ڇهين لهر** آئي. انجي مٿان ڀٽي صاحب جي اڳواڻيءَ هيٺ پيپلز پارٽي جي زبردست لهر آئي، جا سڄي سنڌ تي ڇانئجي ويئي. هاڻي اها لهر به لهي رهي آهي ۽ نيون لهرون اڀري رهيون آهن.

ان پس منظر جي بيان ڪرڻ جو هڪ خاص مقصد آهي. اهو هي ته شاگرد تحريڪ ڪا اتفاقي يا انفرادي ڳالهه ڪانه ڪئي هئي. اها سنڌي قومي جدوجهد جي ۲۰-۲۵ سالن جي جدوجهد جي پيدائش

هئي ۽ ان جدوجهد جي اهم ڪڙي هئي. شاگرد تحريڪ جي ايتري ٿورڙي جٽاء ڪرڻ جا ڪيترا ڪارڻ هئا جن مان ڪي هيٺيان آهن:
(۱) سنڌ جي قومي جدوجهد تي اڃا غيرانقلابي ۽ وڏيرڪو قومي نظريو ڇانيل هو ۽ آهي. قومي جدوجهد جو انقلابي ۽ عوامي قومي نظريو اڃا گهڙجي تيار نه ٿيو هو. قومي جدوجهد جي انقلابي ۽ عوامي واٽ کولي نه لڌي وئي هئي. قومي جدوجهد هلائڻ جو ڍنگ گهڻي ڀاڱي وڏيرڪو، اهنسائي ۽ اليڪشني هو ۽ نه انقلابي، عوامي ۽ مڙسيءَ وارو (۲) سنڌ ۾ اڃا ڪا منظم ۽ طاقتور انقلابي وطن دوست تنظيم ڪانه هئي، جا شاگرد تحريڪ جي صحيح رهبري ۽ پٺڀرائي ڪري سگهي. (۳) سنڌي شاگردن جو سياسي مطالعو ڪجهه به نه هو. هو هن دور جي انقلابي جدوجهد جي علم ۽ فن کان ڪورا هئا ۽ آهن. تنهنڪري هو اندرئين ٽوڙڻ ۽ ٻاهرين سنڌ دشمن جي چالن کي تاڙي ۽ ٽوڙي نه سگهيا ۽ جلد ئي انهن کان مات کائي ويا. (۴) ليڊرشپ تي آهستي آهستي وڏيرڪي ذهنيت ڇانئجي ويئي ۽ هنن تحريڪ کي شخصي ملڪيت سمجهڻ شروع ڪيو ۽ هر ليڊر پنهنجي پتيءَ جي تحريڪ الڳ هلائڻ گهري ٿي. (۵) شاگرد ٽورڙي فتح ڪانپوءِ، فتح جي نشي ۾ مست ٿي آپي کان نڪري ويا. اڳتي وڌي نه سگهيا. (٦) سرڪار، اخبارن جي مالڪن، وڏيرن، سياستدانن ۽ پناهه گير نعيب شاگردن کي لالچائي، ڀرغلائي ۽ پنهنجي ڪم جا الڳ الڳ ٽولا ٺهرايا. نوبت ايستائين آئي جو هر وڏيرو سياست باز پنهنجي ذاتي ڪار ۽ بنگلي ڪانسواءِ هڪ ذاتي شاگرد تحريڪ ڌارڻ جو به شوق رکي ٿو.

بهرحال جيترو وقت شاگرد تحريڪ زنده رهي، اوترو وقت ان سنڌ ۾ هڪ نئين جان وجهي ڇڏي. سنڌ انهن ٻن ٽن سالن جي عرصي ۾ ايترو اڳتي وڌي. جيترو اڳ گذريل ۲۰-۲۵ سالن ۾ ڪڏهن به ڪانه وڌي هئي. ۴- مارچ جي تحريڪ سنڌ جي قومي تاريخ جو هڪ اڻ وسرندڙ باب لکي ڇڏيو آهي.

سنڌي شاگردن کي هاڻي نون بنيادن تي سوچڻو پوندو. ڪين پاڻ مان اهي عيب ڪيڏا پوندا، جن هيڙي شاندار تحريڪ کي چٽ

اک چنبي ۾ ناس ڪري ڇڏيو.

سنڌي شاگردن کي خود مطلبي ۽ وڏيرڪي ذاتي ملڪيت واري ذهنيت خلاف جدوجهد ڪرڻي پوندي. ڪين انقلابي علمن ۽ سائنسن جو اڳاهه مطالبو ڪرڻو پوندو. وڏيرن ۽ سرڪار جي چاپلوسي ۽ خوشامد کان ونءُ وڃڻ گهرجي. پاڻ پڙهائڻ، پٽاڪون هڻڻ، پاڻ کي مفت سوڊو، دودو، سورمو ۽ جوڌو سڏائڻ جو هوس ترڪ ڪرڻ گهرجي. اهي لقب معمولي ناهن. انهن کي معمولي نموني ڪتب آڻي انهن جي مٽي پليد نه ڪرڻ گهرجي.

وڏي ڳالهه ته شاگردن کي پاڻکي هڪ الڳ ٿلڳ ۽ اتانهون طبقو سمجهڻ نه گهرجي. ڪين سنڌي پورهيت عوام سان ملي هڪ ٿيڻ گهرجي. سنڌن خدمت ڪرڻ گهرجي. ڪانئن سکڻ گهرجي.

دشمنن سنڌ جي نالي وٺڻ کي به ڏوهه ٺهرايو هو. سنڌي شاگردن 'جيئي سنڌ' کي قومي نعرو بنائي ڇڏيو. پر هنن سنڌي ٽوپي ۽ سنڌي اجرڪ کي سنڌ جو قومي لباس تسليم ڪرائي ڇڏيو. اندرين خواه ٻاهرين سنڌ دشمنن يعني غدار وڏيرن ۽ ڏارين پرڏارن انهيءَ نعري کي پنهنجي لاءِ موت ڪري ٿي سمجهيو ۽ انهيءَ جي موذمار مخالفت ڪيائون، پر ڪين هار کائڻي پئي. هاڻ هنن پنهنجون چالون بدلايون آهن. اڳي هو سنڌي عوام سان دشمني پاڙڻ لاءِ 'جيئي سنڌ' جي نعري جي مخالفت ڪندا هئا. هاڻ هو ساڳيو ڪم 'جيئي سنڌ' جو نعرو هڻي ڪرڻ گهرن ٿا. سنڌي عوام جا ڪيترائي ازلي دشمن ڏکڙن واريون ٽوپيون ۽ اجرڪون پايو وتن، هاڻ هو 'جيئي سنڌ' جا وارث بڻجي، سنڌي عوام جي مخالفت ڪرڻ چاهين ٿا. جماعت اسلامي ۽ پناهگيرنعپ جا سنڌي چاڙتا ۽ ڪنوينشني وڏيرا ايڏا ته وڏا واڪا ڪري 'جيئي سنڌ' جا نعرا هڻن ٿا جو سنڌي عوام جو آواز ٻڌڻ ۾ ئي مس ٿو اچي.

سنڌي شاگردن ۽ سنڌي قوم کي ماضيءَ مان سبق سکي اڄ جي تقاضائن کي پورو ڪرڻ لاءِ سوچڻو ۽ لوچڻو آهي. هر سال جي ٤- مارچ اسان سڀني کان سوال ٿي پڇي- هن سال ڪيترو اڳتي وڌيا آهيو؟ سوچيو ته ڪهڙو جواب ڏيون!

يوسف لغاري

٤- مارچ ١٩٦٧ع

ڪن سائين مونکي مجبور ڪيو آهي ته مان ٤- مارچ بابت ڪجهه لکان: بنيادي طور تي مان نه ته اديب آهيان ۽ نه وري تاريخ نويس. انڪري منهنجي اِها خواهش رهي آهي ته انهيءَ اهم ڏينهن تي جيڪڏهن اسانجا اديب لکن ته نهايت سٺو ٿئي - ڇو ته جنهن موثر طريقي سان هُو انهيءَ ڏينهن جي اهميت عوام کي محسوس ڪرائي سگهن ٿا. مان قطعي نه، پر بهر حال.... هڪ شاگرد - ۽ تحريڪ جي هڪ سرگرم ڪارڪن جي حيثيت سان مان انهيءَ ڳالهه کي نهايت اهم سمجهانٿو ته سچ کي ڪنهن به حالت ۾ نه لڪايو وڃي . مان تاريخ سان راند کي تمام ڪڏو ڪم سمجهان ٿو - ۽ جنهنکي قومون ڪڏهن به معاف نه ڪنديون آهن. سنڌ جي قومي حقن جي تاريخ ۾ ٤- مارچ جي اهميت جي پيش نظر، هن مضمون ۾ مان فقط اُهي واقعا لکندس جيڪي منهنجي چيٽ تي چٽيل آهن.

ممڪن آهي منهنجون ڪي ڳالهيون ڪن پڙهندڙن ۽ تحريڪ جي سرگرم ڪارڪنن کي ڪَوڙيون لڳن - مان انهن سان معذرت ڪندي فقط ايترو عرض ڪندس ته زندهه قومون حقيقت کان منهن نه موڙينديون آهن.

٤- مارچ اسانجي قومي تحريڪ جو اُهو روشن ڏينهن آهي، جڏهن صدين جي غلاميءَ جون ڪٽ چڙهيل زنجيرون هڪ ٺڪاءُ سان پچي پور پور ٿي ويون هيون - ڌرتيءَ ماءُ کي رَت جو ريج مليو هو - اُڀ سڄي کي لاک لڳي هئي. مهراڻ جي موجن مان هڪ نئون، نکور، نيج سچ اڀريو هو - جنهنجي جوت سموري سنڌ کي جرڪائي وڌي هئي. هر ڪنهن من ۾ هڪ نئون جذبو، هڪ نئين اُمنگ جاڳي هئي. پنهنجي آئنده جي اڏيندڙن کي انهيءَ تحريڪ جي حقيقت کان آگاهه ڪرڻ کان اڳ اهو نهايت ضروري آهي ته پاڪستان ٺهڻ کان وٺي ٤- مارچ ١٩٦٧ع تائين انهن هاڃن تي هڪ

نظر وجھون جنجو انھيءَ واقعي سان ڳُوڙهو تعلق رهيو آهي.

پاڪستان ٺهڻ کان وٺي اڄ ڏينهن تائين پاڪستان جو پنجن قوميتن جي حقن تي اسلام ۽ نظريه پاڪستان جي آڙ ۾ ڌاڙا هنيا ويا، انهن کي بنيادي انساني حقن کان محروم ڪيو ويو، بين الاقوامي طور مڃيل انساني اصولن جي پچڪڙي ڪئي وئي، انهن ننڍين صوبن جي عوام جڏهن به پنهنجي حقن جي حمايت ۾ آواز آٿاريو ته آنهن کي غدار ۽ ڪافر ڪوٺيو ويو. پاڪستان ته ننڍين قومن کي سندن جائز حق ڏيارڻ، سندن تهذيب ۽ ثقافت کي وڌائڻ ويجهائڻ ۽ آنهنجي حفاظت لاءِ وجود ۾ آيو، پر آنهن اُصولن جي سراسر خلاف ورزي ڪئي وئي. هر هڪ صوبي جي عوام جو استحصال ڪيو ويو. انهيءَ ظلم ۽ ڏاڍ خلاف اٿندڙ هر آواز کي دٻايو ويو. سنڌ جي عوام جي حقن تي ڏينهن ڏٺي جو ڌاڙا لڳا، ڪين ثقافتي، سياسي ۽ اقتصادي طرح ختم ڪيو ويو. پر ان هوندي به انهيءَ ظلم ۽ ڏاڍ خلاف سنڌ ۾ ڪا به منظم تحريڪ شروع نه ٿي سگهي. انهيءَ جو سبب اهو هو ته پاڪستان ٺهڻ کان وٺي ٤-مارچ-١٩٦٧ع تائين سنڌ ۾ ڪا به اهڙي منظم سياسي يا سماجي تنظيم نه هئي، جيڪا سنڌ کي انهن ڌاڙيلن کان بچائي سگهي. خاص ڪري ١٩٥٨ع کانپوءِ سنڌ جي سموري سياست تي گُهٽ ۽ ٻُوسٽ ڇانيل هئي، ۽ ڪو به اهڙو سياستدان ڪونه هو، جيڪو ايوب خان جهڙي آمر سان سنڌ جي مسئلن ۽ حقن بابت ڳالهائي سگهي. جي ايم سيد، حيدر بخش جتوئي، شيخ اياز، ۽ قاضي فيض محمد - انهن کانسواءِ فقط سنڌي ادبي سنگت ٿي هئي جيڪا سنڌ جي مسئلن تي وقت بوقت آواز اٿاريندي رهي. اهي سيئي سچ سچ ڳالهائڻ جي ڏوهه ۾ جيل جي تنگ ۽ تاريڪ ڪوٺڙين ۾ پنهنجي بي ڏوهيءَ جي سزا ڀوڳيندا رهيا. نه انهن وٽ ايترا وسيلا هئا ۽ نه وري حڪومت آنهن کي ايترو موقعو ڏنو، جو هو سنڌ جي نوجوانن کي منظم ڪري ڀرپور جدوجهد لاءِ آماده ڪري سگهن. سنڌ جي سياست هميشه انهن وڏيرن جي هٿن ۾ رهي هئي، جيڪي پنهنجي مفاد خاطر سنڌ جي ملڪ ۽ سلامتيءَ جو سودو ڪندا رهيا.

سنڌ جا سپوت جيڪي پنهنجي مٺڙي ٻولي، وطن ۽ ويڙهيچن

تي ٽينڊڙ ڏاڍ ۽ ڌڪاءُ جا لتڪاءُ ڏسندا رهيا هئا، سي ڪنهن اهڙي موقعي جي تلاش ۾ هئا جو ڪين من ۾ متل ميچ مچائڻ جو موقعو ملي سگهي. اُنهن کي ڪنهن اهڙي ليڊر جي ڳولا هئي، جيڪو سندن اڳواڻي ڪري، کين ڏکِ لائي سگهي. هن ڌرتيءَ کي هڪ اهڙي ديواني جي گهرج هئي، جيڪو ڪنگر ڪوٽ جي اوچين ديوارن کي ڊاهي سگهي. هن گهٽيل ۽ ٻوساٽيل ماحول کي هڪ اهڙي رڙ جي ضرورت هئي، جيڪا ڌرتيءَ جي هِن ڪُنڊ کان هَن ڪنڊ تائين پکڙجي وڃي. سنڌڙي ماءُ پنهنجي اُجهاڻل اُجهاڻل اکڙين ۾ آسن اميدن جا انيڪ ڏيئا ٻاريو – روشن سويرن جو انتظار ڪري رهي هئي.

نومبر ۱۹۶۶ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ۽ ڪمشنر مسرور حسن جي دشمني عروج تي هئي. انهيءَ لاءِ سبب ڪهڙا به رهيا هجن، پر جيستائين منهنجي ڄاڻ جو تعلق آهي ته ان کان اڳ لياقت ميڊيڪل ڪاليج جا شاگرد ڪرنل نجيب کي تڙي ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪا هئا. وائيس چانسلر حسن علي عبدالرحمان شاگردن جو پاسو ورتندي، ڪرنل نجيب جي ڪڍيل شاگردن کي امتحان ۾ ويهڻ جي اجازت ڏني. جيڪا مسرور حسن جي ڀيرين شڪست هئي. مسرور حسن جي ٻي شڪست انجنيئرنگ ڪاليج ۾ ڪوٽا سسٽم جي شروعات هئي جنهن مطابق ٻهراڙيءَ جي شاگردن ۽ شهري شاگردن لاءِ سيٽن جي مقرري ڪئي وئي هئي، جنهنجي ڪري مهاجر، جيڪي سنڌي شاگردن جو حق ماري ويهندا هئا، سي هاڻ ائين ڪونه ٿي ڪري سگهيا. انهيءَ ڪوٽا سسٽم جاري ڪرائڻ ۾ جيڪا جدوجهد ڊاڪٽر افغان ۽ عبدالباقي شيخ پرنسپال ايگريڪلچرل ڪاليج ٽنڊو ڄام ڪئي هئي، تنهنتي انهن سڀني کي جتس هجي. مسرور حسن جيڪو هڪڙي شڪست کائي چڪو هو. تنهن انهيءَ نئين فتح کي به حسن علي عبدالرحمان جي ذات سان منسوب ڪيو ۽ حڪومت کي بدظن ڪرڻ لاءِ مٿس سنڌي نواز هئڻ جو الزام لڳايو. مهاجر شاگردن وري نام نهاد مهاجر ليڊر حافظ مبارڪ علي شاهه ۽ نواب مظفر حسين ذريعي انهيءَ مسئلي کي کنيو.

۽ اخباري بيان بازيءَ ذريعي هڙتالن جون ڌمڪيون ڏيڻ جو سلسلو شروع ڪيو ويو، تنهن جو سبب (مسرور ۽ حسن دشمنيءَ جو) جيڪو انهيءَ وقت پڌرو ۾ آيو پئي سو (سچ هو يا ڪوڙ پر بهر حال....) اهو هو ته حسن علي عبدالرحمان، مسرور حسن جي خلاف يونيورسٽيءَ جي چانسلر کي لکيو هو ته: 'ڪمشنر صاحب سينڊيڪيٽ جي ٽن ميٽنگن ۾ لڳاتار شريڪ نه ٿيو آهي، انڪري سندس خلاف موثر ڪاروائي ڪئي وڃي.' جنهن جي ڪري مسرور حسن خان، حسن علي عبدالرحمان مان جند ڇڏائڻ لاءِ ڪوششون تيز ڪري ڇڏيون. اردو اخبارن ايڊيٽوريل تي ايڊيٽوريل پئي لکيا. ڪراچي کان سکر تائين هڙتالن جون ڌمڪيون.... حڪومت جو نظام درهم برهم ڪرڻ جون ڌمڪيون. حريت ۽ جنگ ڪراچي، بشارت ۽ انڊس ٽائيمس حيدرآباد روز ڪو نه ڪو شوشو ڇڏينديون هيون. هٿ ٺوڪيا ليڊر سنڌي وائيس چانسلر ۽ سنڌين خلاف ڇوهه ڇنڊيندا رهيا. يونيورسٽي انتظاميه تي الزام لڳايو ويو ته نوڪرين ۾ مڙني سنڌين کي کنيو ويو آهي. جنهن تي ترت ئي يونيورسٽيءَ طرفان انگ اکر پيش ڪيا ويا، جن مطابق يونيورسٽي ۾ بمشڪل ٣٣ سيڪڙو سنڌي استاد هئا. انهيءَ پروپيگنڊه سببان ٦٧ع جي شروعات ۾ محمد علي هوتي خاص انهيءَ جاچ لاءِ آيو. مسرور حسن جي ڪوشش سان مهاجرن کي انهيءَ ڳالهه لاءِ تيار ڪيو ويو ته هُو مذڪور وزير جي اچڻ تي وائيس چانسلر جي خلاف نعرا لڳائين ۽ ايترو وڪوڙ پڪيڙين جو وزير موصوف شاگردن کي خطاب نه ڪري سگهي ۽ انتظاميه لاءِ تمام خراب تاثر ڪٽي وڃي. جيئن ته وائيس چانسلر کي انهيءَ ڳالهه جي خبر پهچي چڪي هئي، تنهنڪري سمورو بندوبست لائبريريءَ هال ۾ ڪيو ويو، جتي فقط اسٽاف کي سڏيو ويو هو. وزير موصوف جي اُتي پهچڻ شرط دروازي کي اندران بند ڪري ڇڏيو ويو. سونکي انهيءَ ڳالهه جي سڌ هئي ته اِهي مهاجر سنڌي وائيس چانسلر خلاف وڪوڙ پڪيڙي ڪيس ڪيرائي سنڌس جاءِ تي مهاجر وائيس چانسلر آڻڻ گهرن ٿا، ته جيئن رضي الدين جي وقت ۾ سنڌين جي حق تلفي ٿيندي رهي آهي، تيئن هينئر به ٿئي. پر مون کين چتاءُ ڏنو ته وائيس چانسلر جي خلاف جيڪڏهن ڪو

آواز اُٿاريو ويو ته سندن خير ڪونهي. ڪين مون مان، حسن علي عبدالرحمان لاءِ اهڙي روييجي اميد ڪانه هئي، ڇو ته شاگرد يونين جي اليڪشن ۾ حسن علي عبدالرحمان منهنجي سخت مخالفت ڪري چڪو هو. خود حڪومت طرفان يونيورسٽيءَ اختياري وارن کي اهڙيون هدايتون ڏنيون ويون هيون. ڇو جو مان حڪومت دشمن ۽ سرخن ۾ شمار ٿيندو هوس، جيڪي سُرخا مون سان گڏ هوندا هئا انهن مان گهڻو ڪري مهاجر هئا جيڪي جماعت اسلاميءَ جا سخت مخالف هئا، پر جڏهن جماعت اسلاميءَ جو هڪ مهاجر اميدوار منهنجي مخالفت ۾ بيٺو ته اُنهن سرخن پنهنجي مهاجر ڀاءُ جو ساٿ ڏنو! (بهر حال سنڌي شاگردن جي حمايت ڪري مان ڪامياب ٿي ويس.) مونکي ذاتي طور اهو تجربو ٿي چڪو هو ته ڪنهن به حالت ۾ اهي سنڌي کي برداشت ڪونه ڪندا.

انهن مهاجر سُرخن مونکي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي ته، حسن علي عبدالرحمان جذباتيت پکيڙي رهيو آهي، جنهنڪري سرخن جي تحريڪ کي ڪافي نقصان پهچندو، انڪري سندس خلاف تحريڪ هلائي وڃي. مون کين ڪُٽو جواب ڏنو ته، ”سنڌين جي مخالفت ڪري مونکي پنهنجي ليڊري چمڪائڻ جو ڪو خاص شوق ڪونهي.“ مون پنهنجن ساٿين کي گڏ ڪيو ۽ زوري لائبريريءَ هال ۾ گهڙي ويس. ۽ وائيس چانسلر کي درخواست ڪيم ته مونکي ڳالهائڻ جو موقعو ڏنو وڃي. هن واعدو ڪيو ته سندس تقرير ڪانپوءِ مونکي موقعو ڏنو ويندو، پر جيئن ته منهنجي اچڻ ڪري هو پريشان ٿي ويو هو، تنهنڪري پنهنجي تقرير ختم ڪري هُن وزير صاحب کي درخواست ڪئي. وزيرصاحب مائيڪ تي پهتو مس ته موڙ وڃي مائيڪ وٺي چڏيومانس ۽ زبردستي تقرير ڪيم، جنهن ۾ سنڌي شاگردن سان زيادتين، سنڌ يونيورسٽيءَ جي مسئلن، سنڌي ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ جي سازش متعلق ٻڌايو. سنڌي فائنل کي ٻيهر جاري ڪرڻ، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم سنڌي ۽ اڙدوءَ ۾ ڪرڻ لاءِ چيم ۽ اهو به ٻڌايم ته ٻه c.s.p آفيسر عملدار رضا ۽ مسرور حسن ڪن نام نهاد شاگردن ذريعي وائيس چانسلر جي خلاف تحريڪ هلائي

رهيا آهن. جنهنڪري يونيورسٽيءَ ۾ حالتون خراب ٿي رهيون آهن. انهن شاگردن کي چتاءُ ڏنو ته سنڌي مهاجر تحريڪ سنڌن لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿينديي. انهن مطالبن مڃڻ لاءِ ٻن مهينن جو مُدو ڏنو ويو، ٻي صورت ۾ شاگرد پنهنجا مطالبا مڃرائڻ لاءِ منظم تحريڪ هلائيندا.

انهيءَ چتاءَ ڪانپوءِ مهاجر شاگرد ڪجهه ڏينهن ته ماٺ رهيا... پر پوءِ وري انهن پر پرزا ڪڍڻ شروع ڪيا. سندن وفد ان وقت جي ڊپٽي ڪمشنر علمدار رضا ۽ ڪمشنر مسرور حسن سان ملي کين پنهنجا مطالبا پيش ڪندا رهيا ۽ هوڏانهن هر روز اخبار ۾ ڪمشنر ۽ ڊپٽي ڪمشنرجون يقين دهانيون اخبارن ۾ اينديون رهيون ته: 'وائيس چانسلر جي خلاف قدم کنيو ويندو.' اردو پريس ته ايڏي هاءِ گهوڙا مچائي ته جي حسن علي عبدالرحمان کي نه ڪڍيو ويو ته ايوب خان جي حڪومت جون پاڙون پٽجي وينديون. ٦٧ع جي شروعات ۾ سائنس ڪانفرنس ٿي، جنهنجو افتتاح ايوب خان کي ڪرڻو هو، جنهن ۾ پاڪستان جي سڀني يونيورسٽين جا وائيس چانسلر به شريڪ ٿيڻا هئا. ان وقت C.I.D اها رپورٽ ڏني ته: سائنس ڪانفرنس کي ناڪام بنائڻ لاءِ سنڌي شاگرد ايوب خلاف مظاهرو ڪندا. انهيءَ ڪري اعلان ڪيو ويو ته وزير تعليم انجو افتتاح ڪندو. پر انتظاميه طرفان وزير تعليم کي به ساڳي رپورٽ ڏني وئي ته سندس خلاف به مظاهرو ٿيندو. جنهنڪري عين وقت تي وزير تعليم ڪونه آيو ۽ رضي الدين صديقي انجو افتتاح ڪيو. اهي سڀ رپورٽون فرضي هيون ۽ انتظاميه حڪومت کي اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي ته حسن علي عبدالرحمان ـ ذوالفقار علي ڀٽي جو خاص ماڻهو آهي. شاگرد تحريڪ جي قيادت ڪري رهيو آهي. حالانڪ ڳالهه بلڪل انجي ابتڙ هئي. حسن علي هر صورت ۾ مهاجرن سان صلح ڪرڻ ٿي چاهي. سائنس ڪانفرنس ڪانپوءِ حڪومت اهو فيصلو ڪيو ته حسن علي عبدالرحمان کي وائيس چانسلر شپ تان هٽايو وڃي. فيبروريءَ جي آخري هفتي ۾ اها خبر شاگردن تائين پهچي چڪي هئي. انهن حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ سنڌي شاگردن طرفان روز اخبار ۾ بيان اچڻ

لڳا. انهيءَ تحريڪ ۾ سنڌي اخبارن مهراڻ، عبرت ۽ خادم وطن انهن تمام گهڻو ساٿ ڏنو.

انهيءَ تشويشناڪ خبر ڪانپوءِ حيدرآباد ۽ ٽنڊو ڄام جي چونڊيل سنڌي يونين نمائندن جي هڪ ميٽنگ سچل ڪاليج ۾ ڪوٺائي وئي. جنهن ۾ لياقت ميڊيڪل ڪاليج يونين جو صدر پير ڪڙي صاحب ۽ ڪامل راڄپر، انجنيئرنگ ڪاليج مان مسعود نوراني ۽ مجيب پيرزادو، سچل ڪاليج، مان غلام نبي مغل، ڄام ساقي، ۽ سنڌيونيورسٽيءَ مان نوازعلي پنهور ۽ ٻيا شامل هئا. بهرحال سنڌي شاگرد ڪنهن به سخت قدم لاءِ تيار نه هئا. ڇو ته هر ڪنهنجو اهو رايو هو ته فقط سنڌي شاگردن جي اسٽرائيڪ ڪامياب نٿي وڃي سگهي، ڇو ته ڪافي ڪاليجن ۾ مهاجر ۽ پنجابين جو تعداد زياده آهي. اسٽرائيڪ ناڪام نه ٿئي، تنهنڪري اهو فيصلو ٿيو ته جيڪڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ٻن ڏينهن تائين ڪاميابيءَ سان احتجاج جاري رهيو ته پوءِ لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۽ انجنيئرنگ ڪاليج به انهيءَ احتجاج ۾ شامل ٿي ويندا ۽ سنڌ جي حقن خاطر پنهنجي ڀائرن جو ساٿ ڏيندا.

انهيءَ وچ ۾ حسن علي عبدالرحمان کي آرڊر پهچي ويا ته هو پنهنجو چارج ڪمشنر مسرور حسن جي حوالي ڪري وڃي. جنهن تي مهاجر شاگردن ۽ مسلم ليگي ليڊرن طرفان گورنر کي مبارڪباد جون تارون موڪليون ويون — ۽ انهيءَ قدم جي ساراهه ۾ اخباري بيان جاري ڪيا ويا. انهيءَ موقعي تي جيڪڏهن مان اردو اخبارن جو ٿورو نه مڃان ته اها زيادتي ٿيندي. جو هر هڪ ڪاموري مسرور حسن ڪري اهڙو رويو اختيار ڪيو، جنهنجي ڪري سنڌ جو شاگرد ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو . يعني مهاجر شاگرد ۽ سنڌي شاگرد — اهو اسانتي اردو پريس جو وڏو ٿورو آهي جو اسانجي سنڌي شاگرد کي سندس سنڌي هجڻ جو احساس ڏياريو.

اهو سنڌي شاگرد جي عزت ۽ غيرت جو مسئلو هو، ته هڪ سنڌي اُستاد کي سنڌي نواز هجڻ جي ڏوهه ۾ بنا ڪنهن چنبڊ ڇاڻ جي هڪدم چارج ڇڏڻ جو آرڊر ڏنو وڃي، ۽ چارج وٺڻ وارو وري ڪهڙو چڱو مڙس هو؟ — نوڪرشاهيءَ جو ٽڪن ورتو ٻانهو — جنهن

چند ٽڪن جي عيوض سنڌ جي عزت ۽ غيرت جوسودو ڪيو هو-
۽ جنهنجي سنڌ دشمني نواب مظفر حسين کان بہ چوٽ چڙهيل
هئي. سنڌي شاگردن جو اهو مطالبو هو تہ ڪمشنر مسرور حسن
کنهن بہ حالتہ هن يونيورسٽيءَ ۾ نہ اچڻ گهرجي. ۽ اسان اهو فيصلو
ڪيو تہ مسرور حسن کي هن اداري ۾ پير ڏرڻ جي اصل اجازت نہ
ڏبي. جنهن ڪانپوءِ اولڊ ڪيمپس جا سمورا ڪلاس اسان بند ڪرايا.
۽ پوءِ پنجن ڇهن بسن ۾ شاگرد پرجي نعرا لڳائيندا ڪمشنر جي
آفيس ڏي روانا ٿيا. اتي خبر پئي تہ ڪمشنر آفيس جي پوئين در کان
نڪري بنگلي تي هليو ويو آهي، انڪري اسين وري بسن ۾ چڙهي
ڪمشنر جي بنگلي تي آياسين. پوليس تمام گهڻي تعداد ۾ هئڻ ڪري
اسانجي اندر وڃڻ جي هر ڪوشش ناڪام ٿي وئي. هڪ وکي اسين
پنهنجو احتجاج ختم ڪري يونيورسٽي موٽي آياسين. جتي حسن علي
عبدالرحمان مونکي گهرائي ٻڌايو تہ ڪيس لاٿو ڪونہ ويو آهي، بلڪ
هو ٽن مهينن جي موڪل تي وڃي رهيو آهي. مونکي اعتبار ڪونہ
آيو ڇو تہ هو ڊنل ڊنل پئي ڏسڻ ۾ آيو. هن مونکي انهيءَ احتجاج
جي خوفناڪ انجام کان ڊيڄاريو پئي. ايتريقدر جو مونکي پنهنجي
عزت جا واسطا وجهي احتجاج تان هٿ کڻڻ لاءِ چيائين.

اسين وري بسن ۾ پرجي پوري شهر جو گشت ڪري نعرا
لڳائيندا نيو ڪيمپس ڄامشوري پهتاسين ۽ اتي بہ هڙتال ڪرائي وئي.
شام جو جنرل باڊي جي ميٽنگ هاسٽل پارڪ ۾ ڪوٺائي وئي.
مون محسوس ڪيو هو تہ شاگرد ڪن سببن ڪري بدل هئا تہ
مڪمل هڙتال ناممڪن آهي، جنهنجا ڪي سبب هئا. جيئن تہ:
يونيورسٽيءَ جا بہ حصا ٻارنهن ميلن جي مفاصلي تي هئڻ ڪري
شاگردن کي اها پڪ نہ هئي تہ ٻنهي حصن ۾ هڪ ئي وقت هڙتال
ڪيئن ٿي سگهي.

مهاجر شاگرد تعداد ۾ برابر يا پاڻ ڪٿي گهڻائي ۾ آهن ۽
جي اهي شامل نہ ٿيندا تہ سنڌي شاگرد پريڪٽيڪل ۽ پڙهائيءَ ۾
پٺتي رهجي ويندا.

هيلتائين ڪابہ شاگرد تحريڪ ڪڏهن بہ سنڌي بنياد تي نہ

هلي هئي، سڄي سنڌ مان انهيءَ تحريڪ جي حمايت ٿيندي يا نه؟

اردو پريس ۽ مهاجر رهنمائن هرپليٽ فارم تي اسانجي مخالفت ڪئي آهي ۽ جنهنکي حڪومت جي مدد پڻ حاصل آهي. ٻئي پاسي اسانجي سنڌي ليڊرن ڪنهن به نموني اسانجي تحريڪ جي پٺڀرائي نه ڪئي آهي، انهيءَ ڪري تحريڪ فيل ويندي؟

اهي مشڪلاتون هيون ضرور، پر اهڙيون به نه، جو انهنکي منهن نه ڏيئي سگهجي. هن وقت وڏي ۾ وڏي ضرورت شاگردن کي منظم ڪرڻ جي هئي. ۽ شاگردن کي، يونين جي صدر هئڻ جي حيثيت سان مون ۾ ڪافي اميد هئي. حالانڪ ته يونين جي مهاجر جنرل سيڪريٽري کلم کلا اسانجي مخالفت ڪئي هئي، ۽ مان ڪنهن به صورت ۾ سنڌ ۽ سنڌي شاگردن جي مفاد کي ڇڏڻ لاءِ تيار ڪونه هوس. ۽ انهيءَ ڳالهه ۾ اسانجو ويساهه هو ته جيڪڏهن هن وقت سنڌي شاگردن طرفان ڪا تحريڪ نه اُٿي ته پوءِ شايد ڪڏهن به اُٿي نه سگهندي. سنڌ جي سدائين سُتل عوام کي اگهور ننڊ مان ڏونڌاڙي جاڳائڻ جو هن ڪانپوءِ ٻيو ڪو موقعو نه ملندو. انهيءَ موقعي کان فائدو ورتو ويو. ڪامل راڄپر ۽ پير ڳڙهي انهيءَ تحريڪ کي اڳتي وڌائڻ لاءِ مونکي آتساهه ڏنو.

جنرل باڊي جي اجلاس ۾ نه فقط سنڌ يونيورسٽي ۽ انجنيئرنگ ڪاليج جا شاگرد حاضر هئا، بلڪ لياقت ميڊيڪل ڪاليج مان به ڪيترا شاگرد اسان سان شامل ٿيڻ لاءِ آيا هئا. انهن جي سات اسانجي ساٿين ۾ وڏيڪ جذبو پيدا ڪيو. انهيءَ ميٽنگ ۾ مهاجر شاگردن کي الٽيميٽم ڏنو ويو ته جيڪڏهن هو اسانجي تحريڪ ۾ رڪاوٽ بڻيا ته سنڌن سخت مقابلو ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ وقت مهاجر شاگردن تحريڪ کي ناڪام بنائڻ لاءِ گهات ۾ ويٺي ڪهاڙيا ۽ مرڻ مارڻ لاءِ تيار هئا، هنن نٿي چاهيو ته سنڌين جي سڄاڳي جي تحريڪ ڪامياب وڃي.

انهيءَ ڏينهن جنرل باڊي جي ميٽنگ ۾ ٣ ايڪشن ڪاميٽيون ناهيون ويون، پهرين ايڪشن ڪاميٽي جو چيئرمن مونکي بنايو ويو ۽ ٻين ميمبرن جا نالا راز ۾ رکيا ويا ۽ اهو فيصلو ڪيو ويو ته

ڀرين ايڪشن ڪاميٽي جي گرفتاري ڪانپوءِ ٻي ايڪشن ڪاميٽي چارج سنڀاليندي ۽ ان بعد ٻئن ايڪشن ڪاميٽي تحرڪ ۾ ايندي. اهڙيءَ طرح اهو فيصلو به ٿيو ته ٻئي ڏينهن سائنس ڊپارٽمينٽ بند ڪرائي بسن تي اولڊ ڪيمپس پهچي، اُتي آرٽس جي شاگردن سان گڏجي ۽ اتي جنرل باڊي جو اجلاس ڪري، جلوس شهر جا چڪر هڻي، واپس هاسٽل پهچڻو هو. ان ڪانپوءِ شام جو وري سائنس ڪيمپس کان آرٽس ڪيمپس پهچي اتي شام جا ڪلاس بند ڪرائي وري شام جو هاسٽل پهچڻ جو پروگرام هو، جتي سنڌي شاگرد گهٽي تعداد ۾ رهندا هئا. جنرل باڊي جي ميٽنگ ڪانپوءِ ٽن ٽئي شاگردن طرفان چندو ڪري اسان ڪيترن ئي شاگردن کي نوابشاه، ٽنڊو الهيار ۽ ڪوٽڙي موڪليو، جن اتان تارن ذريعي حڪومت کي صورتحال کان واقف ڪيو، ڇاڪاڻ جو حيدرآباد تار گهر وارن تارن موڪلڻ کان ڪيٻايو پئي.

ٻئي ڏينهن پروگرام مطابق سائنس جا ڪلاس بند ڪرائڻ وياسين. مهاجر شاگرد ڪلاسن مان نڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ اسانجي خلاف نعره بازي ڪئي، جنهن تي اسانجي ساٿين انهنءَ کي ڪافي سمجهايو، پر جڏهن هو صفا نابري واري بيٺا ته اسان انهنجو مقابلو ڪيو ۽ زور زبردستي کين ڪلاسن مان ڪڍيو. هتي مونکي اهو چوندي ڪوبه وڌاءُ نٿو لڳي ته حق جي حمايت ڪرڻ وارن شاگردن کي، غنڊه گردي ذريعي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. اسانکي مجبور ٿي انهيءَ جو جواب ڏيڻو پئجي ويو. جنهنڪري سنڌن غنڊه گردي جي حمايت ڪرڻ جي جواب ۾ سنڌي شاگردن جون اکيون ڏسڻيون پيون ۽ ان ڪانپوءِ گهٽ ۾ گهٽ ڪنهن به اُردو پروفيسر جي همت نه ٿي ته هُو سنڌي تحريڪ جي مخالفت انهيءَ طرح ڪري سگهي. اُردو شاگردن پنهنجي بيوسي ڏسي، پنهنجي اُردو شاگرديائين جو سهارو ورتو. هڪڙي ڪلاس ۾ ته عجيب نظارو ڏسڻ ۾ آيو، ڇوڪريون اسان سان بدتميزي ڪرڻ لڳيون ته جيئن سنڌي شاگردن ۾ اشتعال پيدا ٿئي ۽ هُو ڪا سخت قسم جي بدتميزي ڪن ته جيئن تحريڪ ۾ غنڊه گردي جو عنصر شامل ڪري، تحريڪ کي

بدنام ڪيو ويجي، ۽ ائين ڪرڻ سان تحريڪ خود بخود فيل ٿي ويندي. انهيءَ ڪري ڪلاس ۾ اردو چوڪريون درتي ٻيهي رهيون ۽ پنهنجي شاگردن کي ڪلاس ۾ ويهاري چڙيائون . اهڙي طريقي سان هو سنڌي شاگردن کي ڪلاسن ۾ اچڻ کان منع ڪري رهيون هيون. مجبور ٿي اسانکي زوري ڪلاسن ۾ داخل ٿيڻو ٿي پيو ۽ کين ڌڪا ڏيئي ڪلاسن مان ڪيڍڻو ٿي پيو، مهاجر شاگرد ايستائين گڏ ٿي چڪا هئا ۽ سنڌي شاگردن تي حملي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا، جگهڙو وڏي ويجي ها، پر انجنيئرنگ ڪاليج جا شاگرد پهچي ويا. تنهنڪري مهاجر آهستي آهستي کسڪڻ لڳا.

سائنس ڪمپس جي بند ٿي وڃڻ کانپوءِ اسان اولڊ ڪيمپس پهتاسين اُتي به ڪلاسن بند ڪرائڻ وقت ساڳين مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو ٿي پيو. بهر حال سنڌي شاگردن پاڻ ملهايو. سمورا ڪلاس بند ڪرائي، شاگرد ڪمشنر آفيس پهتا. ڪن شاگردن پيچ ڌاهڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر منهنجي منع ڪرڻ تي مانث ٿي ويا. مان فخر سان چئي سگهانٿو ته ايڏي وڏي پيماني تي، اهڙي منظم تحريڪ، ڪاڏ نه هلي سگهي ها.

سنڌي شاگردن اهو عزم ڪيو ته ڪنهن به ماڻهو توڙي ملڪيت کي، ڪوبه نقصان نه پهچايو ويندو ۽ ائين ئي ٿيو. ساري تحريڪ ۾ تر جيترو به نقصان نه ٿيو. اسانکي خبر هئي ته ڪمشنر چارج لاءِ يونيورسٽي اچڻو هو، انڪري اسان اُتي ئي سندس گهيراءُ ڪرڻ لاءِ وياسين ۽ ڪمشنر آفيس جو گهيراءُ ڪيوسين. ڊپٽي ڪمشنر عملدار رضا شاگردن کي واپس وڃڻ لاءِ چيو، پر اسان انڪار ڪيو ۽ هڪ شاگرد علي اڪبر بروهي ته عملدار رضا سان وڙهي پيو ۽ گلي مان جلهي ورتائين. مون ڏٺو ته سرڪاري ڪامورا اهو چاهين ٿا ته جيئن سنڌي شاگرد کين موقعو ڏين، ته انهن کي سبق سيکاريو وڃي. مون ڊڪدم جنرل باڊي جو اجلاس ختم ڪري ڪمشنر جي بنگلي جو گهيراءُ ڪرڻ لاءِ چيو. شاگرد بسن ۾ چڙهي ويا ۽ بسون ڪمشنر جي بنگلي ڏانهن وڃڻ لڳيون. پوليس به اسانجي پويان پويان هئي. ڪافي ڪوشش ڪيسين ته ڪنهن حالت ۾ ڪمشنر جي بنگلي اندر گهڙي

سگهجي. پر پوليس سان ٽڪر کائڻ، اهو ناممڪن هو. مون اهو ٽڪراءُ نٿو چاهيو، جو انهن ڪرڻ سان اسان انتظاميه کي موقعو ٿي ڏنو، ته پنهنجي طاقت جو مظاهرو ڪري، سنڌي تحريڪ کي ختم ڪن.

ان ڪانپوءِ اسان واپس يونيورسٽي آياسون، جتي جنرل باڊي جو اجلاس ڪيو ويو. انتظاميه هڪ نئون طريقو تحريڪ کي فيل ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو، جو اسانجون بسون پوليس ڪاهي ويئي ۽ واپس ڏيڻ کان انڪار ڪيائون، ته جيئن اسين نيوڪيمپس کان اولڊ ڪيمپس تائين نه پهچي سگهون. مون رجسٽرار محمد حسين ترڪ سان ڳالهايو، پر هن پنهنجي مجبوريءَ جو اظهار ڪيو، جو هنجي چوڻ مطابق بسون انتظاميه جي حوالي آهن، هو انتظاميه ۾ دخل نٿو ڏئي سگهي. پر اهي معمولي رڪاوٽون اسانجي تحريڪ کي ڪوبه ڇيهو رسائي نه سگهيون ۽ اسانجي ڀرپور جدوجهد تمام ڪاميابيءَ سان جاري رهي. اسان انتظاميه کي چتاءُ ڏنو ته اڄ ڪلاڪ جي اندر بسون نه مليون ته يونيورسٽي کي ساڙيو ويندو. انهيءَ اعلان کانپوءِ شاگرد پيٽرول جا دٻا کڻي آيا. اهو ڏسي انتظاميه مجبور ٿي پئي ۽ اسانکي بسون واپس ملي ويون.

٢- مارچ تي ڊپٽي ڪمشنر آصف فصيح ۽ قاضي شريف SP دادو ڳالهيون ڪرڻ آيا، انهن اسانکي چتاءُ ڏنو ته جيڪڏهن شاگردن احتجاج بند نه ڪيو ته انتظاميه سخت قدم کڻڻ تي مجبور ٿي ويندي. مون کين واضح لفظن ۾ چيو ته ”اوهان پنهنجو فرض ادا ڪريو، اسان پنهنجو فرض ادا ڪنداسين.“ اسان انتظاميه جي ڪنهن به آفيسر سان ڪنهن به قسم جي ڳالهه ٻولهه ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ عزم ڪيو ته پنهنجي جدوجهد کي آخر تائين جاري رکنداسين.

٣- مارچ جي رات جو ڊپٽي ڪمشنر دادو اسان سان وري ملڻ آيو، پر اسانجو ڪٿو جواب ٻڌي هو نااميد ٿي ويو. ڊپٽي ڪمشنر جڏهن ٻاهر نڪتو ته سندس نظر هڪ ڪتي تي پيئي، جيڪو شاگردن ’مسرور حسن‘ لاءِ پنهنجي نفرت ۽ ڌڪار جي اظهار لاءِ ڇڏيو هو. جنهنکي ڏسي ڊپٽي ڪمشنر مڇرجي ويو ۽ شاگردن کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ شروع ڪيو، جنهن تي شاگرد جوش ۾ اچي ويا

۽ ڪيس مجبور ڪيائون ته هي تنهنجو BASS آهي، انهيءَ ڪي سلام ڪر. ۽ مجبور ٿي D.C صاحب کي، ڪتي ڪي سلامي ڏيڻي پئي. ساڳي رات ساڍي ٻارهين لڳي ڌاري محمد حسين ترڪ، قائم مقام وائيس چانسلر، سيني هيڊ آف دي ڊپارٽمنٽس جي اٺالي سميت مون سان ملڻ آيو. اسانکي پنهنجي احتجاج ختم ڪرڻ جي اپيل ڪئي ويئي. مون مٿن واضح ڪري ڇڏيو ته تحريڪ ڪي ڪنهن به حالتم ختم نه ڪيو ويندو. ڇو ته سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مان انهيءَ تحريڪ جي حمايت ٿي چڪي آهي. سنڌ جو عوام سجاڳ ٿي چڪو آهي ۽ سندن نظرون اسان ۾ آهن، تنهنڪري اسان عوام جي اعتماد کي دو ڪو نه ڏينداسين. انهن مونکي مجبور ڪيو ته مان ڪمشنر سان ڳالهائڻ لاءِ تيار ٿيان. پر جيئن ته جنرل باڊي فيصلو ڪري چڪي هئي ته ڪمشنر سان ڪنهن به قسم جي ڳالهه ٻولهه نه ڪئي وڃي، تنهنڪري مون پنهنجي لاچاريءَ جو اظهار ڪيو، پر مندس مجبور ڪرڻ تي رات جو ٻين لڳي هاسٽل ۾ جنرل باڊي جي ميٽنگ سڏائي. جنهن ۾ شاگردن ترڪ جي درخواست منظور ڪري، مونکي ڪمشنر سان ڳالهائڻ جي اختياري ڏني. رات جو ٣ لڳي شاگردن جو هڪ وفد، جنهن ۾ مسعود نوراني، عثمان ڪيريو، راشدي محمد سعيد ۽ مان شامل هئاسين، ڪمشنر سان ملڻ لاءِ ويو. ڪمشنر سان ڇئين لڳي ڌاري رات جو ملياسين. هن نهايت ئي عاجزيءَ سان ڳالهايو ۽ بار بار اسانکي يقين ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي ته حسن علي جي ڪيڻ ۾ هنجو هٿ نه آهي، پر جيڪڏهن شاگرد ائين سمجهن ٿا ته هو معافي وٺڻ لاءِ تيار آهي ۽ هن وفد کان معافي ورتي. مون ڪيس ٻڌايو ته: هن جدوجهد ۾ اسان سان شامل سنڌي شاگردن کان به معافي ورتي وڃي، فقط اسانکان نه. ڪمشنر پهرين ته اها ڳالهه مڃڻ کان ڪيٻايو پئي، پر جڏهن اسان ڪنهن به عارضي صلح ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته هن اسانجي موقف کي انهيءَ شرط سان مڃيو ته جيڪڏهن شاگردن ڪيس معاف نه ڪيو ته ڪيس يونيورسٽي مان سلامتيءَ سان نڪرڻ جي اجازت ڏني ويندي ۽ سندس خلاف نعرا نه هنيا ويندا. هن انڪوائري ڪاميٽي مقرر ڪرڻ جي حامي ڀري،

جيڪا D.C حيدرآباد خلاف انڪوائري ڪندي جنهن ۾ شاگردن جا نمائندا پڻ ڪنيا ويندا. هن اهو پڻ انجام ڪيو ته سکر ۾ شاگردن جي هڪ وفد جو گورنر سان ملاقات جو بندوبست ٥- مارچ تي ڪيو ويندو. ان ڪانپوءِ پنجين وڳي ڌاري اسان هاسٽل پهتاسين ۽ سمورن شاگردن کي ڳالهه ٻڌائي. کان واقف ڪيو ۽ کين لائبريري هال ۾ گڏ ٿيڻ جي اپيل ڪئي. ٻئي ڏينهن ٻارهين وڳي ڌاري سڀ شاگرد ساٿي لائبريري ۾ گڏ ٿياسين، پر مسرور وعدي جو خيال نه ڪندي اچڻ کان انڪار ڪيو ۽ اهڙو اطلاع ترڪ صاحب ڏنو ته، هو شاگردن کان لکت ۾ معافي وٺڻ پنهنجي بيعزتي تصور ڪري ٿو. انهيءَ تان شاگردن ۾ سخت اشتعال پيدا ٿي ويو ۽ سندس خلاف نعرن جو سلسلو شروع ٿي ويو. سندس انهيءَ وعده خلافي کي شاگردن پنهنجي تحريڪ سان هڪ وڏو مذاق سمجهيو. اسانجي تحريڪ هڪ نئين مرحلي ۾ داخل ٿي چڪي هئي. اسان پنهنجي تحريڪ هڪ نئين جوش ۽ جذبي سان جاري رکڻ جو عزم ڪيو. پوري شهر ۾ شاگردن جلوس ڪڍيو، ۽ مسرور ڪتا هائي هائي جو ماتم ڪيوسين. منجهند ڌاري اهو جلوس واپس هاسٽل پهتو. اتان ٽين لڳي ڌاري وري سا ڳيو جلوس شهر اچڻ لاءِ تيار ٿي ويو. ڊپٽي ڪمشنر دادو نهايت ئي سختي سان جلوس ختم ڪرڻ لاءِ چيو، پر اسان سندس ڳالهه کي اهميت نه ڏني ۽ اسانجي بس جو جلوس ڄامشوري پل تي پهتو ته هر طرف پوليس ئي پوليس نظر اچي رهي هئي. اُتي اسانجي بسن کي روڪيو ويو، پر اسانجي جوش کي ڏسي اسانکي اڳتي وڃڻ جي اجازت ڏني، جڏهن اسانجون بسون موجوده 'آل پاڪستان راجپوتانا' لاءِ مخصوص ڪيل پلاٽ واري جڳهه تي پهتيون ته اڳيان روڊ بلاڪ ٿيل نظر آيو. پوليس جون لارين جون لاريون ۽ هٿيارن سان ليس سپاهي پنهنجي ڪڌي ڪم ڪرڻ ۽ سنڌ تي هڪ وڏيڪ ظلم ڪرڻ لاءِ تيار هئا. انهن کي ڏسي شاگردن ۾ جوش اچي ويو ۽ شاگردن نعرا هنيا ته، ”مر ويسون مرويسون، پر سنڌ نه ڏيسون.“ مون ڊرائيور کي چيو ته جيڪڏهن ڪوبه سپاهي بس کي روڪڻ لاءِ اچي ته بس سندن مٿان چاڙهي وڃي. پر ڊرائيور ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو، بس

بيهي رهي، مون سمجهيو ته پوليس منهنجي ۽ منهنجن ساٿين جي گرفتاري لاءِ رستو روڪيو آهي، جنهنڪري مان هيٺ لهي آيس. منهنجي هيٺ لهڻ شرط هڪ سپاهي ڪنداق هڻي مونکي ڪيرائي وڌو، پوءِ لٺين ۽ لتن جو وسڪارو شروع ٿي ويو. پوءِ ته جهڙو رڻ ۾ زاڙو مچي ويو. پوءِ هر طرف گولين جا آواز، ٽيئر گيس جو دونهون ۽ ڪٺلن جي ڪوڪار ۽ گارين جي وسڪار هئي. نستا ۽ نبل شاگرد رستي تي لاشن جيان پکڙيل هئا. سنڌڙي ماءُ کي رت جو ريج مليو هو، آپ سچي کي لاک لڳي، جُون جون نديون وهيون، هر طرف رت ئي رت ريلا ڪري وهي رهيو هو. ڪجهه شاگرد پنهنجي جان بچائڻ لاءِ پاڻي ۾ ٽپي پيا ته انهن پٺي ڀانيو ته سنڌو ۾ پاڻي بدران رت جون ڇوليون ڇلي رهيون هيون هجن. شاگردن دولهه، دودي ۽ هوشوءَ جي سبق کي ورجائيندي پنهنجي سر جو سانگو لاهي، ڪاهه ۾ ڪڏي پيا. سنڌڙي جي نئين صبح جي تخليق سندس جوڌن جي نئين نڪور ۽ املهه رت سان ٿي رهي هئي.

گگهه اونداهين ڪانپوءِ ڪيڏو نه روشن هوندو اهو سچ جو سورج. سنڌ وري ساڻي ٿيندي، سرهي ٿيندي. ڏاڍ جا ڏونگر ڏري پيا. ڏرت ڏولاون جا. ڏينهن لنگهي چڪا هئا، سنڌ جا سورهيه سپوت سندرا ٻڌي هڪ 'نئين سنڌ' جي تخليق لاءِ سندرا ٻڌي ميدان ۾ لهي آيا. بس چند قدم تي منزل آهي، ڏور ڪٿان آزادي جي نغمن جو مٺو مٺو آواز روح کي هڪ نئين تازگي بخشي رهيو آهي. سارو وايو منڊل ما کي لار ياسڻ لڳو، چئني ڏس کان اچن اچن- ريٽن گلن جي مهڪار من کي مست الست بنائي رهي آهي، هير هڳا ۾ اچي ويئي آهي. چنگ جو پرندو پرندو آواز چڻ ته ازل جو ڪو پراسرار گيت آلاپي رهيو هجي 'منزل ناهي دور او ساٿيو.'

سچ ٿلهو ٿيو، ٽونا هٽي رهيو هو. پر انهيءَ کي اها خبر ڪونه هئي ته سندس ڏينهن اچي پُنا آهن. اها حق ۽ انصاف جي جنگ هئي. اها جنگ سوچ ۽ سوڀ لاءِ هئي. سنڌ جي سرزمين تي وڙهي ويئي هئي. خالي هٿين شاگردن تي اهو کهڙو ظلم هو،

جيڪو مسلح سپاهين نه ڪيو هو. ساندهه ڏيڍ ڪلاڪ اها جنگ جاري رهي. بيوس ۽ بي هٿيار شاگردن کي نه فقط ڦٽيو ويو، بلڪ شاگردن جون قيمتي شيون ۽ پئسا، مالِ غنيمت سمجهي پوليس پنهنجي قبضي ۾ ڪيا. ڪوڙا ڪانئير، لوڀي ٽوڪي، آهي ٻئي مسرور ۽ علمدار رضا انهيءَ مقتل محشر جو نظارو پنهنجين اکين سان ڏسڻ آيا. سنڌ جي ماءُ تي لامارا ڏيندڙ اهي ڪجهون هاڻ سنڌي سورهين جي ٻچيل ماس تي لامارو ڏيئي رهيون هيون. سنڌي سورهين، سپاهين کي به زخمي ڪري وڌو. جت مظلومن جو رت ڌرتي کي ريج ڏيئي رهيو هو، اُت ظالمن جو رت وهي ۽ ڏاڍ ۽ ظلم جي قلعي کي ڪمزور ڪري رهيو هو. سنڌي سورهيه اسير ٿي چڪا هئا. انهن پنهنجي ديش جي غلامي جي زنجيرن کي ٽوڙڻ لاءِ اهي زنجيرون پنهنجي هٿن ۾ پاتيون. ديس جي غلاميءَ جو طوق ٽٽڻ لڳو. آزادي جي سٽن سورهين هنئي هئي، جاڻ ته ممڻ مچڻ وارو هو. ڪانئرن جي قلعن جا پاري بُرج لڏڻ لڳا ۽ انهن ٿي سمجهيو ويو ته جاڻ اهي محلات ڪريا.

سورهيه اسير، سج لهڻ وقت سينٽرل جيل تي پهچايا ويا. ته جيئن انهن اسيرن، جيڪا آزادي جي سٽن کلي ميدان ۾ هنئي آهي، انهيءَ کي جيل جي چوديوارن پويان دٻائي سگهجي. انهن ڪٿي ممڪن هو. هر وقت مظلومن رت وهائي فتح پاتي آهي. اسير هينئر ڪيئن اهو تسليم ڪن ته اسين شڪست کائيندا سين. انهن پنهنجي جدوجهد تيز ڪئي. جيل جي ديوارن اندر آزادي جا نعرا لڳڻ شروع ٿي ويا. جيل جا حڪام جيڪي هوندن اخلاقي ڏوهارين تي ظلم ڪرڻ پنهنجي ڏاڏي هٿ جو کيل سمجهندا هئا. سي هنن ابهم اسيرن کان ڊڄڻ لڳا. سردي جا سوساٽ به اسيرن جي گرميءَ کي نه گهٽائي سگهيا. جز سر جو سودو ڪيو، سي اهڙي جلدي هار مڃڻ لاءِ تيار نه هئا. انهن بيرڪن ۾ وڃڻ کان انڪار ڪيو- وري ظالم ۽ مظلوم جي جنگ شروع ٿي. سنڌ جي سورهين جي اڳيان نيٺ جيل جي شاهن ڪيهار مڃتي پيئي. شاگرد ساري رات بيرڪن ۾ رهيا ۽ بيرڪن جا دروازا کليا رهيا- ڪنهن به سپاهي کي اندر اچڻ نه ڏنو ويو.

سارو انتظام ابهم قيدين پاڻ سنڀاليو. جيل جي سڀني سنڌي قيدين جي لاءِ هڪ نئين خبر هئي ته سنڌ جا سورهيه ديش جي آزادي لاءِ جيل جي چوديواري قبول ڪري ويٺا آهن. ايتري ظلم ۽ ڏاڍ هوندي به ظلم سان ڏڪرجڻ ڪانه ٿا مڙن. انهن اسانجو درد پنهنجو درد محسوس ڪيو، سنڌ جي سرويچ سائين کي ڏسڻ لاءِ ڪيترائي قيدي، جيل جي انهيءَ طرف وڌڻ لڳا، جنهن طرف- سچ کي هميشه ۽ دٻائڻ لاءِ مضبوط ديوارن ۾ بند ڪيو ويو هو. سوين عقيدتمند آيا ۽ شاگردن جي پيرن جي مٽيءَ کي اکين سان لائڻ لڳا. ڪيترن عهد ڪيو ته ڪڏهن به سنڌين جي چوري نه ڪبي، ڪڏهن به پنهنجن سان نه وڙهبو- جيڪي مهمان مان قري حاڪم ٿي پيا آهن، تن سان ويل مچائبو. پنهنجن ننڍڙن ڳلن جهڙن سائين جو بدلو وٺبو. سنڌ آزاد ٿيندي ۽ سنڌ آزاد ٿيندي. اچ نه سڀاڻي، نيٺ ته دو کي جي ديوار ڪرندي- ڳاڙها ۽ ريٽا جهنڊا جهولندا رهندا- قيدي سائين مان الله بخش مگسي ۽ دودا خان زرڪزئي پاڻ سنڀاليو- دودا خان ته وحي ٿي پيو- وحي روز نيون بشارتون آڻيندي هئي، پر جڏهن دودا خان بشارت آندي، اها هئي ته جاڻ سنڌ آزاد ٿي- هن محسوس ڪيو هو ته جيل جون چوديواريون سرد هيون پر سنڌ نه ڏيسون جي آواز سان گونجي رهيون هيون- سنڌي سورهيه سرخرو هئا- جيل جو نظارو درهم برهم ٿي ويو. سنڌي ۽ غير سنڌي قيدي پاڻ ۾ جدا ٿولا ٺاهڻ لڳا- ڪين نظر ٿي آيو ته جاڻ چوديواري ۾ به ٻيائيءَ جو ميدان تيڻ وارو آهي.

مون جيل حڪام کي ٻڌايو ته هر شاگرد ڦٽيل آهي ۽ رتورت آهي، انهيءَ ڪري هنن کي فرسٽ ايڊ ڏنو وڃي ۽ گهٽ ۾ گهٽ نلڪي تي وڃڻ ڏنو وڃي، جتي هو پنهنجا هٿ منهن ڌوئي سگهن. پر شايد جيل حڪام به ڪي مسرور جا مائٽ ٿي ڏنا، سي ڪا به ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار نه هئا. اسانکي ٻن بيرڪن ۾ ر ڪيو ويو. هڪ بيرڪ ۾ هڪ سئو پنجاهه کان به مٿي شاگرد اچي ٿي ويا، ٻي بيرڪ به ڪافي شاگردن سان ڀريل هئي. گهڻو ڪري انهيءَ بيرڪ ۾ وڌ ۾ وڌ چاليهه کن قيدي بند ڪيا ويندا آهن، پر اسانکي ٻڪرين وانگي

واڙيو ويو هو. ڪمبل وٺڻ مهل هڪ واردن شاگردن کي عام قيد
سمجهي ڪري گاريون ڏيڻ لڳو ۽ سيني کان خراب ڪمبل شاگر
کي ڏيڻ لڳو، جو جيل حڪام لاءِ به اهو مسئلو ٿي چڪو هو
هيترن قيدين کي ڪهڙيءَ ريت سان ڪمبل ڏيئي سگهجن. ڪ
شاگردن کي ڪاوڙ اچي ويئي، انهن انهيءَ واردن جي ڪجهه مر
ڪري وڌي، ان کانپوءِ واردن ڪجهه سانت ۾ آيو ۽ پوءِ پٽ س
ڪري پورائي ڪئي وئي.

مونکي خاطري هئي ته اسين بگهڙن جي ور چڙهي ويا آهيو
جنهنڪري ڪنهن به حالت ۾ هنن مان چڱائي جي اُميد ڪانه
انڪري مون نهايت ئي سخت رويو اختيار ڪيو ۽ شاگردن
خاص ڪري ٻڌايم ته ڪنهن به حالت ۾ ڪا به زيادتي برداشت
ڪن. جو مان انهيءَ نظرئي جو هوس ته ڪامورا شاهي ۽ ظالم
طاقت کان ئي ڊڄندا آهن. مان پنهنجي شاگردن کي ڪنهن
حالت ۾ Demorolise ڪرڻ لاءِ تيار نه هوس، انهيءَ ڪري شاگر
کي کُلي اجازت ڏنم ته جيئن هو ٿيل ناانصافيءَ خلاف پنهنجي
جي ٻاهه ڪڍي سگهن. هڪ ساٿي ته ايتريقدر چٽي ڏنو ته ڪجهه
ٿئي، اسين زيادتيءَ جو جواب زيادتيءَ سان ڏيندا سين. مون شاگر
کي گڏ ڪري تقرير ڪئي ۽ شاگردن کي ٻڌايو ته هو ڪنهن
حالت ۾ بيرڪن جي اندر تيستائين نه وڃن، جيستائين اسانکي
يقين ڏياريو وڃي ته بيرڪن جا دروازا کليل هوندا ۽ اسان
بيرڪن جا شاگرد هڪ ٻئي سان کلي طرح ملي سگهنداسين. ح
جا حاڪم انهيءَ لاءِ تيار نه هئا. مون شاگردن کي واضح طور
ٻڌايو ته جيڪڏهن اسان هن وقت جيل جي حڪام جون زيادتي
برداشت ڪيون، ته پوءِ جيل حڪام اسانجي لاءِ مصيبت ٿي پون
ڏهين لڳي تائين شاگرد بيرڪن ۾ گهمندا رهيا. مون شاگردن
Disciplane رکڻ لاءِ چيو ۽ اهو فيصلو ڪيو ويو ته جيڪڏهن ڪ
شڪايت هجي مونسان ڪن، جيئن ڪو به فيصلو ڪجي ته انهيءَ لاءِ س
جو گڏيل فيصلو هجي. اٽڪل يارهين وڳي ڌاري ٻه ٽي واردن
ڪجهه ڪنسٽيبل آيا، جن شاگردن کي بيرڪن جي اندر وڃڻ

چيو، جنهن تي شاگردن ڪنهن به حالت ۾ بيرڪن جي اندر وڃڻ کان انڪار ڪيو. واردن جيڪي اڳي عام قيدين سان خراب روش جا عادي هئا، تن گاريون ڏيڻ شروع ڪيون. جنهن تي شاگرد مشتعل ٿي ويا، هڪ واردن کي مارڻ لاءِ جهلي ورتو. مان يڪدم اتي پهچي ويس- ۽ کيس ڇڏايم. مون کيس ٻڌايو ته هو بدتميزي نه ڪري ۽ بيرڪ کان ٻاهر هليو وڃي، ۽ پنهنجن آفيسرن کي موڪلي. اسان جيل ۾ نعرا هڻڻ شروع ڪيا. شاگردن سڄي جيل کي مٿي تي کڻي ڇڏيو ۽ ائين ٿي لڳو، ڄڻ جيل ۾ بغاوت ٿي ويئي آهي. پهرين رات، جيل ۾ پهرئين دفعي آيل مهمانن بغاوت شروع ڪري ڏني. جيل حڪام شايد انهيءَ ڳالهه لاءِ تيار نه هئا. هنن سمجهيو هو ته اسڪول جا شاگرد جهڙي طريقي سان پنهنجي استادن جي احترام ۾ خاموش رهندا آهن. اهڙي طريقي سان جيل حڪام جي اڳيان به هر زيادتي برداشت ڪري نوڙت ڪندا رهندا.

شاگردن جيل حڪام تي لعنت، مسرور تي لعنت، ايوب شاهي مرده باد، ون يونٽ مرده باد، مرويسون پر سنڌ نه ڏيسون وغيره قسم جا نعرا هنيا. ڪجهه دير ڪانپوءِ جيل جي پٺي پاسي کان نعرن جا جواب ملڻ شروع ٿي ويا، شايد قيدي ٻاءُ اسانجي نعرن جو مطلب سمجهي ويا هئا. چاڪاڻ ته جنهن وقت اسان جيل ۾ ڦهتا هئاسين ته ڪيترن قيدين اسان سان همدردي ڏيکاري هئي ۽ پنهنجي تعاون جو يقين ڏياريو هو. هو اسانکان ذر ذر پڇي رهيا هئا. اوهان سنڌ جي ڪري جيل ۾ آيا آهيو. اسين اوهان تي ڪنهن به حالت ۾ ظلم ٿيڻ نه ڏينداسين. ڪجهه دير ڪانپوءِ جيل سپرنٽينڊنٽ شفقت ۽ اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ مظفر چنا ٻاچي ويا. اسانکي نعرن بند ڪرڻ لاءِ چيو ويو. اسان کين ٻڌايو ته جيستائين اسانکي بيرڪن ۾ آزاد گهمڻ جي سهوليت نه ڏني ويندي ۽ انهيءَ واردن کي اسانجي بيرڪن مان ٻاهر نه ڪڍيو ويندو، اسين بيرڪن اندر نه وينداسين. آخر ڪجهه دير ڪانپوءِ سپرنٽينڊنٽ اسانکي ٻڌايو ته اوهان بيرڪن ۾ وڃو، فقط اڄ رات بيرڪون بند ر کيون وينديون، ۽ صبح جو انهيءَ متعلق ڊائريڪٽر پرزنس کان اجازت وٺي ڏني ويندي ۽ پيو ته واردن کي فوري طور

تي هٽايون ٿا. انهيءَ تي اسان بيرڪن ۾ وياسين ۽ کين ٻڌايوسين ته شاگردن کي فرسٽ ايڊ ڏني وڃي. جنهنجو سپرنٽينڊنٽ وعدو ڪيو ته ڪلاڪن جي اندر ڊاڪٽر کي موڪليو ويندو. ڪلاڪ تائين انتظار ڪيوسين پر جيل حڪام به مسرور کان گهٽ نه هئا ۽ مسرور وانگر ڪنهن به حالت ۾ وعده وفائي ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. اسان وري جيل جي اندر نعرا هڻڻ شروع ڪيا. اڌ ڪلاڪ جي نعره بازي کانپوءِ سپرنٽينڊنٽ جو ماڻهو آيو ته ڊائريڪٽر صاحب اچي رهيو آهي.

ڊائريڪٽر صاحب اڌ ڪلاڪ کان به پوءِ جيل اندر آيو. ٻنهي بيرڪن جي شاگردن کي هڪ بيرڪ ۾ گڏ ڪري ڊائريڪٽر صاحب تقرير ڪئي. مون ائين محسوس ڪيو ته ڪو اسانجو نهايت ئي سڄو همدرد اچي ويو آهي. ڊائريڪٽر صاحب جي تقرير مان ائين معلوم ٿي رهيو هو ته شايد هيءَ به اسانجن ڪن همدردن مان هڪ آهي. هن هڪدم ڊاڪٽر کي گهرائڻ جو حڪم ڏنو. ڊاڪٽر خان کي رات جو ٢ وڳي ڌاري آثاري آندو ويو. ڊائريڪٽر صاحب مونکي چيو ته: اسانکي اوهانجي تعاون جي ضرورت آهي، هن وقت مان تو کي ٻنهي بيرڪن جو انچارج بڻايان ٿو. شاگردن جو انتظام منهنجي حوالي ڪيائين. چيائين: ڪابه شڪايت شاگردن کي ٿئي، آهي تو کي ٻڌائين، ۽ پوءِ تنهنجو فرض آهي ته تون انهيءَ کان سپرنٽينڊنٽ کي آگاهه ڪرين. جن شاگردن کي ڪنهن به شيءِ جي ضرورت هجي ته سندن پئسن مان هو چٽ لکي گهرائي سگهن ٿا ۽ جيل جو سپاهي اهي شيون آڻي ڏيندو. شاگردن جي ماني جيل جي ڪاڏي مان الڳ ٿيندي ۽ انهيءَ کي وراهڻ جو ذميوار به مونکي بنايو ويو ۽ هڪدم بيرڪن جا دروازا کولڻ جو حڪم ڏنائين ۽ جيل جي وارڊن ۽ ٻي پوليس کي سيني بيرڪن تان هٽائي ڇڏيائين. انکانپوءِ اسانکي درخواست ڪيائين ته هو ٻين بيرڪن ۾ نه وڃن ۽ ٻين قيدين سان نه ملن. جنهن کانپوءِ ڊائريڪٽر صاحب وڃڻ لڳو. ڊائريڪٽر جي وڃڻ وقت هڪ شاگرد ڊائريڪٽر کي ٻڌايو ته هن وقت تائين کين ماني نه ملي آهي. جنهن تي ڊائريڪٽر کيس ٻڌايو ته: اوهان پنهنجي ديس جي حقن لاءِ جدوجهد ڪري رهيا آهيو ۽ هيتري تڪليف به برداشت نٿا ڪري

سگهو. جيڪڏهن اوهان فقط هن هنگامي ۾ رونشي جي ڪري جيل ۾ آيا آهيو ته مونکي توهان سان همدردي آهي، نه ته توهانتي افسوس آهي ۽ وچڻ وقت فقط ايترو چوندو ويو ته: وڏي ڪان وڏي مصيبت وقت به مسڪرائيندا رهو، جيئن اوهانجا دشمن اوهانجي همت کي ڏسي، بي همت ٿي وڃن، ۽ مان توهانکي هن جدوجهد تي مبارڪباد ڏيانٿو، جو اوهان پنهنجو رت وهائي ايتري تعداد ۾ جيل ۾ هڪ ئي وقت آيا آهيو. منهنجي ساري سروس ۾ ڪيتريون تحريڪون هليون آهن، پر ڪڏهن به هڪ ئي وقت ۾ هيترا شاگرد قيدي نه آيا آهن.

مون کيس يقين ڏياريو ته اسانکي جيل حڪام سان ڪابه شڪايت نه رهندي، اسين سمجهون ٿا ته جيل ۾ آيا آهيون، ڪنهن دعوت تي نه آيا آهيون جو ويهي شڪايتون ڪريون. پر اسان پنهنجي توهين کي ڪنهن به حالت ۾ برداشت نه ڪنداسين، جيڪڏهن اوهان مڪمل تعاون چاهيو ٿا ته جيل جي حڪام کي پڌايو ته هو اسان سان مهذب شهري جهڙو ورتاءُ ڪن. ڊائريڪٽر جيل حڪام کي ڪجهه هدايتون ڏيئي ويو هليو. انهيءَ جو اهو نتيجو نڪتو جو ڪيترن ئي شاگردن ڊاڪٽر ڪان فرسٽ ايڊ وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ ۾ فيصلو ڪياٰئون ته اسين هر حالت ۾ هرڪا تڪليف برداشت ڪنداسين. ۽ ائين سمجهنداسين ته يونيورسٽي هاسٽل ۾ رهي رهيا آهيون.

ان ڪانپوءِ اسان مختلف ٽولين ۾ ڪچهرين ۾ مشغول ٿي وياسين. صبح سوير اسانکي پتي پيو ته اسانجو هڪ دوست شهيد ٿي ويو آهي، (جيتوڻيڪ اها خبر بلڪل غلط هئي) انهيءَ خبر شاگردن ۾ هڪ جوش ۽ ولولو پيدا ڪري ڇڏيو. مون يڪدم شاگردن کي گڏ ڪيو ۽ کين ٻڌايو ته سڀ شاگرد هڪ هنڌ گڏ ٿي وڃن، جيئن تعزيتي جلسو ڪري سگهجي. اسان هڪ تعزيتي جلسو ڪيو ۽ ان ڪانپوءِ ڏک طور تي ٻن منٽن جي خاموشي اختيار ڪئيسين، ۽ اهو به فيصلو ڪيو ويو ته اسان اڄ کان بک هڙتال تي ويهون ٿا، جيسين تائين اسانجي شهيد ساٿي جي قتل جي تحقيقات جو آرڊر نه ٿو ڪيو وڃي.

شاگرد ڪافي بکيا هئا. (مان به پڻ ڏينهن کان بکيو هوس) هن واقعي جي ڪري ماني جي ڪابه طلب نه رهي هئي. شاگرد ساٿين به عهد ڪيو ته ڪنهن به حالت ۾ ماني نه کائيندا سين. انهيءَ وقت کان بک هڙتال ڪري ڏني سين. ٿوري دير ڪانپوءِ بلوچستان قومي اسيمبلي جو ميمبر دودا خان زرڪزئي ۽ الله بخش مگسي اسان سان ملڻ آيا، پنهي اچڻ شرط شاگردن جي پيرن جي مٿي ڪٽي پنهنجين اکين سان لاتي ۽ اسانکي انهيءَ جدوجهد تي مبارڪباد ڏني. دودا خان زرڪزئي اسانجو جذبو ڏسي، اسانکي ٻڌايو ته هاڻي: ون يونٽ ٽٽڻ کي دنيا جي ڪابه طاقت نٿي روڪي سگهي. هن چيو ته جيڪڏهن اسانوٽ ايترا تعليم يافته ورڪر هجن، ته اسين هميشائين آزاد ٿي چڪا هجون ها. دودا خان ۽ الله بخش مگسي اسانجي بک هڙتال جو ٻڌي ڪري پاڻ به اسان سان بک هڙتال ۾ شامل ٿي ويا ۽ چيائون ته اسين سڄي جيل ۾ بک هڙتال ڪرائيندا سون.

ٿوري دير ڪانپوءِ جيل جي سپرنٽينڊنٽ مونکي گهرايو، مان سندس آفيس ۾ ويس جتي رسول بخش پليجو، حميد سنڌي، محمد ميمڻ ۽ ڪجهه ٻيا وڪيل اتي موجود هئا. انهن حال احوال پڇيو ۽ اسانکي باهمت رهڻ جو چيو. رسول بخش پليجي سان ڪجهه ڏينهن اڳ ملاقات ٿي هئي. پليجي جهڙي نموني سان، منهنجي همت وڌائي هئي مونکي هن لاءِ نهايت ئي گهڻو احترام ٿي ويو. وري جو هنکي مون جيل ۾ ڏٺو ته مان ايترو ته خوش ٿيس، جو مون کٽي پليجي کي ڀاڪر پاتو. پليجي مونکان پڇيو ته: خبر ڏي شاگرد ساٿين جا ڪهڙا حال آهن؟ مون کيس ٻڌايو ته: جن ساٿين سان پليجي جهڙا ساٿي گڏ آهن، انهنکي ڪنهن به مشڪلات جي پرواهه نه آهي. شاگرد ساٿي باهمت آهن ۽ هوهر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار آهن. انهيءَ ڪانپوءِ رسول بخش پليجي ۽ ٻين دوستن وڪالتنامي تي صحيحون ورتيون ۽ ٿوري دير ڪانپوءِ وڃڻ لاءِ تيار ٿي ويا. حميد سنڌي، جنهنجو پاءُ به مونسان جيل ۾ هو، تنهن ته اسانجي ايتري همت وڌائي جو مان سوچڻ لڳس ته سنڌ ديس ۾ اهڙا سپوت به آهن، جيڪي پنهنجن ڀائرن کي جيل ۾ وڃڻ ۽ قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ڪن ٿا.

ٿوري دير ڪانپوءِ اها ڳالهه هلي ويئي ته مونکي پنهنجن ساٿين کان الڳ ڪيو ويندو. شاگردن فيصلو ڪيو ته ڪنهن به حالت ۾ مونکي ڪانئن جدا ٿيڻ نه ڏنو ويندو. مون کين ٻڌايو ته اهو اهڙو مسئلو ڪونهي، جنهن تي ضد ڪجي، بهرحال شاگرد ڇڏڻ لاءِ تيار نه ٿيا. مون به ساڻن وعدو ڪيو ته جيسين تائين اوهان اجازت نه ڏيندا، مان ڪنهن پاسي به نه ويندس.

شاگردن چنا کي ٻڌائي ڇڏيو ته هائي ڪوبه شاگرد يوسف کي نه ڇڏيندو. ڪيترا دفعا چنا صاحب مونکي وٺڻ آيو، پر ڇوڪرن نه ڇڏيو.

ٽن ڇئن ڏينهن ڪانپوءِ چنا صاحب آيو ۽ مونکي اچي ٻڌايائين ته منهنجو والد صاحب سپرنٽينڊنٽ صاحب جي آفيس ۾ ويٺو آهي. مان سندس آفيس ۾ ويس، اتي والد صاحب ته ڪونه هو، پر مون ڏٺو ته اتي S.P ۽ S.H.O اميد علي جوڻيجو موجود هئا. اميد علي مونکي هڪ ليٽر ڏنو، جيڪو مون پڙهيو ته مونکي معلوم ٿيو ته هي D.P.R جو وارنٽ هو، جنهن تحت مونکي ۽ ٻين ساٿين کي گرفتار ڪيو ويو آهي.

مون وارنٽ وٺي ڪيس ڇيو ته ٻيو به ڪو وارنٽ آهي يا فقط اهو ئي آهي. S.P صاحب طنزيه طور ڇيو ته: اهو ته في الحال پهريون آهي، ٻئي دفعي ضرورت پئي ته اوهانکي ٻيا ليٽر به ڏنا ويندا. مونکي ڪاوڙ ته ڏاڍي آئي، پر مان لاچار چپ رهيس، ان ڪانپوءِ S.P هڪ رسيد سپرنٽينڊنٽ جيل کي لکي ڏني. مان واپس وڃڻ تي هوس ته S.P مونکي ترسڻ لاءِ چيو. ان ڪانپوءِ جوڻيجي صاحب مونکي ڇيو ته هاڻ اوهان اسانجي حوالي آهيو. مون کين ڇيو ته مونکي پنهنجو سامان کڻڻ جي اجازت ڏني وڃي. پر هنن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو. مون کين ٻڌايو ته منهنجا پير اُگهاڙا آهن، گهٽ ۾ گهٽ منهنجي جتي گهرائي ڏني وڃي. پر انهن ائين ڪرڻ کان به انڪار ڪيو.

خير مان پنهنجن ساٿين کان جدا ٿي، ڪنهن ٻي منزل طرف وڃي رهيو هوس. مان جيل کان ٻاهر نڪتس ته جوڻيجو ۽ ٻه ٽي

سپاهي منهنجي پوياڻ اچي رهيا هئا. مونکي هڪ پوليس پڪ اپ ۾ چڙهڻ لاءِ چيو ويو. منهنجي تعجب جي حد نه رهي ، جڏهين مون ڏٺو ته چار ساٿي، يوسف ٽالپر ۽ منور ميمڻ اڳئي اتي موجود هئا. مان گاڏيءَ ۾ چڙهيس ۽ يوسف ٽالپر کي ڏسڻ شرط چيم ته: توکي الله آندو آهي، ڏاڍيون ڪچهريون ٿينديون . انهيءَ ڳالهه تي سپيني کان ٺهڪ نڪري ويو. چار ۽ منور کان خبرون ورتم، جتي معلوم ٿيو ته اجا اٺ ساٿي وڌيڪ اچڻا هئا. يوسف ٽالپر ۽ اسان سپئي اڌ ڪلاڪ کانپوءِ نارا جيل تي پهچي چڪا هئاسين. اسانکي نارا جيل ۾ ڪچيون ڪوٺيون ڏنيون ويون، جيڪي اٺ فوٽ ويڪريون ۽ اٺ فوٽ ڊگهيون هيون. پهرين ڪوٺيءَ ۾ مونکي بند ڪيو ويو ، ٻي ڪوٺيءَ ۾ يوسف ٽالپر، ٽين ڪوٺيءَ ۾ منور ميمڻ ۽ چوٿين ڪوٺيءَ ۾ چار کي بند ڪيو ويو. اسين ٻين وڳي ڏاري آيا هئاسين. مون يوسف ٽالپر کان چمپل ۽ بشرٽ ورتو . اٽڪل پنجين وڳي ڏاري هڪ شخص ماني کڻي آيو، مونکي ڪونه سڃاڻندو هو ، اچڻ شرط منهنجو پڇيائين. ۽ ان کانپوءِ هڪ ٿري مانيءَ جي منهنجي حوالي ڪيائين. مون سپاهي کي چيو ته: اسان دوستن کي ٻاهر ڪڍ ته گڏجي ماني کائون. ان کانپوءِ اسان سپني گڏجي ماني کاڌي . مون انهيءَ شخص کان پڇيو ته هي مهرباني ڪنهن ڪئي آهي، ته هن ڪنهن مهربان جو نالو ٻڌايو ۽ ان کانپوءِ اسانجي لاءِ شطرنج ۽ تاش آڻي ڏنائين. انهيءَ دوست (جنهنجو نالو ڪن سببن ڪري نٿو وٺان) ڪيترا ئي سگريٽن جا پاڪيٽ ۽ بسڪوٽ آڻي ڏنا.

مون کيس پنهنجو وارنٽ ڏنو کيس ٻڌايو ته پنهنجي ساٿي رسول بخش پليجي کي ڏيئي اچي. هن دوست هڪدم رسول بخش پليجي کي پهچايو ۽ سندس سلام مونکي ڏنائين. ڇهن پنجن ڏينهن کانپوءِ اسانکي نارا جيل مان ٽرانسفر ڪيو ويو. ٽرانسفر وقت هڪ عجيب نظارو هو. اسانجي هڪ رفيق نواز علي پٺي چيو ته يوسف پاڻ ته ٺوهه چانديي ڏاڙيل کان وڌيڪ خطرناڪ آهيون! اسانکي هڪ پوليس لاري ۾ چاڙهيو ويو . هر هڪ سيٽ تي ، هر هڪ شاگرد ساٿي سان گڏ، چار سي.آءِ.ڊي وارا ويهاريا ويا. لاريءَ جي

اڳيان موٽر سائيڪل تي هڪ اي. ايس. آءِ ڪي ويهاريو ويو، ان کانپوءِ هڪ پوليس جي پڪ اپ، پوءِ اسان قيدي، انهيءَ جي پٺيان وري هڪ پڪ اپ. اهو قافلو نارا جيل کان سينٽرل جيل تي اچي پهتو. نارا جيل وٽ مون ڏٺو ته منهنجو ماموں غلام حيدر لغاري به فروٽ جي ڇڪو کنيو بيٺو هو، خبر نه آهي ته ڪيتري وقت کان هو ويچارو اتي انتظار ۾ هو.

سينٽرل جيل پهتاسين. ٻئي ڏينهن مونکان پڇا ڳاڇا شروع ٿي ويئي. ڊي - ايس - پي هالا 'راجه ڪرم الاهي' ۽ لائلپور جي ڊي- ايس- پي 'دائود خان' پورا اٺ ڏينهن پڇا ڪئي. انکان اڳ ۾ اسان دوستن فيصلو ڪيو هو ته هر حالت ۾ جنهن کان به پڇا ٿئي، اهو سڀڪجهه مونتي هڻي، ڇو جو اسانکي خبر هئي ته جيڪڏهن سزا ملي ته پوءِ هڪ کي ملي، ٻيا ته بچن. پڇا ڳاڇا به عجيب طريقي جي هئي. ٻنهي صاحبن مونکي ٻهرين سمجهايو ۽ هر قسم جا دلاسا ڏيڻ لڳا، آزاد ڪرڻ جو وعدو ڪيائون. ۽ پڇيائون ته صحيح ٻڌاءِ، ته انهيءَ تحريڪ جي پويان ڪير ڪير آهن. گهڻي پڇا. ذوالفقار علي ڀٽي صاحب، حسن علي عبدالرحمان، سنڌ جي عظيم فرزند جي- ايم سيد، رسول بخش پليجي ۽ غلام محمد لغاريءَ متعلق ڪيائون. جي ايم سيد ۽ نعيم جي ته ٻچڙ نه ڇڏيون.

هڪ دفعي ڀٽي صاحب متعلق پڇڻ لڳا ته ڊ سمبر ۾ جيڪو جلسو ٿيو هو، جنهن ۾ ڀٽو صاحب مهمان خصوصي هو، ۽ منهنجي دعوت تي ڀٽو صاحب آيو هو. مون کين ٻڌايو ته چار مهينا اڳ جي تقرير مونکي ياد نه آهي. هنن مونکي ڪافي ڌمڪايو، پر مون کين ٻڌايو ته مونکي ياد ڪونهي، هنن مونکي ٽائيم ڏنو ته شايد توکي ياد پئجي وڃي. ڪلاڪ کن خاموش رهڻ کانپوءِ مون کين ٻڌايو ته مونکي ياد اچي ويو آهي. منهنجي انهيءَ ڳالهه تي ٻئي ڏاڍا خوش ٿيا ۽ دائود خان جي اشاري تي راجه ڪرم الاهي هڪدم ٽائيپ رائيٽر تي آڱريون رکيون. راجه صاحب لکڻ شروع ڪيو. مون کين ٻڌايو ته— منهنجي انهيءَ چوڻ تي ٻنهي جي لبن تي معنيٰ خيز مسڪراهٽ اچي ويئي. ”هان ڀٽي، کيا کها تها۔“ انهن پڇيو.

مون کين ٻڌايو ته ڀٽي صاحب چيو هو ته: ' جيستائين ڪشمير پاڪستان جي حوالي نٿو ٿئي، ايستائين اسين هندستان سان صلح نه ڪنداسين.' راجه جون آ گريون ٽائيپ ڪندي بيهه رهيون. مان چپ ٿي ويس. ”هان بهئي اور ڪيا بولا تها؟“ دائود خان پڇيو. مون چيو ته ”اور مجهے ياد نهين هے.“ همراهن جا منهن لهي ويا. راجه ڪجهه گرم ٿي ويو ۽ گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳو. انهيءَ وقت شام جا ڇهه وڳا هئا. مونکي ٻنهي چيو ته: ”آج تمهين ڇهٽي هے - ڪل تيار هوڪے آنا، ورنه هم بهي تيار هونگے، سمجهے.“

مون کين ٻڌايو ته مان انشا الله تيار ٿي ايندس، اوهان تيار ٿجو. انوقت مان ڇهن ستن ڏينهن جي ڇچا ڪاچا کان تنگ ٿي ويو هوس ۽ انهيءَ وچ ۾ مون پاڻکي ذهني طور تي تيار ڪري ڇڏيو، ته جيڪي ڪجهه ٿيندو انهيءَ لاءِ تيار رهڻ گهرجي. ڪمري مان ٻاهر نڪتس ته الله بخش مگسي ملي ويو. مون سائس سچي حقيقت ڪئي، مگسي مونکي ٻڌايو ته راجه ڊچٽو ماڻهو آهي، ڪجهه اک ڏيکارينس ته چپ ٿي ويندو. ان ڪانپوءِ جيڪڏهن توسان ڪا زيادتي ٿي، ته اسان تنهنجي هر ڪا مدد ڪنداسين ۽ مونکي ٻڌايائين ته مان دودا خان سان به ڳالهائيندس. صبح جو وري ملاقات ٿيندي. مون سائين سان ڳالهه ڪئي. نواز ڀٽي ته هڪدم ڳائڻ شروع ڪري ڏنو. يوسف ٽالپر مونکي چيو ته پاڻ ڀٽي پاءُ آهيون (جيل ۾ وڃڻ شرط ٽالپر مونکي پاءُ سڏيو هو) ۽ مان توسان پاڻپي ۽ سنڌي سائي هجڻ جو ناتو نڀائيندس. ڀٽي سائي هرقرباني ڏيڻ لاءِ تيار هئاسين، چام پنهنجي منهن ليٽي مٿي نهارڻ لڳو. مون پڇيومانس ته: ”چام، گهبرائجي وٺن چا؟“ جيڪي جواب مليو، انهيءَ دل خوش ڪري ڇڏي. چو جو ساقي صاحب انهيءَ وقت پاڻکي ذهني طور تي تيار ڪري رهيو هو. اسان کان ٿهڪ نڪري ويا، ڪجهه وقت لاءِ محفل ٿهڪن ۾ بدلجي ويئي. ان ڪانپوءِ فيصلو ڪيو ويو ته منهنجي وڃڻ ڪانپوءِ ساٿي ماني نه وٺندا ۽ جيستائين مان واپس نه ايندس، ماني نه کائيندا.

ٻئي ڏينهن نائين وڳي ڊاري مونکي گهرايو ويو. ڪمري

جي دروازي تي پهتس ته مگسي صاحب مليو، جنهن هڪل ڪئي ته: مڙس ٿجان. مان سندس انهيءَ همت افزائي تي تيار ٿي ويس. راجه صاحب وٽ ويهڻ ڪانپوءِ دائود خان ۽ راجه نهايت ئي رعبدار نموني ۾ پڇيو ته: ”ڪڇه ياد آيا؟“ مون کين ٻڌايو ته: ”سب ڪڇه ياد آ گيا.“ همراهه وري مشڪڻ لڳا. ”تو پهر بتاؤ، کيا ياد آيا.“ مون ٻڌايو مان ته: ”مين ياد ڪر ڪي آيا هون، بتانے نهين آيا.“ همراه پاڻيءَ مان نڪري ويا. هڪدم گارين جي بوڇاڙ ڪري ڏنائون. جواب ۾ مون به گارين جي بوڇاڙ ڪري ڏني ۽ ڪانچ جو گلاس هٿ ۾ ڪٽي ورتم. مون راجه کي گار ڏني ۽ ٻڌايم ته مان تيار ٿي آيو آهيان. خبر ناهي تون تيار آهين يا نه. اسانجو گوڙ ٻڌي قمر شاه جيل ۾ آيو، جنهن راجه کان پڇيو ڇا ڳالهه آهي راجه. هن حقيقت ٻڌائي. قمر شاه راجه کي ٻڌايو ته هي سياسي قيدي آهي ۽ اوهان جيل جي آفيسر جي موجودگيءَ ڪانسواءِ ڪابه پڇا ڳاڇا ڪا ڪري سگهو. شاه صاحب سپرنٽينڊنٽ کي ٻڌايو، جنهن شاه صاحب کي چيو ته اوهان گڏ ويهو. جنهن تي راجه سپرنٽينڊنٽ سان مليو. ڊي. سي. سان به ڳالهه ٻولهه ٿي، پر سپرنٽينڊنٽ اڪيلائيءَ ۾ پڇا ڪرڻ جي اجازت کان انڪار ڪري ڇڏيو. ان ڪانپوءِ مان واپس پنهنجن ساٿين وٽ آيس ۽ کين صورتحال کان واقف ڪيم. الله بخش مگسي مليو، جنهن چيو، 'مائٽ ڪٿ ڳسي.' ۽ مونکي انهيءَ تي مبارڪباد ڏنائين.

ٻئي ڏينهن وري گهرايو ويو. مختلف پڇا ڪانپوءِ مونکان نعپ جيلاءِ پڇيائون، جنهن لاءِ مون کين ٻڌايو ته نه مان نعپ متعلق ڄاڻان ٿو، نه نعپ جي خبر اٿم. منهنجو بيان ٥٨ پنن تي ٽائيپ ڪيو ويو. جنهن مان پنن جو وڏو تعداد ونيونٽ ۽ ٻين قومي مسئلن تي هو. ٻين سوالن مان هڪ سوال شاگردن ۾ بيچينيءَ جي متعلق هو. آخر ۾ مونکي بيان تي صحيح ڪرڻ لاءِ چيو ويو. محترم رسول بخش پليجي جو نياپو پهتو هو ته قانوني طور تي پوليس جي اڳيان ڏنل بيان تي صحيح ڪرڻ لاءِ مان ٻڌل نه آهيان، انهيءَ ڪري مون صحيح ڪرڻ کان انڪار ڪيو. هنن ڪافي منٿون

ڪيون، پر مون صحيح ڪرڻ کان بنهه انڪار ڪري ڇڏيو. ان ڪانپوءِ پٽي سرڪاري ٽئو واپس ويا هليا.

اسانجي گرفتاريءَ کان ٻه ڏينهن اڳ، ٣ وزير صاحبان محمد خان جوڻيجو، محمد علي هوتي ۽ آخوند الله بچايو انڪوائري لاءِ آيا. انهيءَ وقت شاگرد ليڊرن مونکانسواءِ ڳالهائڻ کان انڪار ڪيو. آخر وزيرن فيصلو ڪيو ته مونکي انسپيڪشن بنگلي تي گهرايو وڃي، جنهن لاءِ مان تيار نه ٿيس، ڇاڪاڻ جو مان قيدي جي حيثيت ۾ اتي وڃڻ لاءِ تيار نه هوس. آخر تنهن صاحبن مونسان ملڻ لاءِ جيل ۾ اچڻ جو فيصلو ڪيو. جيل ۾ ڏاڍيون ڇڪتاڻيون ڪيون ويون. پر خبر ناهي ته وزير صاحبان ڇو نه آيا. انڪل تين وڳي ڌاري مسعود نوراني، رفيق صفي ۽ ٻيا ساٿي اسان سان ملڻ آيا، مون کين ٻڌايو ته گهٽ ۾ گهٽ ٽن مطالبن جي مڃڻ کانسواءِ ڪنهن به صلح تي نه پهچڻ گهرجي ١- شاگردن جي غير مشروط آزادي ۽ ٤- مارچ جي واقعي جي عدالتي تحقيقات، ٢- ڪمشنر جي بدلي، ٣- پروفيسر حسن علي عبدالرحمان جي واپسي يا سنڌيونيورسٽي ۾ سنڌي وائس چانسلر جي مقرري. جنهن لاءِ مون باقي شيخ صاحب جو نالو تجويز ڪيو هو . هوتي صاحب ۽ محمد خان انهن مطالبن کي مڃڻ لاءِ تيار هئا، پر مرحوم آخوند الهه بچايو جيڪو ڪمشنر جي سفارش تي وزير ٿيو هو، تنهن مرحوم اهڙو ته ڪڌو ڪردار ادا ڪيو، جو ڪهڙي ڪانپوءِ غداريءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ هنجو پيو نمبر ٿي ويو . اهڙيءَ طريقي سان ڳالهيون ناڪام ويون. وزير صاحبان حڪومت کي رپورٽ پيش ڪرڻ لاءِ روانا ٿي ويا.

انهيءَ ڳالهه ٻولهه کي ناڪام بنائڻ لاءِ مسرور هڪ جڙتو پمفليٽ ايوب خان جي خلاف شايع ڪرايو، جنهن ۾ اسانجا دوست لالا قادر، سڪندر عباسي، عمر پٽي ۽ ٻيا نئون ساٿي گرفتار ٿي ويا . اهڙي طريقي سان ڪمشنر پنهنجي خلاف هلايل تحريڪ کي ايوب خان جي خلاف هلايل تحريڪ سڏڻ لڳو ۽ ان طريقي سان اسانجي تحريڪ کي سخت ڌڪ لڳو، جو ايوب خان انهيءَ کي پنهنجو

مسئلو سمجهي ڪمشنر کي سڀ اختيارات ڏيئي ڇڏيا.

شاگردن جي رٽ پٽيشن جناب عبدالستار پيرزادو، حفيظ پيرزاده داخل ڪري چڪا هئا. انهيءَ ۾ محترم مرحوم محمد ميمڻ ايڊوڪيٽ ۽ ڪامل راڄپر به نهايت اهم ڪردار ادا ڪيو هو. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ اسانکي آزاد ڪيو ويو. پر اسان آزاديءَ وقت اهو شرط رکيو هو، ته سڀ شاگرد غير مشروط طور تي آزاد ڪيا ويندا. وائس چانسلر صاحب سنڊيڪيٽ جو قسم کڻي انهيءَ لاءِ تيار ٿي ويو. پر پوءِ پڌڻ ۾ آيو ته مسرور انهيءَ ڳالهه کان ڦري ويو.

لالا عبدالقادر ۽ ٻيا ساٿي جيل ۾ رهجي ويا. جنجي آزادي هر حالت ۾ ضروري هئي. اسان انهن جي آزادي لاءِ هاءِ ڪورٽ ۾ محترم طفيل علي عبدالرحمان، عبدالستار پيرزادو، اي ڪي بروهي، محمد ميمڻ وڪيل ڪيا. جن پنهنجون خدمتون رضاڪارانه طور تي آڇيون ۽ اسانجي هرڪا مدد ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا. انهن جو ذڪر نه آڻڻ هڪ زيادتي ٿيندي.

ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ مان ۽ يوسف ٽالپر، گورنر ۽ متعلقه حڪام سان ملڻ لاءِ لاهور روانا ٿياسين. وزيرن مان هوتي، محمد خان ۽ آخوند سان مليا سين. گورنر ته ملڻ لاءِ تيارئي نه هو. يونيورسٽي بند ٿي چڪي هئي، شاگرد ڇڙوڇڙ ٿي ويا هئا. هاسٽل ۽ يونيورسٽي تي پوليس جو پهرو هو، ڪنهن به شاگرد کي اندر گهڙڻ جي اجازت نٿي ڏني ويئي. انڪري ڪنهن به تحريڪ هلائڻ جي اميد نه هئي ته جيئن حڪومت تي دٻاءُ وجهي سگهجي. ٻئي طرف عبدالستار پيرزادي، اي ڪي بروهي، حفيظ پيرزادي ۽ طفيل علي صاحبن جو خيال هو ته لالا قادر جي گروپ جي آزادي نهايت ضروري آهي، ورنه حڪومت ڪيس اهڙو ته ٺاهيو آهي، جو انهن جو آزاد ٿيڻ ناممڪن آهي. لاهور ۾ اسانکي آخوند، هوتي ۽ جوڻيجي صاحب وعدو ڪيو ته جيڪڏهن اوهان پڙهائي شروع ڪندؤ ته شاگردن کي آزاد ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. اسان ڪيس ٻڌايو ته هو شاگرد آزاد ڪري ۽ ڪمشنر جي خلاف انڪوائري جي خاطري ڏياري ته اسين پڙهائي ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. آخر هوتي ۽ محمد خان اسانجو پاسو ورتو ۽ آخوند کي

ڳالهه ميڄٽي پئي ۽ انهيءَ ڳالهه تي صلاح ٿيو ته اسان وائس چانسلر کي يونيورسٽي ڪورٽ جي اپيل اخبار ذريعي ڪريون ۽ اسانجي حيدرآباد واپس پهچڻ کان اڳ سڀ شاگرد آزاد هوندا ۽ مهيني کن جي اندر ڪمشنر کي بدلي ڪيو ويندو. آخوند قسم کنيو ته هو پنهنجي وعدي تي قائم رهندو. ۽ اها اسانجي ناپختگي هئي جو اسان منندس وعدي تي اعتبار ڪيو، ۽ اهڙو بيان اخبارن ۾ ڏنو. حالانڪ اسان ڪنهن به حالت ۾ انهيءَ لاءِ تيار نه هئاسين، پر محمد علي هوتي ۽ محمد خان به خاطري ڏني هئي. ان ڪانپوءِ اسان فون تي محمد ميمڻ سان ڳالهايو، جنهن اسانکي انهيءَ بيان ڏيڻ لاءِ چيو، اسان اهڙو بيان شام جو اخبارن کي ڏنو ۽ مطمئن ٿي حيدرآباد واپس ٿياسين. مان جيڪر هتي اهو نه ڇاڻايان ته زيادتي ٿيندي، ته اسين لاهور ۾ اٺ ڏينهن کن رهياسين، اتي جو سڀ خرچ وغيره منهنجي ساٿي يوسف ٽالپر جي ذمي هو. يوسف ٽالپر چندي جي سخت خلاف هو ۽ مان به انهيءَ کي توهين سمجهي رهيو هوس، انڪري يوسف چيو ته: ادل، منهنجي حصي ۾ گهٽ ۾ گهٽ هزار کن ايڪڙ زمين آهي. جيستائين اها سڄي ختم نه ٿي ويندي، تيستائين مان چندو ڪرڻ نه ڏيندس. پئسن جي ڪنهن به وقت کوٽ نه پوندي ۽ مان هر وقت پئسا ڏيندو رهندس. لالا قادر وارن جي ضمانت جون درخواستون، اسانجو ڪراچي وڃڻ ۽ اچڻ، ٻه دفعا لاهور وڃڻ. اهي سڀ خرچ يوسف ٽالپر جي ٻلي هئا. ڪورٽ جا خرچ وغيره ته يوسف ٽالپر، محمد ميمڻ کي هر وقت ڏيندو رهيو. مان سمجهان ٿو ته گهٽ ۾ گهٽ يوسف ٽالپر ڏهه پندرنهن هزار رپيا خرچ ڪيا هوندا ۽ ڪڏهن به منهن ۾ گهنج نه آندائين.

لاهور مان واپس پهتاسين ته هتي خبر پئي ته آخوند پنهنجي وعدي تان ڦري ويو. اسانکي شاگردن اڳيان نهايت ئي شرمندگي کڻڻي پيئي.

نئين وائس چانسلر سان ملياسين، جنهنجو چوڻ هو ته سڪندر عباسي مکيه ملزم آهي ۽ اهو جيستائين گرفتار نه ٿيندو، تيستائين

مان ڪا به مدد نه ڪري سگهندس، جو حڪومت انهيءَ ڳالهه ڪي مڃڻ لاءِ تيار ناهي. اسان ڪيس پنهنجو وعدو ياد ڏياريو، پر همراهه وعده تان ڦري وڃڻ جي شرمندگي جي بجاءِ الٽو پنهنجي مجبوري ظاهر ڪرڻ لڳو. مون وائس چانسلر کي بڌائي ڇڏيو هو ته: جيڪڏهن شاگرد آزاد نه ٿيندا، ته يونيورسٽي به نه کلندي، ۽ مان ڪنهن به حالت ۾ يونيورسٽي کلڻ نه ڏيندس.

هڪ ٻن ڏينهن کانپوءِ آخوند مان بنگلي تي ملاقات ٿي. چيائين: يونيورسٽي کلڻ ڏيو، مان شاگردن کي آزاد ڪرائيندس.

ٻئي ڏينهن تي هاءِ ڪورٽ ۾ شاگردن جي ضمانت جي درخواست تي بحث هو. منهنجو چوڻ هو ته هر حالت ۾ پهرين شاگرد آزاد ٿين، ان کانپوءِ يونيورسٽي کلڻ ڏني ويندي. انهيءَ ڳالهه تان تڪرار وڌي ويو. مون آخوند کي چئي ڏنو ته سڀاڻي يونيورسٽي سڙيل هوندي ۽ تنهنجي بنگلي جو خير ناهي. ۽ اٿيس چئي مان ۽ يوسف ٽالپر اٿي آياسين. اٽڪل هڪ ٻين لڳي رات جو مسٽر روشن ميمڻ آيو جنهن اچي ٻڌايو ته آخوند، ايڊوڪيٽ جنرل کي فون ڪئي آهي ۽ هو صبح جو شاگردن جي ضمانت جي مخالفت نه ڪندو. اهڙي طريقي سان شاگرد آزاد ٿي ويندا ۽ مونکي، اوهانکي اطلاع ڏيڻ لاءِ موڪليو اٿس. مون ڏانهن منهن ڪري چيائين ته: ڪوريءَ (آخوند) چيو آهي نه هاڻ خوش آهين. يونيورسٽي کلڻ جي وعدي جو خيال ڪجان. صبح جو يوسف ٽالپر، مان ۽ محمد ميمڻ هاءِ ڪورٽ پهتاسين. قاضي اختر مرحوم مليو، جنهن ٻڌايو ته ضمانت جي مخالفت نٿو ڪريان، پر آخوند مونکي چيو آهي ته مان لغاري کي وعدو ياد ڏياريان.

ٻئي ڏينهن تي شاگرد آزاد ٿيا.

ٻن ٽن ڏينهن کانپوءِ مسعود نوراني صاحب، جيڪو هيستائين روپوش هو، ظاهر ٿيو ۽ ٻن ڏينهن تائين ڪيس گرفتار نه ڪيو ويو. جيتوڻيڪ مون مسعود کي چيو هو ته اڃا ڪجهه ڏينهن روپوش رهي، جيسين اسين سندس وارنٽ واپس وٺرائڻ ۾ ڪامياب نه ٿيون. حڪومت ڪن شاگردن جا وارنٽ واپس وٺي چڪي هئي، پر مسعود

هڪ ڏينهن شهر ۾ گهمندي گرفتار ٿي ويو. هاڻي وري اسين مسعود جي پويان. آخر ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ مسود آزاد ٿيو.

اسانجا مطالبا اڃان پورا نه ٿيا هئا. مان، لالا قادر ۽ سڪندر عباسي اسيمبلي جي اجلاس ۾ سنڌي ميمبرن کي غيرت ڏيارڻ وياسين، پر شايد انوقت جي سنڌي ميمبرن قسم کنيو هو، ته هو سنڌ جي مفاد تي نه ڳالهائيندا. البت عطا محمد لنڊ ڪيترئي تحريڪون پيش ڪيون ۽ ۴- مارچ جي واقعي بابت ميمبرن کي آگاهه ڪيائين. آخر تحريڪ تي اسپيڪر صاحب ووٽ گهريا. افسوس آهي، جو ملڪ اختر ۽ خواجه صفدر ۽ ميجر اسلم جهڙن غير سنڌين تحريڪ جي فائدي ۾ ووٽ ڏنا. پر سنڌي ميمبرن ۾ سواءِ عطامحمد لنڊ جي، جنهن تحريڪ پيش ڪئي هئي، ٻئي ڪنهن ميمبر حمايت نه ڪئي. آخر عطا محمد لنڊ احتجاج طور تي اسيمبلي مان واڪ آئوٽ ڪري ويو.

اسيمبلي ۽ لاهور ڪراچي جي پريس ۾ آواز اٿارڻ ڪانپوءِ اسان واپس آياسين، اسانکي خبر پئي ته حڪومت يونيورسٽي کولڻ جو اعلان ڪيو آهي. يونيورسٽي پوليس جي پهري ۾ کلي. سنڌي شاگرد گهڻي تعداد ۾ نه پهتا هئا، ڇو جو اُهي ٻاهرين شهرن جا هئا. اسان، جيڪي به يونيورسٽيءَ ۾ حاضر سنڌي هئاسين، تن احتجاجي طور تي بائيڪاٽ ڪيو، پر مهاجر ڪلاسن ۾ حاضر ٿيندا رهيا. مسرور وري نئين بدمعاشي ڪئي. هن جي ڪوشش هئي ته ڪنهن به حالت ۾ سنڌي شاگردن جون همتون پُست ڪيون وڃن. انهيءَ ڪري چوڌري بشير، طاهر رضوي، طاهر صديقي، جهانگير آذر ۽ خيام دراني ۽ اهڙن باڊي بلڊرن اهو فيصلو ڪيو ته جيڪڏهن سنڌي شاگردن کي، جيڪي ٿوري تعداد ۾ آهن، تنکي ماريو ويو ته ٻيا سنڌي شاگرد جيڪي ٻاهر ٿا رهن، سي نه ايندا. هتان جي چند شاگردن کي اسين حراس ۾ آڻي سگهنداسين. انهيءَ ڪري مهاجر شاگرد ڪلاسن ۾ گروپ ٺاهي هلڻ لڳا ۽ اسانکي گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳا. انهيءَ تان هڪ ٻن سنڌي شاگردن سان انهن ٺٺا ٺوڪي

ڪٿي ۽ مونکي مارڻ لاءِ تيار ٿي ويا. مون بچاءُ لاءِ هڪ ڪاميٽي ٺاهي، جنهن ۾ رحيم سهتو، سڪندر عباسي، عمر پٺي ۽ لالا قادر ۽ مان شامل هئاسين. اسين سڀ گڏ علائي لڳاسين. اسان تي ڪئين حملا ٿيا، جنکي اسان پنهنجي همت سان ناڪام بنايو. جنهنجو نتيجو اهو نڪتو، جو ٽيٽيهه کن اردو شر پسند شاگرد زخمي ٿيا. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ وائس چانسلر وٽ اسانجي ميٽنگ ٿي، جنهن ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو ته سڀ شاگردن جا نمائندا وائس چانسلر جي اڳيان قرآن تي هٿ رکندا ۽ آئينده ڪوبه جهڳڙو نه ڪندا. اهڙي طريقي سان صلح ٿيو. ٻئي ڏينهن هڪ لڳي ڌاري مان اڪيلو يونيورسٽي ۾ بيٺو هوس، ته اتڪل ٽي سؤ کن اُردو شاگرد لٺين، ڇُرن ۽ لوهي سيخن سان مونتي حملو ڪري ڏنو. مون به جواب ۾ بچاءُ ڪيو، منهنجن ڌڪن سان به ٽي شاگرد زخمي ٿي پيا، پر مان شديد زخمي ٿي پيس. مون پنهنجو ڪافي بچاءُ ڪيو، پر بچاءُ منهنجي وس کان ٻاهر هو. انهيءَ وقت اسانجو دوست محمدعلي مرزا به اتي موجود هو، ڪن اردو شاگردن هن تي حملو ڪيو ۽ هنکي به ڇُرا لڳا. مونکي اها خبر نه هئي ته ڪو مون ڪانسواءِ ٻيو به ڪو زخمي ٿيو آهي. مان سڌو سٽي ٿاڻي تي آيس، پر صوبيدار رپورٽ وٺڻ کان انڪار ڪيو، ۽

اهو سنڌي صوبيدار بي غيرت علي محمد لنڊ هو.

ان ڪانپوءِ مان سول اسپتال پهتس، ٿوري دير ڪانپوءِ محمدعلي مرزا به پهتو، هو به شديد زخمي هو. اسانکي اسپتال ۾ داخل ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيائون. محترم ڪامل راڄپر جيڪو ان وقت ميڊيڪل اسٽوڊنٽ هو، اهو ڪجهه شاگرد وٺي آيو ۽ زبردست گوڙ ڪيائين. ان ڪانپوءِ يونيورسٽي جا شاگرد به پهچي ويا. مجبور ٿي اسپتال وارن اسانکي داخلا ڏني. پر ان سان گڏ مان گرفتار به ٿي چڪو هوس. وائس چانسلر ۽ آمن ڪاميٽي جا ميمبر مون سان ملڻ لاءِ آيا، پر مون ڳالهائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. انهيءَ جو شديد رد عمل نڪتو ۽ سنڌي شاگردن مهاجر شاگردن تي حملا ڪري ڏنا. اتڪل هڪ سؤ کن مهاجر شاگرد ته رات جو هاسٽل ڇڏي ڀڳا ۽ ڪيترا شاگرد داخلا ڪيرائي ڪراچي يونيورسٽي وڃي پهتا.

طاهر رضوي، هوبر اسٽيڊ هال وٽان لنگهي رهيو هو ته سنڌي شاگردن کيس پڪڙي ورتو ۽ ڦٽي وڌائونس.

ڪجهه وقت ڪانپوءِ مان اسپتال مان ٻاهر نڪتس ۽ (ڪامل راڄپر ايل. ايم. سي حڪام کي چٺي چڪو هو، ته جيستائين لغاري جي ضمانت نه ٿيندي تيستائين مان اسپتال مان نڪرڻ نه ڏيندس ۽ اهڙيءَ ريت انهن مونکي ضمانت تي آزاد ڪيو) پوءِ ٽنواين جي حوالي. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ وري وائس چانسلر وٽ ميٽنگ ٿي، مون مهاجر شاگردن سان ڳالهائڻ کان انڪار ڪيو. فقط وائس چانسلر سان ڳالهايوسين. وائيس چانسلر کي مون ٻڌايو ته سنڌ الاجي ڊپارٽمنٽ لاءِ ٻه لک رپيا منظور ٿيل آهن، جيڪي ڪيترن سالن کان رليز نٿا ڪيا وڃن، اهي سنڌ الاجي کي يڪدم ملڻ گهرجن، ۽ مهاجر شاگردن جيڪڏهن ڪوبه حملو ڪيو ته اسان انهيءَ جو پوري قوت سان جواب ڏينداسين. مون وائس چانسلر کي اهو به چيو ته: اسانجي نظر ۾ هاڻ تون به مهاجر کان گهٽ نه آهين.

وائيس چانسلر الانا صاحب کي گهرائي ساڻس وعدو ڪيو ۽ اهڙو آرڊر صحيح سان ڪيائين.

پوءِ يونيورسٽي اٽڪل چئن مهينن جي بند رهڻ ڪانپوءِ کلي ۽ شاگردن ڪلاس اٽينڊ ڪيا.

پوءِ جيتوڻيڪ ظاهري طرح خاموشي ڇانئجي ويئي. ۽ ائين پئي لڳو ته شايد اها سنڌي تحريڪ ختم ٿي ويئي آهي. پر حقيقت ۾، ٤- مارچ تي سنڌي تحريڪ جي شروعات ٿي هئي. انهيءَ ڏينهن سنڌ ۾ نئون سج اڀريو هو. انهيءَ ڏينهن سنڌين جي دلين ۾ نئون عزم ۽ جذبو جاڳيو هو. انهيءَ ڏينهن ٻج ڇٽيو ويو هو. جنهنجو ڦل ڪجهه وقت ڪانپوءِ پڇي راس ٿيو. مسرور کي سنڌ مان وڃڻو پيو. ون يونٽ ٽٽو، جيئي سنڌ جو نعرو امر ٿي ويو.

ڪجهه چوٿين مارچ متعلق

مسعود نوراني جي ٤- مارچ ـ ١٩٦٠ع واري مضمون ۾ ڪن حقيقتن کي مسخ ڪيو ويو آهي ۽ جيل ۾ منهنجي بيماريءَ جي نالي تي منهنجي ڪردار کي مسخ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. حقيقت ۾ جلوسن ۾ نعرن ڪري منهنجو گلو قطعي بند هو. آءٌ سس پس ۾ ڳالهائي سگهندو هوس ۽ پيچش لڳل هئي. ان جي تصديق ان وقت جي جيل جي ڊاڪٽر خانصاحب کان به ڪري سگهجي ٿي ۽ نواز پٺو، يوسف لغاري ۽ منور ميمڻ سان اختلافن جي باوجود آءٌ سمجهان ٿو ته ايترو ڪربل نه آهن، جو ڪنهن چيئرمن کي خوش ڪرڻ لاءِ ايڏو ڪوڙ ڳالهائين. انڪري انهن کان ڪوبه سند جو قسم ڏيئي پڇي سگهجي ٿو. مسعود، دودي خان جي ڪردار کي تمام اپاريو آهي، حالانڪ جيل ۾ اچڻ تائين هو ايوب جو حامي هو ۽ ٻاهر نڪرڻ کانپوءِ به هو ايوب جو حامي رهيو ۽ انوقت به جڏهن ايوب خان جا جرنيل بلوچستان تي بمباريون ڪرائي ۽ عورتن جون لڄون لٽيي رهيا هئا ۽ ٻيا ڀروچ وڙهي رهيا هئا. پر رکو هن ڪري جو اڄ هو چيئرمن يعني مرڪز يعني پنجاب جي ايجنٽ جي طور تي بلوچستان ۾ نام نهاد گوريلا تيار ڪرائي رهيو آهي. انجي ايڏي تعريف ڪئي وئي آهي.

سهڻيءَ جو مئي جون (٧٢) جو پرچو پڙهي ۽ مارچ جي پرچي بابت ٻڌي ڏاڍو صدمو پهتو. چاڪاڻ ته تو ۽ منهنجي پياري دوست نوراني پڻ منهنجي جيل ۾ هجڻ جو فائدو ورتو آهي ۽ مون ۽ منهنجن دوستن خلاف غلط رپورٽنگ ۽ ڪوڙي ۽ بي بنياد پروپيگنڊا ڪئي اٿو. آءٌ ٻاهر هجان ها ته جيڪر هن قسم جي پروپيگنڊا جي پرواه به نه ڪريان ها. يا شايد دوست مسعود کي به اهڙو مضمون لکڻ جي جرئت نه ٿئي ها، جيئن هو اڳي به پنج سال خاموش رهيو. چاڪاڻ ته آءٌ مارچ جي موقعن تي هميشه جيل کان ٻاهر ئي رهيو

آهيان. پر سائين، ماڻهو جيل ۾ ڏاڍو جذباتي هوندو آهي. سنڌ ۾ هنگامن جي‌ڪري آءٌ ذهني طرح تمام گهڻو Disturbed آهيان، انڪري ڪي تفصيل ته نه ڏيئي سگهندس پر ٻه ٽي واقعا عرض آهن.

١- چوٿين مارچ تي شام جو ڪابه جنرل باڊي ميٽنگ ڪانه ٿي هئي. اسين اولڊ ڪئمپس ۾ مسرور جي ڊيپارٽمينٽ سميت موجود هئاسين ۽ اتي ٽڪون پئي اڇلايون. ساڍي پنجين لڳي اسانکي اطلاع مليو ته اسانجي ڇوڪرن تي لاٺي چارج ڪئي ويئي آهي ۽ ڪين گرفتار ڪيو ويو آهي. اسان مشتعل ٿي هڪدم نعرا هڻندا ٻاهر نڪري آياسين ۽ اچي لاڪاليج، سچل ڪاليج ۽ نورمحمد هاءِ اسڪول بند ڪراياسين. شام جو ستين لڳي ڊاري ايس. پي آفيس ۽ يونيورسٽيءَ جي وچين روڊ تي مسرور حسن جو بوتو ساڙيوسين. انکانپوءِ يونيورسٽي جي ڇوڪرين جي ڇپر تي ميٽنگ ڪئي سون. جتي اسانجو تعداد پنجاه ڪن هو. اتي ٻه ايڪشن ڪاميٽيون ناميونسين. ٻهرين ۾ مسعود نوراني، مجيب، آغا زاهد ۽ آءٌ هئاسين ۽ ٻيءَ ۾ منور ميمڻ، محمد رحيم سهتو، سليم سنجراڻي، رفيق صفي ۽ مسعود پيرزادو هئا ۽ سعيد راشدي ميدان ۾ نه آيو هو. ها سچ، ڪاليج بند ڪرائي واپسيءَ تي ڪجهه ڇوڪرن نورمحمد هاءِ اسڪول جي سامهون بس جا شيشا ڀڳا هئا ۽ ريڊيو پاڪستان تي ڪجهه پٿر بازي ڪئي هئي.

٢- جيئن مسٽر نوراني چيو آهي ته: مير امداد عنايت ڪي بچائڻ لاءِ تقرير ڪئي هئي ۽ گرفتار ٿيو هو، سا ڳالهه غلط آهي. عنايت ڪاشميريءَ جي تقرير تي ڪنهن به اعتراض نه ڪيو هو.

٣- يونيورسٽي يونين جو پٽيوالو جيڪو گرفتار ٿيو هو، سو غلام محمد نه پر غلام قادر بلوچ هو، جيڪو لطيف آباد نمبر ٤ ۾ رهي ٿو.

٤- مسٽر حسين شاه بخاري انوقت ميدان ۾ نه هو، آءٌ پانيان ٿو ته هو پاڻ به ان ڳالهه جو اعتراف ڪندو.

٥- ٥ تاريخ تي اسان گڏجي ڪلاس بند ڪرايا هئا.

٦- اهو آءٌ هوس، جنهن پمفليٽ ڪڍڻ ۽ ڀتين تي لکڻ جي صلاح ڏني. ٥ تاريخ شام جو جڏهن سليم سنجراني، نظاماڻي، بخاري. عمر

پٽي، لالا قادر ۽ ستار بارڪزئي يونين آفيس ۾ پمفليٽ ڪڍي رهيا هئا ته آءٌ اتان نڪري هاسٽل ويس، جتي هڪ ننڍي ميٽنگ ڪري رنگ وغيره ڪٺي پٽين تي نعرا لکڻ لاءِ نڪتاسين، جن ۾ عبدالحي پليجو، عنايت، مير ٿيٻو، هدايت، آءٌ ۽ پيا ڪافي مسلم هاسٽل جا ڇوڪرا هئاسين. عنايت ۽ هدايت گرفتار ٿي ويا ۽ مارڪيٽ ٿاڻي تي هئا، جتان هفتي ڪانپوءِ حفيظ قريشي صاحب کين آزاد ڪرايو.

٧- ۴- مارچ تي بس ۾ جڏهن ڪمشنر آفيسر ڏانهن وڃي رهيا هئاسين. مون يوسف لغاري کي ٻڌايو ته اسين ونيونٽ ٽوڙيو ۽ سنڌي زبان قومي زبان جا نعرا هڻنداسين، ته يوسف چيو، ”اهي ٻئي سياسي نعرا لڳا ته آءٌ تنهنجو مٿو ڦاڙي ڇڏيندس.“ ان تي علي اڪبر بروهي اڳتي وڌي آيو ۽ چيائين، ”اسين هر انهيءَ جو مٿو ڦاڙينداسين، جيڪو ساڃي تي آڱر به کڻندو.“ ان تي شيخ السنڌ مولانا رباني جو فرزند شڪور دائود پوٽو وچ ۾ آيو ۽ معاملو رفع دفع ٿي ويو.

٨- ڇهين تاريخ صبح جو جيئن آءٌ سنڌيونيورسٽي اولڊ ڪئمپس ۾ آيس مونکي خبر پيئي ته اسانجا پمفليٽ ڇاپيندڙ سڀ دوست گرفتار ٿي ويا آهن. اڌ ڪلاڪ ڪن ڪانپوءِ مونکي به ڊفينس رولس هيٺ گرفتار ڪيو ويو.

محمودالحق عثماني، هو هڪ فرقيپرست ۽ تعصبي ماڻهو آهي. (آءٌ هنکي جمهوريت‌پسند سمجهندو هوس، انقلابي ته خير ڪڏهن به نه سمجهيو هئم) پر آءٌ اڃا به اهو ٿو محسوس ڪريان ته نعپ جو پروگرام ٺيڪ آهي، ڇنن قوميتن جي حقيقت پنهنجي جڳهه تي قائم آهي ۽ ڇئن قومي ٻولين، سامراج دشمني ۽ جاگيردار دشمني اڃا تائين قائم آهن. انڪري آءٌ نعپ ۾ آهيان. مونکي يقين آهي ته عثماني هاڻي نعپ جو عهديدار نه رهندو. بزنجي صاحب، ولي‌خان جي پاران بهارين بابت بيان جي ترديد به ڪئي هئي، پوءِ به تو (طارق) ايترو خلاف (نعپ جي) لکيو آهي، ڪٿي منهنجي ڪري ته نه لکيو اٿيئي؟

بهرحال منهنجا دوست ڇا توکي جرئت ٿيندي ۽ ڇا تون

ايترو مهربان ٿيندين، جو هي سڄو خط سهڻيءَ ۾ ڇپين.

دوست مسعود کي ياد هوندو ته اسان سيني جي آزاديءَ ڪانپوءِ جنرل باڊي ميٽنگ، جا رات جو اي ۽ بي بلاڪ جي ڇپر تي ٿي هئي، مون چيو هو: "ادا، ڪتي جهڙي وفادار جانور کي بدنام نه ڪريو، مسرور ته تمام ڪميڻو ماڻهو آهي."

(مٿيون خط 'جام ساقي' ويجهڙائيءَ ۾ ڪوئٽيا مان موڪليو آهي. ۽ اهو پڻ لکيو اٿس ته: اهڙو ساڳيو خط هُن' مونکي ڊسٽرڪٽ جيل ملتان مان ٢٨-٧-٧٢ تي انگريزيءَ ۾ لکي موڪليو هو، پر سندس چوڻ مطابق مون اُهو نه ڇاپيو. حقيقت ۾ مونکي اهو خط مليو ئي نه هو، جيڪڏهن نه ڇپيو هجي ها، ته هيءُ خط به نه ڇپيانس ها. سندس اهو چوڻ ته: 'تو (طارق) ۽ (مسعود) نوراني منهنجي جيل ۾ هجڻ جو فائدو ورتو آهي' بنهه غلط آهي. مضمون نورانيءَ جو لکيل آهي، سچ يا ڪوڙ لاءِ هو ذميوار آهي، جيڪڏهن هن ڪا ڳالهه غلط لکي آهي ته انهيءَ تحريڪ ۾ حصو وٺندڙن جو ڪم هو ته اُهي صحيح ڳالهه لکي موڪلين ها. جنهن حالت ۾ اهو مضمون ڇپجڻ کان اڳ يوسف لغاري پڙهيو هو، جيڪڏهن ڪا غلط ڳالهه هئي، ته هنکي نظر اچڻ گهرجي ها. بهرحال جيڪڏهن ڪنهن به اصل حقيقت لکي موڪلي، ته اُها سهڻيءَ ۾ ضرور ڇپبي. باقي جام جن ڳالهين جي وضاحت ڪئي آهي، انهن مان شايد ئي ڪا اهڙي ڳالهه هجي جنهنجي وضاحت ٿيڻ ضروري هئي. مان انهيءَ وقت کان جام کي سڃاڻان، جڏهن هو نه شاگرد اڳواڻ هو، ۽ نه ئي سياست ۾ پير پاتو هئائين. منهنجي ساڻس هميشه دوستي رهي آهي، جيتوڻيڪ جام سان منهنجو هميشه کان نظرياتي اختلاف رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته منهنجي سياست هميشه کان اها آهي ته ـــ فقط سنڌ ۽ سنڌ جو مفاد اسانکي هر شيءِ کان افضل آهي. پر جام سدائين: 'سنڌي مهاجر ڀائي ڀائي' جو قائل رهيو آهي، تنهڪري ئي اسانجو ساڻس شروع کان اختلاف رهيو آهي. ساقي جو چوڻ هو ته: 'هاري ۽ مزور مظلوم آهي، پوءِ اُهو سنڌ جو هجي

يا پنجاب جو.' پرمان انهيءَ نظرئي جو آهيان تہ: 'اسانکي فقط سنڌي هاري ۽ سنڌي مزور جو خيال رکڻ گهرجي. حقيقت ۾ ظلم انهن سان آهي. ۽ اهو تہ، ٻين صوبن جي ليڊرن تہ ٺهيو، آتي جي عوام بہ سنڌي هاري ۽ مزور جو ساٿ نہ ڏنو آهي. نہ فقط اهو، بلڪ پنهنجي مزور سنڌي مزور کان سندس مزوري کسي آهي. پنجاب جي هاري سنڌ جي هاريءَ کان سندس هارائپ ڦري آهي، زمينون ڦريون آهن.' ساقي ٻيو دفعو (منهنجي معلومات تحت) هن خط ۾ محمودالحق عثمانيءَ جي خلاف لکيو آهي، ورنہ هميشہ هنجو زبردست حامي رهيو آهي. ۴- مارچ ۾ بہ ساقي يوسف يا مسعود نوراني جو پوريءَ طرح ساٿ نہ ڏنو، بلڪ ساقي گهڻن هنڌن تي يوسف وارن جي مخالفت ڪندو رهيو آهي. هنجو اهو بہ چوڻ هو تہ: 'حسن علي عبدالرحمان بہ بيوروڪريٽ آهي. تنهنڪري مان توهانجو (يوسف وارن جو) ساٿ نہ ڏيندس.' ساقي ڪي وضاحت ڪرڻي هئي تہ انهيءَ جي ڪري ها. باقي پٽيوالي جو نالو غلام محمد نہ، بلڪ غلام قادر هو، اها تہ ڪا عظيم غلطي نہ هئي.

ساقي لکيو آهي تہ: مان نعپ جو انهيءَ ڪري حامي آهيان تہ: 'هيءَ چار قوميتن جي حامي آهي.' ۽ اهو بہ لکيو اٿس تہ: 'منهنجي خيال ۾ نعپ ٺيڪ پئي ڪري.' ساقي کي اهو عرض آهي تہ: اسين بہ نعپ جي منشور جي حمايت ڪندا رهيا آهيون، پر ڇا نعپ پنهنجي منشور تي عمل ڪيو آهي؟ سندن منشور ۾ 'علائقائي ٻولين' کي 'قومي ٻولين' جو درجو حاصل آهي، پر پاڻ اردوءَ ٻوليءَ کي پنهنجن صوبن ۾ سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏنائون. نہ فقط اهو، بلڪ سنڌ ۾ ٻوليءَ واري معاملي ۾ سنڌ سان ساٿ نہ ڏنائون، بلڪ سنڌ جي دشمنن سان همدردي ڪيائون. سندن منشور ۾ آهي تہ سندن حڪومت سيڪيولرازم تي قائم ٿيندي، پر ڇو پوءِ انهيءَ تان ڦري ويا؟ ۽ ساقي جو اهو چوڻ تہ: 'منهنجي خيال ۾ نعپ پنهنجي چوڻ تي قائم آهي، تنهنڪري ئي مان انهيءَ پارٽيءَ ۾ آهيان.' اهو بنهہ غلط آهي. مان ساقي کي چوندس تہ سنڌ جي مفاد کي نعپ جي مفاد تي قربان نہ ڪر. سڀ کان افضل پنهنجو ديس آهي. پهرين سنڌ ۽ پوءِ ٻي ڪا پارٽي. ۽ آها پارٽي،

(نعپ) جنهن پنهنجي مفاد جي ڪري سنڌ جي مفاد کي قربان ڪيو، سنڌ کي نقصان رسايو. پو بہ ساقي نعپ کي ٺيڪ ٿو سمجهي!

ساقي جي چوڻ مطابق نعپ چار قوميتن جي حق ۾ آهي ۽ انهيءَ ڪري ساقي نعپ جو سات ڏيو بيٺو آهي. درحقيقت اها ڳالهہ غلط آهي. چار قوميتن جو مطلب آهي: سنڌي، پنجابي، بلوچ ۽ پٺاڻ. پر جڏهن سنڌ ۾ ٻوليءَ وارا هنگاما ٿيا تہ نعپ وارن مهاجرن جو سات ڏنو. حالانڪ چار قوميتن ۾ مهاجرڪونہ ٿا اچن. نعپ وارا قوميتن جو نعرو هڻن ٿا، پر سنڌي قوم جي مفاد جي خلاف برابر ڪم ڪري رهيا آهن، پوءِ بہ ساقي صاحب چوي ٿو تہ: منهنجي خيال ۾ نعپ ٺيڪ پئي ڪري.

ساقي جو اهو چوڻ تہ: 'مان جيل ۾ هوس تنهنڪري تو (طارق) ۽ نوراني فائدو ورتو. اهو الزام آهي. نوراني چاڻي سندس ڪم. باقي اهو چوندس تہ هاڻ ساقي جيل کان ٻاهر آهي، جيڪو وٽيس اِهو چٺي ۽ لکي سگهي ٿو. مان ساقي کي جواب ڏيڻ لاءِ تيار آهيان.

۴ - مارچ ۱۹۶۷ متعلق غلام نبيءَ جو هڪڙو خط بہ هتي ڇپي رهيو آهيان. غلامنبي انهن ڏينهن ۾ سچل ڪاليج ۾ وائيس پريزيڊنٽ هو. ۽ ۴ - مارچ جي تحريڪ متعلق ڪافي ڄاڻ اٿس. سندس خط مان ڪافي حقيقتون ظاهر ٿين ٿيون. — طارق اشرف)

پُر سڪون زندگي گذارڻ لاءِ ضروري آهي
تہ گهرو زندگيءَ ۾ پيار حاصل هجي
۽ اهو پيار تڏهن ٿي ٿي سگهي ٿو، جڏهن شاديءَ جي ڳجهن جي صحيح ڄاڻ هجي

شاديءَ جا ڳجهہ

(ڇاپي هيٺ)

اهو ڪتاب نہ فقط شادي شده، بلڪ ڪنوارن لاءِ پڻ ڪارائتو آهي، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ ڪتاب ۾ گهڻن ڳجهن تان پردو کنيل آهي.
ڪارائتي تصويرن سان اٽڪل ٽي سؤ صفحا قيمت پنج رپيا

جواڻ جماڻ پبليڪيشن

معرفت سهڻي پبليڪيشن الهندو ڪڇو، حيدرآباد، سنڌ

غلام نبي

٤- مارچ ١٩٦٧ع

ڪجهہ حقيقتون

٤- مارچ آئي آهي. دل ۾ بہ عجيب قسم جي اڻ تڻ ۽ هورا ڪورا پنهنجي انتها کي پهچي ويئي آهي. چاهيان ٿو تہ هن پيري انهيءَ يادگار ڏينهن تي ڏنل يادگار قربانين متلق آءٌ بہ پنهنجي طرفان بہ ٻہ ٻہ ٽي لفظ لکان. مونکي پورو پورو احساس آهي تہ آءٌ نہ ڪي انهن گهڙين اڻموتن ۾ شامل هوس، جيڪي ٤- مارچ تي آمريت جي پالتو غنڊن سان سنڌوءَ جي ڪپر تي آمهون سامهون ٿيا ۽ نہ ڪي ان مقدس خون ۾ بدقسمتيءَ سان منهنجي رت جو ڪو ڦڙو شامل آهي، جيڪو سنڌي جوڌن ٤- مارچ تي سنڌو درياهہ کي شاهد بنائيندي ورهين کان اجايل ۽ اوسائيل هوشو ۽ هيموءَ جي جنم ڌرتيءَ کي نذراني طور پيش ڪيو. تنهن هوندي، انهيءَ تحريڪ سان منهنجون بہ ڪي يادون، ڪي سوچون ۽ ڪي ڪوششون ضرور وابستہ رهيون آهن، جن کي آءٌ ڪڏهن بہ نٿو وساري سگهان، جن کي آءٌ پنهنجي زندگيءَ جو تمام انمول ۽ قيمتي سرمايو تصور ڪندو ٿو ۽ مونکي پنهنجي زندگي جي انهن گهڙين تي هميشه فخر رهندو، جيڪي مون انهيءَ تحريڪ ۽ جدوجهد دوران گذاريون آهن.

منهنجي خيال ۾ ٤- مارچ تحريڪ متعلق ڪجهہ بہ لکڻ کان اڳ اهو انتهائي ضروري ٿيندو تہ ان مڙس منير متعلق تمهيد طور ٻہ ٽي لفظ لکجن جيڪو انهيءَ تحريڪ جو روح روان ۽ هيرو هو. ۽ اهو آهي **يوسف لغاري**، جيڪو ان وقت سنڌ يونيورسٽي اسٽوڊنٽس يونين جو صدر هو. انهيءَ تحريڪ جي ڪاميابي ۽ سنڌين جي سجاڳيءَ جو سهرو يوسف جي سر سونهين ٿو، جنهنجي قيادت ۾ سنڌي شاگرد آمريت ۽ افسر شاهي سان ٽڪرايا. هينئر پلي ڪير ڪيتريون بہ لافون هڻي ۽ پاڻکي ميان مٺو سمجهي ۽ چوي تہ تحريڪ هن شروع ڪرائي هئي، پر جڏهن تہ اها ناقابلِ ترديد حقيقت

آهي ته ون يونٽ تي پهريون ڪاپاري ڌڪ سنڌي شاگردن ۴ مارچ تي هنيو. ون يونٽ تنهن جو پهريون پٿر انهيءَ ڏينهن تي پيو؟ تهڙيءَ طرح ان ڪان به ڪير انڪار ڪرڻ جي همت نه ڪري سگهندو ته ۴- مارچ تحريڪ جو حقيقي جوڌو يوسف لغاري آهي. اهو سر ڦريو جوان اهو عهد ڪري، ور ڪنجي، ميدان تي لٿو ته افسر شاهي ۽ آمريت کي پاش پاش ڪرڻ لاءِ وڏي ڪان وڏي قرباني ڪرڻ ڪان به ڪين ڪيٻائيندو.

حيدرآباد شهر جي ماڻهن ڪان اهو مثالي منظر ڪڏهن ڪونه وسري سگهندو، جڏهن سر ڦرئي سنڌي شاگردن جو هڪ ننڍڙو ميڙ سون مسلح پوليس واري جي موجودگيءَ ۾، يوسف لغاري جي اڳواڻي ۾، ون يونٽ بلڊنگ تي حملي آور ٿيو ۽ پٿرن جو وسڪارو ڪيو، جنهنڪري ان وقت جي ظالم ڪمشنر مسرور کي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ آفيس جي پوئين دروازي ڪان ڀڄي جند ڇڏائڻي پئي. ان ڪانپوءِ تيستائين يوسف، سنڌي شاگردن کي ساٿ وٺيو حيدرآباد جي روڊن تي مسرور ۽ انجي حوارين کي للڪاريندو رهيو، جيستين انهن سڀني کي ۴- مارچ تي مڪارانا ۽ انتهائي وحشيانا طريقي سان ڄامشورو روڊ تي ماري، ڦٽي سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ بند نه ڪيو ويو. جيئن ته اهو سنڌي شاگردن جو جيل وڃڻ جو شروعاتي تجربو هو، تنهنڪري وڏو امڪان هو ته متان اسانجا ڪي ساٿي دلشڪسته نه ٿي پون، پر اتي به يوسف جي حاضر دماغي ڪم آئي ۽ هن سڀني شاگردن کي گڏ ڪري اهڙيون جذباتي ۽ جوشيليون تقريرون ڪيون، جو اتي موجود نه فقط شاگردن، پر ٻين عام قيدين به سنڌ ڪاڻ وڏي ڪان وڏي قرباني ڏيڻ جو عهد ڪيو. ان ڪانپوءِ به يوسف تيستائين پوري ثابت قدمي سان آمرن ۽ سنڌ دشمنن سان سينو سهائيندو رهيو. جيستين سنڌ جي گهر گهر مان 'جيئي سنڌ' جو نعرو نه بلند ٿيو؟ ون يونٽ جو قهري ڪوٽ نه ڊٺو. پر اها ڪيڏي نه ڏک ۽ حيرت جي ڳالهه آهي؟ انهيءَ يوسف ڪان اڄ روزي ڪمائڻ جو حق به ڦريو ويو آهي، هو اڄ پريشان آهي. هنکي مختلف طريقن سان تنگ ڪيو پيو وڃي. اڄ هنکي تنگ ڪرڻ وارا ايوب

۽ يحيٰ خان جهڙا آمر نه، پر موجوده حڪومت جا ڪرتا ڌرتا آهن. اها ڪيڏي نه شرمناڪ حرڪت آهي ته موجوده حاڪمن ظالمانه طريقي سان يوسف جي جائز روزگار تي ڌاڙو هڻي بي روزگار ڪري ڇڏيو آهي- هو ميرپور خاص ۾ وڪالت ڪندو هو، پر حڪومت کي اها ڳالهه به نه وڻي ۽ هنجي وڪالت ڪرڻ جو لائيسنس به رد ڪري ڇڏيو اٿن. ڇا فقط ان ڪري ته يوسف موجوده حڪومت جي قدمبوسي ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي؟ آخر اهو ڪٿي جو انصاف آهي؟ صدر ڀٽي کي ڪير سمجهائي ته: سائين، يوسف، جنهن تي اڄ اوهانجي پاپائيت جو عتاب نازل ٿيل آهي، اهو ساڳيو يوسف آهي. جيڪو ايوب جي خلاف شروع ڪيل اوهانجي تحريڪ جي هر اول دستي جو عظيم سپاهي آهي. هيءَ اهوئي يوسف آهي جنهن ايوب جي آمرانه دؤر ۾، ڀٽي کي سنڌ ۾ قدم ڄمائڻ جو موقعو ڏنو. (ايوب جي دؤر ۾ جڏهن ذوالفقار علي ڀٽي کي وزارت تان لاٿو ويو هو، ۽ اهو سخت عتاب هيٺ هو، ته يوسف لغاري جي پارٽي 'حيدرآباد اسٽوڊنٽ فيڊريشن' ڪنهن جو ڪي جيءَ به پرواهه نه ڪندي ڀٽي جي پنهنجي جلسي جي صدارت لاءِ سڏيو هو.) موجوده حڪمرانن کي ڪير ٻڌائي ته عوامي تحريڪ دوران جڏهن گهڻو ڪري سڀ شاگرد ليڊر جيل ۾ بند ٿي چڪا هئا ۽ ميدان ۾ ڪو مانجهي مڙس ڪونه رهيو هو، تڏهن يوسف جيڪو ان وقت لاهور ۾ فرسٽ ڪلاس آفيسر هو سو پنهنجي دوستن جي منع ڪرڻ جي باوجود آفيسري تي لت هڻي، ان تان استعيفيٰ ڏئي انهيءَ مقصد سان اچي انهيءَ ڪارون ۾ شامل ٿيو، جنهن کان هو ڪجهه وقت لاءِ جدا ٿي ويو هو، ته تحريڪ جاري رکي سگهجي. اسين ڄاڻون ٿا ته اڄ يوسف پريشان ضرور آهي، پر هنجي عزم ۾ لرزش نه آئي آهي نه ايندي، ڪيڏي نه ڏک جهڙي ڳالهه آهي، ته يوسف جهڙو عوامي ڪارڪن ته عتاب هيٺ آهي، پر درمحمد اُستي جهڙا ابن الوقت، موقعه پرست عوام دشمن، سنڌ دشمن ۽ جماعت اسلامي جا ڇاڙتا وزير آهن. اڄ مير منزل اهي آهن، جيڪي ڪلهه قاتلِ ڪاروان هئا.

هتي اهو واضح ڪرڻ به ضروري ٿو سمجهان، ته هن موضوع

تي ڪجھ لکڻ ان ڪري بہ ضروري سمجھيم، جڏهن سھڻي ايڊيٽر مونکي محترم دوست چام ساقي جو هڪ خط ڏيکاريو، جيڪو هن صاحب ۴- مارچ متعلق مسعود نورانيءَ جي لکيل مضمون بابت سھڻيءَ ۾ شايع ڪرڻ لاءِ لکيو آهي. مونکي چام جي اهڙين ڪيترين ڳالهين سان اختلاف آهي، جنجو هن پنهنجي خط ۾ ذڪر ڪيو آهي. مونکي چام سان ۴- مارچ کان اڳي ۽ ڪجھ وقت پوءِ انهيءَ تحريڪ دوران ڏورو گهڻو ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو آهي. انهيءَ تحريڪ دوران آءٌ سچل سر مست آرٽس ڪاليج جو نائب صدر هوس، ۽ چام گروپ جو سيد مهر حسين شاهہ ڪاليج يونين جو جنرل سيڪريٽري هو. ۽ خود چام ساقي بہ سچل ڪاليج جو شاگرد هو. آءٌ، انهن ڏينهن ۾ حيدرآباد جي سنڌي شاگرد رهنمائن جي ميٽنگن ۽ تحريڪ دوران چام ۽ سندس سائين جي ڪردار کي سھڻيءَ جي پڙهندڙن جي اڳيان واضح ڪرڻ ضروري ٿو سمجھان.

انکان اڳي جو چام ساقي ۽ سندس سائين جي سنڌ جي قومي تحريڪ دوران اختيار ڪيل ڪردار متعلق ڪجھ چوان، تنهن کان اڳ چام ساقي جي شخصيت، سوچ ۽ فڪر متعلق ڪجھ چوڻ ضروري ٿو سمجھان. اهو منهنجو ذاتي رايو آهي، تہ چام ساقي سنڌ جي موجوده سياسي جدوجھد ۾ پنهنجي بي پناهہ ڪمزورين جي باوجود هڪ عظيم سياسي ڪارڪن جي حيثيت ۾ اڀريو. هو هڪ سٺو ليڊر تہ نہ، پر هڪ مهان سياسي ڪارڪن آهي. هو جدوجھد دوران راتين جون راتيون، ڏينهن جا ڏينهن، گهٽيون گهٽيون جهر ۽ جهنگ لتاڙڻ جي همت رکيتو. پر ڪيڏي نہ ڏک جي ڳالھہ آهي، تہ چام جي اها خوبي سنڌ جي مفاد ۾ ڪم اچڻ جي بدران، پنهنجي سياسي آقائن جي طفيل ڏينهو وانگر سنڌڙيءَ جي سيني کي ڏنگيندي رهي. جتي پاڪستان جون مختلف پارٽيون پنهنجي مخصوص مفادن خاطر سنڌ کي مال غنيمت ۽ لٽ جو مال سمجھي ان جو استحصال ڪيو آهي، اتي نيشنل عوامي پارٽي تہ ياڳي پائيور تيڻ کان بہ نہ رهي سگهي. منهنجي خيال ۾ نعيپ بنهنجي ان ڦر لٽ وارو ڪردار ادا ڪندي، سنڌ سان جيڪا سڀ کان وڏي ويسا گهاتي ۽

نا انصافي ڪئي آهي، اِها سنڌ کان سنڌس پيٺ ڇاڻو ڇام ساقي ڪسي ونڻ. اڄ ڇام پنهنجو هوندي به پرايو آهي. هن ڪجهه جڙتو سياسي نظرين خاطر ۽ پاڪستان جي ڪجهه نام نهاد سياسي اُٺائگيرن جي کوکلي لفاظي ۽ ڪوڙن واعدن جي ڄار ۾ ڦاسي، پنهنجي ڌرتيءَ سان ناتا ٽوڙي ويٺو آهي. هو وڪڙ کان وڇڙيل اِهڙي پکي مثل آهي، جيڪو ڌارين جي صحبت ۾ رهي، پنهنجي ديس جا گس ۽ ڏس وساري ويٺو هجي. ڇام جي ٽڙڪو ۽ جڙتو نظرين جون پاڙون مهراڻ جي ماٿر ۾ نه، پر لينن جي ڌرتي ۾ کتل آهن. لينن ته واقعي عظيم آهي. لينن جي عظمت کان ڪنهن کي به انڪار ڪونهي، جيڪڏهن اڄ لينن زنده هجي ها، ته سونکي يقين آهي ته هو سنڌ جي قوم پرست تحريڪ کي نعپ حي کدرپوش ليڊرن وانگر ڏکويل سنڌي ڏوتيئرن کي اڪيلو نه ڇڏي ها ۽ غداري نه ڪري ها، لينن هڪ عظيم سوشلسٽ ۽ سچو قومپرست هو، پر سنڌس پويان سنڌس اصولن کان ٽڙي چڪا آهن، هو نه سچا سوشلسٽ آهن ۽ نه سچا قوم پرست. هو منافق آهن. هو ترميم پسند آهن.

جيستائين ڇام ساقي گروپ طرفان ۴- مارچ تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ ۽ پين سنڌي شاگردن سان گڏ جي قربانيون ڏيڻ متعلق ڇام ساقي طرفان سنڌس خط ۾ اختيار ڪيل موقف جو سوال آهي، ته آءٌ ان سلسلي ۾ واضح ڪندو هلان، ته سنڌ جي انهيءَ تاريخي تحريڪ جي بنيادي مقصدن تي ئي ڇام ساقي گروپ ۽ پين سنڌي شاگردن ۾ واضح اختلاف هو. يوسف لغاري ۽ سنڌس سائين جو اهو موقف هو ته مهاجرن تي پاڙڻ ۽ 'سنڌ جي مسئلن' تي 'سنڌي - مهاجر' گڏيل مسئلن کي فوقيت ڏيڻ سياسي احمقپڻو ۽ سنڌ جي مفاد جي خلاف آهي. يوسف وارن جو اهو واضح خيال انڪري هو ته مهاجرن انکان اڳ به سدائين سنڌين کي پنهنجن مقصد ڪارڻ استعمال ڪيو ۽ جڏهن به سنڌين پنهنجي مسئلن کي مشترڪ جدوجهد لاءِ اڳيان رکيو، ته هنن سنڌين سان غداري ڪئي ۽ مدد ڏيڻ کان انڪار ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ به مثال ئي ڪافي هئا. هڪ ته جڏهن ڪراچي بدر ڪيل شاگردن جي همدردي ۾ سنڌين ۽ مهاجرن گڏجي

حيدرآباد ۾ جلوس ڪڍيو. پر جڏهن انوقت ايس-ايس-ايف جي صد ۽ سنڌي شاگرد رهنما قاضي فضل حق حڪومت کي پيش ڏيند ميمورنڊم سنڌي زبان ۽ ونيونٽ متعلق سنڌين جا مطالبا شامل ڪرڻ جي گهر ڪئي، تڏهن ڪراچي جي فتحياب علي خان ۽ حيدرآبا جي مهاجر شاگرد ليڊرن ان ڳالهه جي سخت مخالفت ڪئي جنهنڪري ڪيترن سنڌي شاگردن جلوس جو بائيڪاٽ ڪيو. ٻيو ته جنهن سال سنڌين تحريڪ هلائي، تنهن کان ڪجهه سال اڳ حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن سنڌ يونيورسٽيءَ جي اليڪشن ۾، هڪ مهاجر شاگرد جهانگير آذر کي زبردست 'ترقي پسند' چئي سنڌين جي ووٽن تي ڪامياب ڪيو (جهانگير آذر کي ڪامياب ڪرڻ ۾ جام ساقي ۽ سنڌس گروپ ڏاڍي جدوجهد ڪئي، ۽ ٻئي ڪن ترقي پسند اديبن به جهانگير جي انهيءَ ڪري مدد ڪئي ته هيءَ ترقي پسند آهي ۽ جهانگير جي سامهون جيڪو سنڌي نمائندو ستارنوحاڻي بيٺو هو، تنهنکي شڪست ڏيارڻ.) پر اڳتي هلي هو زبردست سنڌ دشمن ثابت ٿيو. ۽ هن وقت سنڌ دشمنيءَ ۾ مشهور آهي. تنهنڪري سنڌي شاگرد وڏيڪ ڪنهن به غير سنڌي تي ڀروسو ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. پر ٻئي پاسي جام گروپ انهيءَ خيال جو ه ته مهاجر سڀ هڪ جهڙا ڪونه آهن ۽ انهن سان بقول هنن جي ڪي 'سچا سوشلسٽ' آهن، تنکي ساڻ کڻڻ تمام ضروري ڏيندو جام وارا ڪنهن به اهڙي تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ تيار نه هئا، جيڪ بقول هنن اڳتي هلي مهاجرن جي مفادن سان متصادم ٿئي. هنن جي نزديڪ اهڙي ڪابه تحريڪ سوشلزم جي بنيادي اصولن جي نفي هئي. هو جام گروپ سنڌي مهاجر ڀائي ڀائي نعري جا علمبردار ٿيڻ جا خواهان هئا.

ٻيو ته يوسف لغاري ۽ اسان سڀني سنڌي شاگردن جو اهو خيال هو، ته وقت جي تقاضائن کي مد نظر رکندي مسرور جي چوڻ تي مهاجر شاگردن طرفان ان وقت جي وائيس چانسلر مسٽ حسن علي عبدالرحمان جي خلاف ڪوڙن بهتانن تي مبني هلايل تحريڪ جو مقابلو ڪيو وڃي. ان وقت يوسف سنڌ يونيورسٽي

سنڌين جي ڪجهه مسئلن ۽ ڪجهه سنڌ دشمن ليڪچررن ڪي هٽائڻ متعلق وائيس چانسلر جو اعتماد حاصل ڪري چڪو هو. شايد ان سلسلي ۾ ڪجهه ڪم جي شروعات به ٿي چڪي هئي. جيئن ته مسرور پنهنجي من ماني ڪارروايون ڪرڻ لاءِ يونيورسٽيءَ جي معاملي ۾ ٽنگ اڙائڻ چاهي ٿي، پر حسن علي عبدالرحمان جي ڪري ڪامياب نه ٿي سگهيو، ڇو ته حسن علي عبدالرحمان انجي ڪا به ڳالهه مڃڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو. انهن سڀني ڳالهين کي مدنظر رکندي اسان سڀني سنڌي شاگردن اهو پڪو پهه ڪيو، ته حسن علي کي هٽائڻ جي ڪنهن به سازش کي ڪامياب ٿيڻ نه ڏنو ويندو. پر انهي معاملي تي به چار ساٿي گروپ ڪنهن به قسم جو ساٿ ڏيڻ لاءِ تيار نه هو. انهيءَ سلسلي ۾ حيدرآباد جي ڪاليجن ۾، يونيورسٽي جي سنڌي. عهديدارن جي مختلف ڪاليجن ۾ منعقد ٿيل مٽينگن ۾ چار گروپ ڪنهن به واضح موقف اختيار ڪرڻ کان هر پيري نٽائيندو رهيو. آخر ۾ سنڌ يونيورسٽي يونين آفيس ۾ سڀ سنڌي شاگرد رهنما (چار ساٿي سوڏا) گڏ ٿياسين. ۽ اتفاق راءِ سان اخبارن کي ڏيڻ لاءِ هڪ قرارداد تيار ٿي، جنهن ۾ حسن علي عبدالرحمان کي هٽائڻ جي هر سازش جو مقابلو ڪرڻ جو عهد ڪيل هو. ان تي سڀني صحيحون ڪيون پر چار ساٿي ۽ مهرحسين شاه صحيحون ڪرڻ کان انڪار ڪيو. جنهن ڪانپوءِ مهرحسين شاه (ذاتي طرح) زور ڀرڻ تي صحيح ڪئي، پر چار صاف انڪار ڪيو ۽ چيو ته: هن جي نظر ۾ يوسف لغاري ۽ طاهرحسين جعفريءَ ۾ ڪو به فرق ڪونهي ۽ ٻئي افسر شاهي جا چاڙتا آهن. بقول هنجي طاهر حسين ۽ سندس مهاجر ساٿي عملدار رضا ۽ مسرور جا ايجنٽ ۽ يوسف ۽ سندس ساٿي حسن علي عبدالرحمان جا ايجنٽ آهن. تنهنڪري هو ڪنهن جو به ساٿ نه ڏيندو. ان تي ڪجهه تلخ ڪلامي ٿي ۽ يوسف سڀني جي اڳيان چار کي چيو ته: هنکي سڀ خبر آهي، ته هو مهاجرن جو چاڙتو آهيءَ يوسف ايترو به چيو ته: چار سٽي ڪاليج جي مهاجر ليڪچرر جمال نقوي (جيڪو هينئر تازو نعپ جو جوائنٽ سيڪريٽري چونڊيو آهي) جي هٿن ۾ گڏي، وانگر کيڏي پيو. اهڙيءَ طرح يوسف سنڌ يونيورسٽي

جي ۽ ٻين سنڌي ڇوڪرن کي ساڻ ڪري، ڇام گروپ جي ساٿ ڪانسواءِ ڏي، مسرور جي خلاف جنگ شروع ڪري ڏني، پر جڏهن ڇام ڏٺو ته ائين مات ڪرڻ ڪري، هنجو ساٿ شاگردن ڪان ڪٽجي ويندو ۽ سنڌين جي اکين ۾ ڏٺو ٿي بوندو ته پوءِ پنهنجي گروپ کي وٺي اچي يوسف جي ڪيرايل جلوسن ۾ شريڪ ٿيو. پر اتي به ڇام پنهنجون حرڪتون جاري رکيون. مثال طور جيڏيءَ مهل به ڇوڪرن حسن علي عبدالرحمان متعلق نعرو ٿي هنيو ته ڇام ساقي ٺيڪ انهي وقت پنهنجي گروپ ڪان ون يونٽ ٽوڙڻ جو نعرو ٿي هڻايو. اهڙيءَ طرح ڇام تمام چالاڪيءَ سان ون يونٽ ٽوڙيو نعري ۽ حسن علي جي بدران هنيل نعرن ۾ سڌو سنئون ٽڪراءُ پيدا ڪرائي، سنڌي شاگردن ۾ اختلاف پئيدا ڪرڻ ٿي چاهيو. يوسف، جنهن ڇام سان ڪافي وقت ڪم ڪيو هو، تنهن ڇام جي نيت پروڙي ورتي ۽ ڇام کي اهڙي حرڪت ڪرڻ ڪان تنبيهه ڪئي، جيتري قدر ڇام گروپ جو مڪمل تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ ۽ جيل ۾ ٻين سنڌين سان گڏ وڃڻ جو سوال آهي، ته ان جا ٻه وڏا سبب هئا. هڪ ته مسرور ۽ سنڌس انتظاميه کي اها پروڙ نه هئي، ته ڇام گروپ ۽ يوسف لغاري گروپ ۾ بنيادي اختلاف آهي، اهو سوچي ته ٻاهر رهڻ سان ڇام انهيءَ تحريڪ کي هٿي ڏيندو، ڇام ۽ سنڌس سائين کي ٻين سنڌين سان گرفتار ڪرائي، ڇام وارن کي شهيدن جي لسٽ ۾ نالو ڳڻائڻ جو موقعو فراهم ڪيو. ٻيو ته جيتوڻيڪ وقتي طور تي تحريڪ ڇام جي هٿن مان نڪري چڪي هئي، پر هن همت نه هاري هئي ۽ تحريڪ تي وري قبضي ڪرڻ جون هنجون ڪوششون برابر جاري رهيون. انهيءَ سلسلي ۾ هن ڪراچي ۽ حيدرآباد مان ڪجهه مهاجر شاگردن، جهڙوڪ هدايت حسين، نديم، ڪاشميري وغيره کي امپورٽ ڪري سنڌين جي اڳيان، هنن کان ون يونٽ ٽوڙ نعرا هڻائي، اهو ظاهر ڪرڻ چاهيو، ته سڀ مهاجر هڪ جهڙا نه آهن، پر سچن سوشلسٽ مهاجرن تي ڀروسو ڪري سگهجي ٿو. هنن پنهنجي طرفان ۾ اهڙا پمفليٽ ڇپارائي ۽ حيدرآباد جي پٽن تي به هنيا، جن ۾ مهاجرن کي اپيل ڪيل هئي، ته اها تحريڪ مهاجرن جي خلاف

نہ آهي، پر فقط ايوب کي هٿائڻ جي بہتعان آهن. اهي پٺمفليٽ هٿيندي هدايت ۽ ڪاشميري وغيره گرفتار بہ ڪيا ويا ۽ هنن کي مارڪيٽ ڏاڍي تي رات کن رکي، ڇڏي ڏنو ويو.

چام پنهنجي خط جي آخر ۾ دعوا ڪئي آهي، تہ هو سچو قومپرست ۽ سنڌ جي ڌرتي جو وفادار سپوت آهي. پر حقيقتون چام جي انهيءَ دعوا کي ڪوڙو ثابت ٿيون ڪن. هو سچو روس نواز ٿي سگهيٿو، سچو نعپ نواز ٿي سگهيٿو، پر سچو قومپرست نہ. جڏهن بنگلا ديش ۾ يحيٰ ڏولو ظلم ڪري ٿو، تہ چام انهيءَ ملٽري ايڪشن کي نندي ٿو، پر جڏهن سنڌ ۾ سنڌين جا گهر جلايا وڃن ٿا، سنڌين جي عزتن تي حملا ڪيا وڃن ٿا، تڏهن چام جي وات ۾ خبر نہ آهي ڇو مُنگ پئجيو وڃن ٿا. ڇا اهو فقط ان ڪري، تہ سنڌين سان ظلم ڪرڻ ۾ اسلام پسند ملن سان گڏ نعپ جا نام نهاد سوشلسٽ ملان بہ شامل آهن؟ باڪ ائين ڪئي ڇئجي، تہ انهيءَ سڄي پلاٽ جا جوڙيندڙ ئي نعپ جا ابن الوقت مها پرش آهي. ڇا ائين نہ آهي تہ بنگلا ديش جي باري ۾ چام کي نعپ ۽ روسي آقائن جي رضا حاصل هلي، پر سنڌين سان ٿيندڙ ظلمن وقت هنکي پنهنجي انهن ساگين سياسي مرشدن کان اجازت نہ ملي سگهي؟ ڇا جنهن وقت سنڌين سان ظلم ٿي رهيا هئا، ان وقت ۾ يا ان کان پوءِ بہ چام ڪڇيو؟ ڇا چام جي زبان ڪچي وئي هئي يا هو پوڙو هو جو سنڌ جون آهون ۽ دانهون سندس ڪنن نہ پڌيون. انهيءَ سنڌ دانهون پئي ڪيون جنهن چام کي جنم ڏنو هو. چام سنڌ لاءِ پنهنجي آقائن کان قوم پرستيءَ جو جيڪو نظريو حاصل ڪري سگهيو آهي، تنهن ۾ ڌارين جي موجودگي جي ملاوت ٿيل آهي. پر فقط چام جي خاطر اسان وري هڪ پيرو ڌارين تي پروسو نٿا ڪري سگهون. ڌاريان نيٺ ڌاريان آهن- ۽ اهو وقت بہ ثابت ڪري چڪو آهي.

آخر ۾ سهڻي جي وسيلي آءٌ چام کي ڪجهہ گذارشون ڪندس تہ منهنجا دوست، جيڪڏهن تون واقعي سچو قومپرست ۽ سچو سنڌ پرست آهين تہ پو منهنجي هيٺين اٺاريل پن سوالن تي پنهنجو واضح موقف اختيار ڪن.

١ـ نعپ ۽ خود جام، شروع ڪانوني اهو نعرو هڻندا اچن، ته: پاڪستان گهڻن قومن جو ملڪ آهي ۽ اهي ٻوليون جن ڪي موجوده وقت ۾ علاقائي ٻوليون چيو وڃي ٿو، سي پاڪستان جون قومي ٻوليون هئڻ کپن. جي ڪڏهن نعپ وارا اهو نعرو فقط نعري خاطر ۽ ننڍين صوبن ۾ سستي شهرت حاصل ڪرڻ خاطر نٿا هڻن ته پوءِ موجوده وقت تي جڏهن مستقل آئين ناهيو پيو وڃي ۽ پيش ٿيل مسوده آئين تي ٻيا ته اعتراض اٿارين پيا، پر اهڙي قسم جو مطالبو ڇو نٿا ڪن؟ اڃان وقت ڪونه ويو آهي. جيڪڏهن نعپ وارا انهيءَ ڳالهه ۾ سچا آهن ته پوءِ واضح موقف اختيار ڪن ۽ چون ته جيڪڏهن آئين ۾ اهي به مطالبا قبول نه ڪيا ويا ته هو صحيح نه ڪندا. ۽ جيڪڏهن نعپ به ايئن نه ڪري ته جام کي کپي ته هو نعپ مان نڪري اچي. ڇو ته ماڻهون هاڻي هاڻي جا ڏند ڏيکارڻ جا هڪڙا ۽ کائڻ جا ٻيا واري نعپ جي ڍونگ کي وڌيڪ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن.

٢ـ سنڌ جي سڀني ماڻهن ۽ خود جام کي به اها خبر هوندي ته سنڌ ۾ فساد جي دوران سرحد حڪومت هڪ وفد موڪلي سنڌ جي خودمختياري ۾ ٽنگ اڙائي ۽ هتي اچڻ ڪانپوءِ هنن جي حرڪتن کان هر ڪو واقف آهي. پر هينئر اسانکي وڌيڪ خبر پئي آهي ته، ان وفد سنڌ ۾ دوري دوران مشاهدات تي مبني هڪ رپورٽ تيار ڪري اخبار وارن کي ڏني آهي، جنهن ۾ فسادن جو ذميوار سنڌين کي قرار ڏنو ويو آهي ظاهر آهي اها رپورٽ نعپ جي هاءِ ڪمانڊ جي رضامندي ڪانسواءِ شايع نه ڪئي وئي هوندي ۽ انهيءَ تي جام جي خاموشي ڪهڙي معنيٰ تي رکي. بحرحال اڃان به وقت نه ويو آهي ۽ جيڪڏهن جام واقعي سنڌ سان سچو آهي ته پوءِ نعپ کي لت هڻي نڪري اچي.

وايون
نظم
نظم
نظم
نظم
نظم
نظم
نظم
وائي
نظم
وائي
نظم
بيت
نظم
نظم
نظم
نظم

شعر

شيخ اياز
تنوير عباسي
اِمداد حسيني
اقبال جتوئي
فتاح ملڪ
سرفراز راڄڙ
راز ناٿڻ شاهي
نسرين جوڻيجو
مالڪ نديم
زيب ڀٽي
پيربخش پياسي
اسلم آزاد
خاڪي جويو
ميرمحمدپيرزادو
ستار
رحيم سهتو
نثار بزمي

شيخ اياز

وايون

ماں ڪيڏانهن؟ ماں ڪيڏانهن ؟

آرهَڙ پَنڌُ اڳِيءَ ڪَــان آهکو آءٌ وڃان جيڏانهن!
ماں ڪيڏانهن؟ ماں ڪيڏانهن؟

ڪيڏِي لَنبِي واٽَ وڃي ٿِي مُنهنجي سُپني ڏانهن!
ماں ڪيڏانهن؟ ماں ڪيڏانهن؟

آءٌ، وِڇِينءَ جي ويلَ، نِگاهون لهندِي پاڇِي ڏانهن!
ماں ڪيڏانهن؟ ماں ڪيڏانهن؟

مُنهنجي وِڪَ اڳيئي وِترِي تُون بہ چڪِبن تِڏانهن!
ماں ڪيڏانهن؟ ماں ڪيڏانهن؟

جيتِ بہ ڪيٽِي وِنَڙِي ســو ڏونگرَ جو ڏاڪو،
متان هيئون هارِئين!

جيسين روهہ رَڻُون ٿِئي تي ڏَر (١) ۾ ڏَماڪو،
متان هيئون هارِئين!

چمڪِي ٿــو هــو چوٽِيئن (٢) تي لُنءَ لياڪو،
متان هيئون هارِئين!

شال نہ ڏسان ڏينهڙو جــو وَسُ چِـــڏي واڪو!
متان هيئون هارِئين!

---

(١) ڏر – ڏرتي (٢) چوٽِين – چوٽِن تي

اونداهي آڌ رات،
ڏونگر ستان ڏيڍڙا.
چڙهندي رهه تون چوٽيئين ڏکڻ نه منهنجي ذات!
ورسا جنهن کي پنڌ ۾ پتوري ٿي پرڀات!
پٽ جي سارڳ ۾ مرين پو به نه تنهنجي سات!
جيسين آهي جندڙي اُن اُن ٻُري لاٽ!

سينڌيءَ رتڙا پُرڪٽا پيرون ڪاڻون پير،
لٿو سيج اکن ۾.
ڪيسين پنگ ڪڙيان (۱) پيرين، واهيري جي وير؟
لٿو سيج اکن ۾.
آس نه ڪوئي آيرو ساموهون واريءَ ڍير!
لٿو سيج اکن ۾.
تون ٿي سارگ منڌ جو ڪوهيارل، مان ڪير!
لٿو سيج اکن ۾.

---

(۱) پنگ ڪڙيان — پيرا ڪٽان

مٿين، پيرين، مُونڊين ڪاهُيم تُنهنجي ڪَنڊِ،
سُپنا منهنجي ساهه جا!

ڏِينهون پوءِ پَٽَ رِي ونِهِن ڏوران ڏيئي ڏَڌِ،
سُپنا منهنجي ساهه جا!

وِرچي موٽان ماڳ ڪان ايءَ نه منهنجي آدِ،
سُپنا منهنجي ساهه جا!

چوڏارِي ٿو تون چڪين ڪهڙا مُنهنجا وَڌِ!
سُپنا منهنجي ساهه جا!
سُپنا منهنجي ساهه جا!

ڪَهڙي ماتِ مِيان!

گهوريو منهنجو چنڊڙو!
رَتُ پيو ريلا ڪَرِي ساوڻ مينهَن جيان؟
دانهون دانهون ديسَ جي ڪنهن کي دانهن ڏيان؟
روڳي راڳي ڏيهه جا ڪنهن کي ساتِ نيان؟
سوريءَ مٿان سَچُ سان مان ٿي ساتِ ٿيان!

هيءَ جو هيلُ لٿو
پٽڙ نه ڏوٺي پاڻيئن!

گوندر ويهر گيراهه سان آئي رتَ جي ٻوءِ،
هي جو هيل لٿو!

سرون پيا مانَ ۾ هٿيءَ هٿيءَ ٿي ساڻهو!
هي جو هيل لڏو!

ڏاڍا واڍا ڏيهه جا ڏيهه کڙن ڦابو
هي جو هيل لٿو!

آجُ هُو 'آءٌ'، 'اسان'،

منجهي ويئي مَن مان.
هلندو هوس اڪيلڙو گوندر ويهر گسان (۱)،
سنگتَ پنهنجي سات سان گڏجي شال رسان!
وايون ڳائيندي وات تي ساڻوڻ ساءِ (۲) وسان!
مَرندي، مارو ويندڙا مارڳ منجهه پسان!

---

(۱) گسان ـ گس تان (۲) ساڻوڻ ساءِ ـ ساڻوڻ وانگر

پالَ پَلاڻم پاڻ پڙا مَرڪِي نُنهنجي ماءُ،
موتُ نہ تنهنجي مات ڙي!

ڪارو گُل گُلاب جو توتِي گوليءَ گهاءُ،
موتُ نہ تنهنجي مات ڙي!

تارَن رَتيءَ راتِ ۾ نُنهنجو رَتُ تلاءُ،
موتُ نہ تنهنجي مات ڙي!

آنياڻيءَ جي آنت سان ٿيندو هيجَ دُڳاءُ،
موتُ نہ تنهنجي مات ڙي!

صدين لاءِ سُگَندَ سان ايندو نُنهنجو ساءُ،
موتُ نہ تنهنجي مات ڙي!

ديسُ دَلهاڻُن موتَ سان مُنهنجا باغي پاءُ،
موتُ نہ تنهنجي مات ڙي!

هِي جو ڳوٺَ ڳڱاتيا وِاتهہ ڪَرِي ٿي وَسَ
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

پارِي سمان پَرچِي وَيا سوڙها ڳُوندرَ ڳَسَ
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

ڪارِي راتِ، ڪَلالَ جي ڪونِي ڪانهي چَسَ
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

ڪالهہ پَريل ها باهہ سان تارونءَ ڪارَڻِ تَسَ(١)
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

چارَڻَ ٻارَڻُ ٻارِڪو ڏِي ڪا اُونءَ اَنَسَ!
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

---

(١) تَسَ ـ تانوَ

گونڌر! مُنهنجي گيتَ ساڻ اهڙي آ گَ اُپار
جَرڪي ڏيهہُ جَراتَ سان ـ

ڪارا نيرَ (١) ڪَٽ جا چوري چِنگُ پگهار
جَرڪي ڏيهہُ جَراتَ سان ـ

ڏِسُ هي مارو ماتِ ۾ ويٺا ڏِنگهرن ڏارَ!
جَرڪي ڏيهہُ جَراتَ سان ـ

جوتِ اُجهاڻل جيئڙا ڪنهن ٻارَڻ سان ٻارِ!
جَرڪي ڏيهہُ جَراتَ سان ـ

ڪَڙَ نسوري ڪُوڙَ جا ڪيري رَڪَ ٻُهارِ
جَرڪي ڏيهہُ جَراتَ سان،
جَرڪي ڏيهہُ جَراتَ سان ـ

---

(١) نيرَ ـ زنجير

تنوير عباسي

اسان پاڻ رهبر

نہ ڏس آسمان ڏي
نہ ڏس آسمان ڏي

ملائڪ نہ لهندا
نبي ڪونہ ايندو

هي دک جو اسان تي
آ نازل ٿيو ان جو
ڪو عيسيٰ اچي ۽
مسيحا نہ ٿيندو

اسانجي ڪلهن تي دکن جا صليب
اسان پاڻ پنهنجا مسيحا
اسان پاڻ پنهنجا پيغمبر
اسان پاڻ رهبر
اسان پاڻ ئي قافلو پاڻ سر واڻ آهيون
اسان پاڻ ئي پنهنجي دردن جو دارون
اسان پاڻ ئي پنهنجو نر واڻ آهيون

اسان پاڻ ئي رات جي رڻ جا راهي
اسان پاڻ آهيون پرهہ جا پيغمبر-
اسان پاڻ رهبر

اِمداد حسيني

٤ - مارچ جي ٻئي ڏينهن

چوٿين مارچ ته هر سال ايندي
هر سال اهو ئي ڊمچر ٿيندو
هرڪو ٻير مان ٻاهر نڪري
دڙا هٽي هن ڌرتيءَ جي
ڌُوڙ اُڏائيندو ايندو
جهنڊا جهولائيندو ايندو
بينر ڦڙڪائيندو ايندو
نعرن جي هنبوڇي هوندي
آوازن جي گهمسان اندر
ڪئميرا جي 'ٽيڙڪ' ٻڌڻ لئي
هرڪو پيو ڪنائيندو
چوڪن تي تقريرون ٿينديون
هرڪو ليڊر ٻڌجي پوندو
'مرسون مرسون سنڌ نه ڏيسون
سنڌڙيءَ ڪارڻ سر ڏينداسين
گهر تڙ پنهنجو گهورينداسين
هوشو هيمون ٿينداسين.'
(٢)
جڏهن غبار جهڪو ٿي ويندو
رات جڏهن ڪاهيندي ايندي
هرڪو پنهنجي ٻِر ۾ گهڙندو
جهنڊن جا ڳاديلا ٿاهي
بينر جو سليپنگ سوٽ سبائي
روپ ڪونگهرن جو نعرا وٺندا
تقريرن جو وقلڙ ٿيندو

نوڪرين جا سُندر سپنا
پنھنجو چار پڪيڙيندا
(ڪوريئڙي جو چار بہ ڏاڍو
سُندر ھوندو آھي سائين)
ھرڪنھن کي ننڊ نھوڙي نيندي

(٣)

پنجين مارچ انھيءَ جي آھي
جو بہ خوشامد ڄاڻي ٿو
'سٺي سفارش' آڻي ٿو
چاپلوس جي چاندي آھي
'حاضر سائينءَ' وارن لئي
ھرڪا ڪرسي واندي آھي
چوٿين مارچ تہ ھر سال ايندي
پنجين مارچ بہ ھر سال ايندي

اقبال جتوئي

اظھار جي آزاديءَ لاءِ وڙھندڙ ڏانھن

پوئتي ڇو ٿو ورين
ٿورڙو اڳيرو آءُ
پلي ھوريان ھوريان
ننڍڙن پارن جيان
بانبڙا ئي پاءِ
پر اڳيرو، اڳيرو آ.
تنھنجي زخمن جا نشان
شاھد ھوندا سيان
ڪو نہ چوندو ائين:
پن ڇڻندا ڏسي
ڏاھي وقت سان ياري رکي ڇڏي،

سدا سنڌ رهندي...

متان ائين سمجهين اسان آ وساريو
ڪڏهن تو جو ڪنهنجو ڪٿي رت هاريو
اها ئي سنڌو آ، اهو ئي ڪنارو
جتي تو نه سمجهيو، ڦڳڻ آ ڦلاريو
اسانجي انگن ڪي ڏنا جهير تو ها
انهن مان اسان سڄ نئون آ اڀاريو
ڪڏهن تو جي ڪنهنجا اکڻ آ اُجاڙيا
انهن ۾ اڃي ڏس اسان ديپ ٻاريو
جتي سنڌ مارڻ تو سمجهي هئي سولي
اُتي سنڌ توڪي هميشه لاءِ ماريو
اسانجي آ مڪلي، اسانجي آ ڪينجهر
جتي ماءُ پل پل آ امرت پياريو
اڳي پي ٿيا ۽ اڃا پي ڪي ٿيندا
نه ميدان ٽڪبا نڪي ڪو جياريو
سدا سنڌ رهندي آزاد ۽ آباد
اروڙان پڄي اڄ مري ويو آ ڌاريو

تنهنجي راهه ۾

سرفراز راڄڙ

پيا جهوليندا
رت ۾ لت پت جهنڊا
دنيا ڏسندي،
هستي مستي
جيجل تنهنجي شان متان
صدقو ٿيندي.
سڀڪو ڏسندو،
هڪ ڏينهن ايندو،
هرڪو ويندو،
تنهنجي راهه ۾ سر ڏئي.

راز ناڏن شاهي

چوٿين مارچ

وقت جو واءُ ورائي ويٺو،
تاريخن جا ورق پراڻا،
لال لهوءَ ۾ پُسيل ساڳيا -
ڪالهه به ڏرتيءَ پاتو هو،
ريٽي رنگ جو ويس نڪورو -
اڄ بي ساڳيو
سج چڙهيو آ،
واهڻ واهڻ آيري آيا
ڪات ڪهاڙا،
چانديءَ جهڙا جهرمر ڏاتا -
ڪينجهر ڪان ڪارونجهر تائين،
منهنجا سائين،
سنڌڙي ماءُ جا ڪوپا ڪونڌر،
سندرا ساهي،
سينا تاڻي،
سنڌوءَ ڪپ تي،
ڏاڍ سان ازلي ويڙهه وڙهڻ لئه،
سڪ جو سولو واءُ ورڻ لئه،
متاهه وڙهيا ها،
جنهن ۾ منهنجي پاءُ وڙهي ؟
ڪلندي ڪلندي ڪنڌ ڪپايو،
تو به ڏٺو هو،
مون به ڏٺو هو،
هن ڏرتيءَ تي،

ڳاڙهو ڳاڙهو جرڪا ڏيندڙ رت نرالو،
جيڪو آدجڳاد کان وهندو آيو آهي—
وهندو رهندو—
چاهي منهنجو ياءُ هجي،
يا، چاهي تنهنجو ياءُ هجي،
هن ڌرتيءَ جي آزادي لئه وڙهندو رهندو—
هوشو، هيمو، دولهه دريا،
جهڙو ويس مٽائي ايندو—
ڏاڍي سان ازلي ويڙهه وڙهڻ لئه،
موٽي ايندو—
موٽي ايندو—

نسرين جوڻيجو

آزاد نظم

جي سمونڊ جي پاتار مان،
ڳولهي ڪي لعل، سنوارڻ چاهين سنڌ
مُرڪائڻ چاهين جي مهراڻ
جرڪائڻ چاهين جي تون جنڌ
جي تون چاهين وير چڙهي
۽ پنهنجي ڪنارن کي ٻوڙي
اندر جي اونهاين مان
لال لهوءَ جا لڙڪ وهاءِ
پنهنجي مٺڙن ماروئڙن لاءِ
سانگيئڙن ۽ جهانگيئڙن لاءِ
مُرڪي پوندي سنڌ
جرڪي پوندي جنڌ
جي تون چاهين
پر جي چاهين

ملڪ نديم

وائي

ساري ٽوڪي سنڌ سڏي ٿو،
يوسف او يوسف مارچ مهينو آيو آ.

عباسيءَ جو ڪيڏارو ڪنهن وڏي واڪي ڳايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

شهر شهر جي مسرورن لا اڄ ٻيي ڪڙم ڪنبايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

صديون ڪان هن ديس جي سانگين سڪن لئه واجهايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

ديوانن جي خوابن کي لا ڪنهن نه سچ بڻايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

چوڌ چوڌ جيءُ ۾ اڳ ۾ تيءُ تو ڪڏهن ڪين لنوايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

ساڳي سنڌو ساڳيا سانگي، ڏاڍن ڏيھ ڏڪايو آ.
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

پار پوڻ جو پھ ڪرڻ لئه وقت کي منڊ موٽايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ
مارچ مهينو آيو آ

زيب ڀٽي

٤- مارچ

سورهيه سپوتن جو هي سُرخو رنگ،
ريت ۾ ريٽو ڇڻ سنڌوءَ جو هو ننگ.

ويريءَ دشمن اڄ وڌو هو ونگ،
ڇڻ سنڌ سڄيءَ ۾ ڇُريو هو ڇنگ.

جوڌن جوٽي هٿي اڄ جگري جنگ،
سرخ ٻٽيو هو سنڌو سارو سنگ.

هي ڌرتي ٽي جن لئه اڄ تنگ،
لحظي ۾ لهي ويو تن جو زهري زنگ.

مارچ جو معارڪو آهي جن لئه ڏنگ،
خوب خبر پئي ڏسي هي رنگ ۽ ڍنگ.

جاڳيا مانجهي مڙس، شهرهجي يا جهنگ،
حيران عقل ٿيو تن جو دنگ.

سورهيه سپوتن جو هي سُرخو رنگ،
ريت ۾ ريٽو ڇڻ سنڌوءَ جو هو ننگ.

پير بخش پياسي

وائي

ساهه ڏئي سر سنڌڙيءَ خاطر، ڪوندر ڪنڌ ڪپايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

گهر گهر گهائي گهوٽ وڏءَ چڙهي، ڏونگر ڏيل ڏڪايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

ماڪ هيئڻ ماڻي منزل پنهنجي، ڪنهن آ قرب ڪمايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

لاٽ ڏئي جي جوت جهڪيءَ کي، پنيٺ تي پڙڪايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

دودو دريا هوشو هيمون، پي هٿا ڪين گهٽايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

ڪلي ڪلي اڄ ڪالهه آ تنهنجي، تن تن تند تپايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

محب ميناواه منهن کي پنهنجي، موري (١) منجهه مرڪايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

موت کي منهن ڏئي نيٺ ملهائي، نينهن سان نينهن نڀايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

وار ٿيا ڪيئي ظلم اکيان پر، پنهنجو سِر نه نمايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

رت جي ريٽا 'پياسي' پٽ تي، سنڌوءَ مان وڌايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

---

(١) موري - شهر جو نالو

اسلم آزاد

چوٿين- مارچ جو پٽر *

چوٿين- مارچ جا ڳيرو،
جوڙا،
ڪاٽي آهيو.
اڄ ٻي ساڳيو ڏينهن آ آيو،
اڇو وري اڄ،
رتَ ۾ ريٽو اجرڪ لهرايو.
انڪي پنهنجو علم بنائي،
ڪنڌ ڪپايو،
ڇو تہ سنڌڙيءَ،
منهنجي جندڙيءَ،
جو ڪاريهر جهڙو ويري،
اهو نشان پٽر پٽي ويو آ،
جت رت وهيو هو،
جت جيئي سنڌ جو علم ڪٽو هو.
اڇو وري اڄ،
پنهنجي لال لهوءَ سان،
نئون نشان پٽر چٽي ڇڏيو،
او سنڌ جا ڳيرو جوڙا!

* پٽر سان مراد آهو بورڊ آهي، جيڪو يونيورسٽيءَ جي هڪ شاگرد، انهيءَ هنڌ هٽايو هو، جتي ۴ مارچ جي واردات ٿي هئي.

خاڪي جويو

بيت

موٽي مارچ آئيو، سوڍا لهو سار،
آزاديءَ جي آسري، آهن ٻيڌا ٻار،
ڏرتي ڪريو ڏار، دوکي جي ديوار ڪان.

موٽي مارچ آئيو، نئين نياپي ساڻ،
اٿن آزاديءَ لئه، هيٺا هڙئي هاڻ،
ڳهيلا ڳوراڻ، لاهيو لاهيو لوهه جي.

لهوءَ ۾ ٽي ليٽيا، لکن جهڙا لال،
وڙهندي ويڙهه وجود جي، ڏاري ڪنهن ڏال،
چال مٿاهون چال، ڏيندا ڏهيس ويا.

لهوءَ ۾ ٽي ليٽيا، سنڌوءَ جا سرواڻ،
آزادي جي عشق جا، اهي ها اهڃاڻ،
رت ۾ رنوڇاڻ، وڙهندي ٿيا ويڙهه ۾.

جيڏن جوٽي جنگ، آزاديءَ جي آسري،
سيٺي سات ڌٽيءَ جي، ساٿي ٿيا سنگ،
ڏيت ڌٽين هر ڊنگ، پڙ ۾ پاڻ ملهائيو.

وڙهندي وڙهندي ويڙهه، لڳ لهوءَ ۾ لوئيا،
آزاديءَ جي آ اڇي، مانجهين ورتي ميڙهه،
راوت اڪيتي ويڙهه، وکون وڙهندي ريڙهه ۾.

مير محمد پيرزادو

٤- مارچ

منهنجي آيل،
سنڌڙي اڄ آ گهايل گهايل، تايل، تايل،
منهنجي آيل!

منهنجي ماءُ،
ڏارين، پنهنجن جا سَوَ گهاءُ، هـــاءِ الاَ!
منهنجي ماءُ!

تنهنجي لاءِ،
پنهنجن ڪـــي آ ننڍ اٿـــاهه، بـــاقـــي پيـــا،
چـــا ڪندا!

سـچ پچين،
ديس پنهنجي لئه ڪجهه نه ڪرين، پُـڏي مرين،
بي موت مرين!

مـڙس هجين،
مـــارچ آئـــي آ چـــوٿـيـــن، لال لهوءَ سين،
رڻ رڱـين!

همت نه هار،
سوڀ سنڌي جي اٿئي سـار، آڏي يـــار،
ڍال نـه ڍار!

ستار

چوٿين- مارچ جا جوڏا

آ اڄ توکي سائين،
سيني لايان،
تو سينڌ سنواري سنڌوءَ جي،
اي جوڌا چوٿين مارچ جا.
اڄ ڏينهن وري آ آيو،
چوٿين - مارچ جو.

هي ڏينهن لهوءَ ۾ لت پت آهي،
اڄ ئي ڌرتيءَ کان آپ تائين،
رت ۾ ريٽو جهنڊو جهوليو.
جنهن ساري سنڌ سجاڳ ڪئي.
هر سنڌيءَ لئي،
هي ڏينهن مقدس آهي،
جنهن چاڻ ڏني اڏڄاڻن کي،
سو ڏانهن سدورو آيو آ،
سو ڏينهن سدورو آيو آ.

رحيم سوهتو مجاهد

ظلم

تشدد ستم جي اي خاموش نگري،
سچي سونهن واري اي معصوم سندري،
ڪٿاهي ڦاٽي اڄ تون لڳين ٿي ڳنڍري،
لڳين سر زمين تون هنوئي ٿي هنگري،
غم ساز دل کي مون ڇيڙيو ٿي نہ آهي.
غم داستان لب تي آيو نہ آهي.

پلاري پيون ٿي انڌيرا هيڏا،
جي خاموش پر ويٺاسين جيڏا،
سٺا ظلم انسان سر تي جبلن جيڏا،
هي دور ڪارا تہ ڪربل جهڙا،
زبان بند هر وقت خاموش آهيون.
اسين جهڙا هن جڳ جا انسان ناهيون.

زبان تي بہ تالو ڇپن تي بہ تالو،
مگر پوءِ بہ عاشق وٺن ٿا هي نالو،
جيئي سنڌ ڳايون هي جاني جمالو،
وطن لاءِ جيئون ٿي 'مجاهد' اُجالو،
اهڙو جذبو ساٿي جاڳايو وطن ۾،
بهارون کي آڻيون وطن ۾ چمن ۾.

نثار بزمي

۴ - مارچ

اڄوڪي ڏينهن تي جوڌا ڪٿي جولان نڪتا هئا
ٻڌي پنهنجن سرن سان ڪفن جا سامان نڪتا هئا
گهڻوئي ڪجهه ڏٺو هئائون، گهڻوئي ڪجهه سٺو هئائون
مگر اڄ هو پڇي سڀ ظالم جا زندان نڪتا هئا
ڏٺو مون هڪ طرف ڪان گل، گلابي پئي لڏيا لئي ۾
انهنجي ڦٿڻ لئه ٻي طرف ڪان طوفان نڪتا هئا
جڏهن انبياءَ جي آونده چڙهي انسانيت تي هئي
تہ ٻاري مشعلون دل جون نوان انسان نڪتا هئا
هو پنهنجي حق کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ ٿي آيا
وطن جي لاٽ ڪاڙهيءَ تي اچي پروان نڪتا هئا
هنيا جن ٿي حقيقت جا نرالا ۽ نوان نعرا
انهنجي گرفتاريءَ جا گهڻا فرمان نڪتا هئا
ڏکي ويا ڏاڍ وارا ڏيل بس! هڪ ئي حرارت سان
تصور ۾ ڪري هو جنگ جا ميدان نڪتا هئا
اهـا 'مسرور' جهڙي بي مروت سان لڙائي هئي
انهيءَ جي ٻيڙي ٻوڙڻ لاءِ هي ٻلوان نڪتا هئا
شهادت جو اکر جن ٿي پڙهيو پنهنجن ڪتابن ۾
آهي اڄ پنهنجا پورا ڪرڻ سڀ ارمان نڪتا هئا
اسانجي قوم جي قسمت جا وارث ٿي ٻڏا رت ۾
بندوقن مان انهنجي لاءِ قهري ڪان نڪتا هئا
بظاهر يونيورسٽيءَ جا هئا هونهار نظرن ۾
مگر هيءَ طرح چڻ جنت منجهان رضوان نڪتا هتا
'پلي هن راه ۾ ويڙهي وڃون، ڪٽجي وڃون يارو!'
ڪري هڪبئي سان اهڙا عهد ۽ پيمان نڪتا هئا
شفق تي ڇانئجي ويئي آ جنجي خون جي سرخي
انهن لئه آسمان وارا ٻـه ٿي مهمان نڪتا هئا
جڏهن هي داستان - درد ٿي تحرير ٿيو 'بزمي'
تہ انکي تاج پائڻ لئه سوين عنوان نڪتا هئا

تنقيد ۽ رايا

مان اوهانجي هن حق لاءِ سدائين وڙهندس،
ته اوهين مون سان اختلاف راءِ ڪري سگهو.
—— والٽيئر.

جنوريءَ جي سهڻيءَ جا پئي پرچا پڙهيم. اوهان پنهنجي ايڊيٽوريل ۾ لکيو آهي ته اوهان خاص نمبر ۽ سهڻي کي اوترو بهتر نه ڪيئي سگهيا آهيو، جهڙو بهتر اوهان ڪرڻ پئي چاهيو. پر مونکي پئي حصا ڪافي پسند آيا آهن. مبارڪ قبول ڪندا. هميشه همت ۽ جذبي سان خدمت ڪندا رهندا. سوچيان پئي ته وقت ۽ ماحول انسان کي ڪيترن نه وهڪرن ۾ وهائي ٿو وڃي. ڪالهه جيڪا ڳالهه آهي سا اڄ نه آهي. ڪالهه جيڪي انسان هئا- اڄ به اهي ئي آهن پر اُنهن جي سوچ، احساس ۽ جذبن ۾ ڪيتري نه تبديلي اچي ويئي آهي. ڪالهوڪي ڳالهه ئي ته آهي جو سهڻيءَ جو اصول هوندو هو ته: سياست ۽ مذهب کي ادب کان الڳ رکي ادب پيش ڪجيءَ اڄ سڄي سهڻي پاڻ جنون ۾ پُر جي ويئي آهي. ڪالهه سهڻيءَ ۾ اڌ يا سڄي صفحي جا ايڊيٽوريل ڇپبا هئا ۽ تن ۾ ڪو اهو لکيل هوندو هو ته اندر رسالي ۾ ڪهڙو مواد آهي، ڪڏهن ڪڏهن وري پارٽي سنڌي اديبن جي ڪنهن ڳالهه کي نوٽ ڪيو ويندو هو، تڏهن آهو ايڊيٽوريل مڙيئي ڏيڍ ٻن صفحن جو ٿي ويندو هو. اڄ سهڻيءَ جا ايڊيٽوريل سهڻي جي سونهن آهن، سهڻيءَ ۾ گهڻي اهميت ئي انهن جي آهي. ادا پاءُ، هيءُ وقت جو گهڙيال هر تڪ تڪ ڪانپوءِ ڪا نواڻ هن جڳ کي ضرور ڏئي ٿو. ڪي اُن نواڻ کي جلدي پنهنجو ڪندا آهن ته ڪي وري دير ساز. سهڻيءَ اُن نواڻ کي دير سان پنهنجو ڪيو آهي، پر اُن نواڻ کي ايترو ته ويجهو ڪيو اٿس جو پئيون سب ڳالهيون تمام پوئتي رهجي ويون آهن. اڄ سهڻيءَ جو مانُ سڀني کان مٿاهون آهي.

[redacted] هي معاشري جو اهم موضوع آهي. اسان جا اديب ۽ جڳ جا اديب پاڻکي اَن موضوع تي لکڻ کان آجو نه ٿا رکي سگهن. لکيو اٿن، لکن پيا ۽ لکندا رهندا. پر لکڻ جو به طريقو هوندو آهي. هن نازڪ مسئلي تي لکجي ڪيئن؟ اهو ئي اڄ جو اهم مسئلو آهي. [redacted] کي ليکڪ ائين لکندا آهن- جيئن هڪ شي کي هڪ جاءِ تان کڻي ٻي جاءِ تي رکجي- 'دنيا ۾ ڪا ڇوڪري آهي، آها ڪنهن سان پيار ڪري ٿي پر گهر وارا اَن جي راه ۾ اچن ٿا آخر هوءَ گهر مان ڀڄي وڃي ٿي، ٻو ڪيس سندس محبوب به دغا ڏئي ٿو ۽ آنکان پوءِ 'رلي پني وڃي وڏو گهر وسائي ٿي. هيءَ نه ٿي عملي 'دنيا جي ڳالهه- ڪو اديب هڙن واقعي کان متاثر ٿي ڪهاڻي لکي ٿو. ڇا اديب جو ڪم فقط ايترو آهي؟ مان هن سڄي جڳ کان پڇان ٿي ته ڇا اديب جو ڪم فقط ايترو آهي؟ بلڪل نه- قطعي نه- اڄ جو انسان هن جڳ ۾ اهي واقعا پسي پيو، انهن واقعن کي هو معمول جي ڳالهه سمجهي درگذر ڪري ٿو ڇڏي. جڏهن اهو انسان اَن ليکڪ جي ڪهاڻي پڙهندو ته هو اَن ڪهاڻي کي هڪ واقعو سمجهي پڙهي ويندو. اَن جي ذهن تي ڪوبه اثر نه ٿيندو، هو ڪڏهن به اَن ڪهاڻي تي سوچ ويچار نه ڪندو. هاڻ ڏسجي ته لفظ اثر ئي آهي جيڪو گهڻي اهميت رکي ٿو. اثر جي قوت اديب جي سڀ کان وڏي طاقت آهي. پنهنجي قلم جي چار ۾ پڙهندڙ کي اديب گهيري وڃي. پڙهندڙ کي اُنهن 'برائين جو روپ پنهنجي لکتن ۾ ايئن ڏيکاري جو پڙهندڙ جو روح ڪانبار جي وڃي، ضمير جاڳي پوي ۽ معاشري لاءِ ڏڪار محسوس ٿئي. اِها ئي اديب جي سڀ کان وڏي ڪاميابي آهي. [redacted] اهڙي نازڪ مسئلي تي لکيل ڪهاڻين مان پڙهندڙن کي لطف يا مزو وٺڻ نه ڏجي. جيڪڏهن پڙهندڙ کي ڪهاڻي مان لطف آيو ته سمجهو ته آها ڪهاڻي ايتري خراب آهي جيترو ماحول پاڻ خراب آهي. هي ڪهاڻيون نوان نوان سيڪس جا مريض جنم ڏينديون آهن. ڪي ٿورا ماڻهو آهن، جنکي پنهنجي جذبن تي ڪنٽرول هوندو آهي ۽ سٺائي برائي کي محسوس ڪن ٿا. گهڻا ماڻهو اهڙين ڪهاڻين جي ڪري ئي لڙهي وڃن ٿا،

□ مان هاڻي امر جليل جي ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' ڏانهن اچڻ چاهيان ٿي. مان اچان ٿي پر وات رڪيل آهي...... ڪهڙي وات؟ لفظن جي وات.... مون ڪافي ڪوشش ڪئي آهي، پر مونکي ڪي اهڙا لفظ هٿ نه آيا آهن، جن لفظن کي ملائي مان هن ڪهاڻي جي تعريف ڪيان. شايد منهنجي سوچ پختي نه آهي يا وري منهنجي ڄاڻ تمام محدود آهي.... ڇو جو هن جڳ ۾ ڪافي بهترين ادب پئدا ٿي چڪو آهي ۽ اُن ادب جي تعريف ۾ به ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا آهن ۽ اُهي ڪتاب به ادبي ٿي پيا آهن ۽ مونکي ڪجهه لفظ نه ٿا سجهن؟ ڪي جملا هٿ نه ٿا اچن؟ مونکي پنهنجي هن اوڻائيءَ جو احساس آهي، تمام گهڻو احساس آهي.... منهنجي سوچ کو ڪلي آهي، جنهنکي مون پاهران ليپو ڇپيو ته ضرور ڪيو آهي، پر ان جو پور نه پري سگهي آهيان. منهنجي جهولي خالي آهي مان هن ڪهاڻي تي ڪجهه به نه ٿي لکان. □ هاڻ ڏسجي امر جليل جي ضروري وضاحت ڪي- امر جليل لکيو آهي ۽ جيئن ته هيءَ تاريخ جو هڪ خوني باب آهي، ان ڪري ڪجهه تلخ ٿي ويو آهي ۽ ڪهاڻي به ڪي فني پابنديون اورانگهي ويئي آهي، ان ڪري هن ڪهاڻي تي الزام لڳايو ويندو ته فحش آهي ۽ مذهبي عقيدن سان ڪنٺوس ڪيل آهي. □ سيڪس تي لکيل ڪهاڻين کي فحش چيو ويندو آهي. ڇا هيءَ ڪهاڻي فحش آهي؟ ڇا هيءَ ڪهاڻي سيڪس تي لکيل آهي؟ ان لاءِ ڪجهه ڏسڻ ۽ معلوم ڪرڻ جي ضرورت آهي. □ هيءُ جڳ براين سان پريو پيو آهي، جيئن اڄ ڪلهه ڪيتريون ئي نيون بيماريون نڪري پيون آهن ۽ هر ڪو ماڻهو تو بهائون پيو پري. اهڙي ئي نموني سان سيڪس جي مريضن سيڪس کي به ترقي ڏني آهي، نوان نوان طريقا ايجاد ڪيا آهن. هي هڪ معمولي نمونو توهان ڏنو ته ڪا ڇوڪري رڪشا ۾ وڃي پئي، روڊ جي ڪناري تي ڪو نوجوان ڪيسن ۾ هٿ وجهي، ڳچيءَ ۾ رومال ٻڌيو بيٺو آهي، اينڊز ۽ ويندڙن کي پيو تڪي اها رڪشا ان وٽان لنگهي ٿي ته اُتان ئي چمي ڏئي ٿو (اصل لفظ هوائي چمي) اها به سيڪس جو ترقي وارو ڏيکاءُ آهي. اڄ جي دور جو انسان سڀني ڏانهن گهٽ ۽ براين ڏانهن گهڻو آهي.

سوچ جا محل تعمير ڪيو آن ۾ ويٺا مزا ماڻين. ڪيترن ماڻهن کي
مون هئين چوندي ٻڌو آهي ته: هو جيڪو ڪهاڻيڪار آهي نه آن
جي ڪهاڻي مون رات پڙهي، اصل واه جو مزو ڏنائين هڪ رات جو
وقت هو، مٿان وري ڪهاڻي.... اصل لاهه نڪري ويا.... هي آهي
ڪهاڻي لکندڙن ۽ آن ڪهاڻي کي پڙهندڙن جي سوچ جو معيار.
هن سٽن ۾ مان پياءُ جليل سان مخاطب آهيان. ادا، مون هن
ڪهاڻي کي پڙهيو. ■ منهنجو روح ڪانڊارجي ويو- هن ڪهاڻيءَ
پڙهڻ کانپوءِ مون خواهش ڪئي ته مان انيٺي مري وڃان. اڪيون
مٿي ڪئي ڪنهنکي نه ڏسان، ڪنڌ کي ڦيرائي جڳ کي نه پسان،
پر ائين نه ٿيو.... ■ وري مون خواهش ڪئي ته ڪکر ڪارو نيار
ٿي مان ڳوڙن جا وسڪارا ڪيان.... پر پوءِ مونکي احساس ٿيو ته
آتيٺي ڪرسي تي ويٺي نه مان موت اچڻ کان اڳ مري سگهان ٿي
۽ نه وري ڪکر ٿي وسڪارا ڪري سگهان ٿي. هن ڪهاڻيءَ مون
۾ نئين قوت پيدا ڪئي آهي، نئون جذبو پيدا ڪيو آهي. آهو آن
ڪري پيدا ٿيو آهي جو مون هن ڪهاڻيءَ کي به آن نظريي سان
پڙهيو آهي، جنهن نظريي سان هن ڪهاڻيءَ کي پڙهڻ گهرجي. اگر
ڪي ننڍڙي سوچ وارا ماڻهو هن ڪهاڻي کي پڙهندا ته اوهان جا
پڪا دشمن ٿي پوندا، اوهانکي گاريون ڏيندا. پر مان هن ڪهاڻي
کي فحش نه ٿي سمجهان. هن ڪهاڻيءَ مان ڪهاڻيڪار لاءِ نه پر
معاشري، ماحول ۽ اهڙين انسانن لاءِ نفرت پيدا ٿئي ٿي، جيڪي جانور
آهن ۽ پاڻکي انسان ڪوٺائين ٿا- اوهان هن ڪهاڻيءَ ۾ عورت جي
ڇاتيءَ کي ٻن گولن سان تشبيه ڪانه ڏني آهي جيڪي پاسي ورائڻ
سان ڦرن پيا. اوهان عورت جو سڙون ڪونه ڄاڇيون آهن، جن تي
ڪُهرا نشان آهن يا نه- اوهان بند ڪمري ۾ ڪنهن عورت کي
ننڍڙين سڪل ٽنگن ۾ پاڻ اٽڪائي جن پوت ڪونه ڪيو آهي....
اوهان اِئين نه ٻڌايو آهي ته عورت برقعي اندران ڪپڙن ۾ ڪهڙي
آهي ۽ ڪپڙن اندران بغير ڪپڙن جي ڪيئن آهي.... اوهان
ڪنهن مرد کي غسلخاني ۾ دڪيءَ تي ويهاري لوڙهيو ڪونهي.
اوهان کو اهڙو ترقي پسند نوجوان ڪونه ڏيکاريو آهي، جنهن ۾ هر

بُرائي موجوده آهي، جيڪو هر گندو ڪم ڪري ٿو، هر گندي عمل جي باري ۾ سوچي ٿو، وري به هو مظلوم آهي ۽ ڌرتيءَ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪرڻ چاهي ٿو. ■ اهو صحيح آهي ته اوهانجي ڪهاڻي تلخ آهي پر فحش نه آهي. جيڪر ڪير فحش چوي ٿو ته ته پڪ ان پنهنجي نديڙي ذهن سان انکي پڙهيو هوندو. اوهان انهن ڏي ڌيان نه ڏجو. ■ ماڻ ڏسجي ته هن ۾ مذهب جي ڪنٿوس ٿيل آهي يا نه ــ مذهب جو مفهوم ڇا آهي؟ مذهب حقيقت ۾ انسان جي ڇڱائي لاءِ ايندو آهي ــ هر مذهب انسان ذات لاءِ آهي ــ اڄ جو انسان هيتري ترقي ڪرڻ جي باوجود به مذهب جي باري ۾ ڪيترو نه پوئتي پيل آهي ــ اڄ جي ماڻهن مذهب کي انسانن جي وجود مان ڪڍي مُسلي تي اچي بيهاريو آهي ۽ ڏڙا ڏڙ مذهب جا سجدا ڏياريا ٿا وڃن ــ اُگهاڙو هجي، چاهي پيٽ بکيو هجي، پر هو چاهين ٿا ته هنجي سجدن ۾ ڪا ڪمي نه اچي ــ اِهو سچ لکيو آهي ته مذهب مري چڪو آهي ۽ ماڻهو ان جو لاش ڪنيو پيا هلن ۽ انجي نالي ماڻهن کي ڦُرين پيا ــ خبر نه آهي ڪيستائين ڦُريندا رهندا. ■ اڄ جي دؤر ۾ ماڻهن کي هيئن سوچڻ کپي ته هوند ڪيترو نه چڱو ٿئي ــ مذهب (ڌرتي)، ايمان (انسانيت)، عقيدو (خدمت) بس هنکان وڌيڪ سوچڻ نه کپي ــ ■ جبار جوڻيجي جي ڪهاڻي مڙيئي ٺيڪ هئي، غلام نبي مغل پنهنجي قلم ۽ سوچ ۾ ڏاڍي تبديلي آندي آهي. غلام نبي مغل هڪ وڏو فنڪار آهي انکان ڪير به انڪار نه ڪندو. قلم ۽ سوچ ۾ طاقت اٿس. ڏاڍو سٺو ٿئي جو هنن نديڙين ڪهاڻين وانگر هو هميشه ائين ئي پنهنجي سوچ کي استعمال ڪري.

■ جهان آرا سومري جي ڪهاڻي ڏاڍي سٺي آهي. ڪهاڻيءَ جو مفهوم اردو افسانن وانگر آهي، پر جهان آرا وٽ قلم جي طاقت ڪافي ٿي ڏسجي. انسان جي جذبن ۽ احساس کي چڱيءَ طرح ڏيکاري ويئي آهي. هر طرح هيءَ هڪ مڪمل ڪهاڻي محسوس ٿي رهي آهي ــ ڀيڻ جهان آرا مبارڪ قبول ڪندا. اميد ته اڳتي به لکندا رهندا.

■ آغا سليم جون ڪهاڻيون لاجواب هونديون آهن. 'منزل جادو ڪا' ڪهاڻيءَ جو به ڪو جواب ڪونهي. آغا سليم هميشه سٺيون

ڪھاڻيون سنڌي ادب ڪي ڏنيون آھن. سندس ھن وقت جون لکيل ڪھاڻيون بيحد سٺيون آھن. شعر وارو حصو ھميشه وانگر سٺو آھي. انجي باري ۾ ڪو خيال ظاھر ڪرڻ کان بھتر آھي ته چپ رھجي. سھڻيءَ جي ٻئي حصي تي آءٌ ڪجھ به نٿي لکان. مونکي لکڻ به نه گھرجي. ڇو جو وڏن اديبن جون لکتون آھن ۽ ترجمو به گھڻو ڪري وڏن اديبن ئي ڪيو آھي سو پلا ان ۾ ڪھڙي گھٽتائي ھوندي.

— سلطانه قاضي، حيدرآباد.

جنوريءَ جي سھڻيءَ جو خاص نمبر پڙھيم. اندازو لڳايم ته سھڻي سھاڳڻ - سچل سائينءَ جي سپاجھي سونھاري سنڌڙيءَ تي قائم ۽ دائم آھي. اوھانجا لک احسان. امر جليل جو 'مرد لاش جو سفر' پڙھڻ ڪانپوءِ احساس ٿيو ته امرالقدر، امر آٿاھ، امر آسمان، امر اجھاڳ، امر اشرف، امر اياز، امر انقلابي، امر اعلان، امر آزاد، امر آفتاب، امر المست، امر امرت ۽ امر امر آھي. امر آس، امر اديب آمر آئينو آھي. امر اصليت.

—'الف آچايل' نئو سنڌ.

ڊسمبر جو پرچو پڙھيم ڏاڍو پسند آيو. اھڙي معياري پرچي ڪڍڻ تي توھان ڪيرون لھڻيون، توھان جيڪي حقيقتون ايڊيٽوريل ۾ لکيون آھن، انکان ڪنھنکي انڪار ڪونھي. ھن مھيني جي ڪھاڻين ۾ ڪابه ڪھاڻي انقلابي نه آھي، جنھنجو مونکي ڏک ٿيو آھي. رومانٽڪ آکاڻين سان گڏ انقلابي ڪھاڻيون به ضروري آھن. قمر واحد جي ڪھاڻي 'ماٺ ڪريان ته مشرڪ ٿيان' ڏاڍي پسند آئي، جنھن ۾ ان صاحب مودودي جماعت جي صالحين جا وڪا پڌر ڪيا آھن. امر جليل جون ڪھاڻيون ۽ مضمون واقعي امر آھن جيئن سندس نالو امر آھي. 'سورھيه مرين سوڀ ڪي ته دل جا وھم وسار' مضمون ڏاڍو پسند آيو. سندس خاص انداز، جنھن ۾ ھز حضرت پٺاڻي ڪي ياد ڪيو آھي، سو بيحد وڻيو. اياز جو 'سر

سورت پڙهي ڏاڍي خوشي ٿي.

— **اعظم حسين يوسفاڻي**، چام شورو.

جيئي سنڌ. سهڻيءَ جو تازو پرچو منهنجي هٿ ۾ آهي. سهڻي اسانجي آواز کي تحريڪ جو روپ ڏنو. اهو عظيم پستڪ، جنهنجا بيشمار پرستار آهن. اسين اوهانجا شڪرگذار آهيون جو اوهان ٿر جي پٽن ۾ ديبل مارئي جي ديش جي مارئڙن جي مطالبي کي پنهنجن صفحن ۾ جڳهه ڏني. مٺي، جيڪا سالن کان ڪاليج کان وانجهيل آهي، ڪڏهن ميرن سندس حقن تي ڌاڙو هنيو ته ڪڏهن ڪامورن پنهنجو رعب ڄمايو. ڪڏهن عمرڪوٽ جي سرمائيدارن ڪم ڪري ڏيکاريو. ۽ مٺي سنڌ جو صحيح عڪس، هارين جي ترجماني ڪندڙ شهر، پنهنجي حق کان محروم رهيو ۽ نتيجي طور تي مون جهڙا ڪيئي شاگرد حيدرآباد، ميرپورخاص ۽ دادو جي ڪاليجن ۾ رلي رهيا آهن. ڇا عوامي حڪومت جي ڪارڪنن جي ذهن کي تالو لڳي ويو آهي؟ ڇا انهنجي حيثيت ۾ ٿر سنڌ جو حصو نه آهي؟ جنهن صورت ۾ سنڌ سرڪار چار نوان ڪاليج کولي رهي آهي، تنهنڪري اسين وزير تعليم ۽ ٻين واسطيدار عملدارن کي گذارش ٿا ڪريون ته ان ۾ مٺي کي ٿر جو نمائندو سمجهي، سندس حق ڏنو وڃي. امر جليل واقعي سنڌو واسين جي نظر ۾ امر تي چڪو آهي. هن مهيني وارو پرچو پاڻ اڳرو ويو آهي. ٽائيٽل وٺيو. ڪهاڻين ۾ منظور جي 'بيڏاتيو' ۽ الطاف شيخ جي 'ايمان لوڏن ۾' پسند آيون. امداد حسيني جو شعر گوءِ کڻي ويو.

— **ننڍن 'ڏاهريم'**، حيدرآباد.

هن مهيني جي سهڻي پڙهيم، خاص طور تي برادرم منظور جي ڪهاڻي 'بيڏاتيو' ڏاڍي پسند آئي. واقعي منظور صاحب ان قوم کي صحيح نالي يعني 'بي ذاتيو' سان تعبير ڪيو آهي. اهي واقعي بي ذاتيا آهن. جنهنجو نمڪ کائين، وڙهن به تن سان. اها قوم اسان سان ڪڏهن به سچي نه رهندي.

— **خالد سومرو**، شاهه پنجو. دادو.

جيئي سنڌ، سهڻيءَ جو فيبروريءَ جو پرچو مليو. منظور ۽ انور جون ڪهاڻيون 'بي ذاتيو' ۽ 'خدا جو سرمايو' حقيقت تي مبني آهن. اياز، امداد ۽ قمر شهباز جا شعر پڙهڻ وٽان آهن. مودودي جماعت ڪيترن ئي رنگن ۾ ظاهر ٿئي، پر سنڌ جو عوام هاڻ ڪيس پرکي چڪو آهي.

— اداس ٿري، ٿرپارڪر سنڌ.

جيئي سنڌ، ادا سهڻيءَ جو ماه جنوري وارو خاص نمبر ۽ فيبروري جو پرچو نظر مان گذريو. مان سمجهان ٿو توهان سهڻيءَ تي جيڪا محنت ڪريو ٿا سا وسارڻ جوڳي نه آهي. توهان سهڻيءَ کي ڏينهون ڏينهن وڌيڪ سهڻو بنائڻ جي ڪوشش ڪندا رهو ٿا، جنهن لاءِ توهان کيرون لهڻون. جنوري جي خاص نمبر (١) ۾ امر جليل جي ڪهاڻي 'سرد لاش جو سفر' پڙهڻ کانپوءِ فيبروري واري پرچي ۾ محترم ڪريم بخش صديقي جي خط سان اتفاق ڪرڻو پيو. ڇوته جيڪڏهن ڪنهن معاشري جا چند افراد ڪن غلط ڪارين ۾ ٻڏل ڪمن ۾ رڌل آهن ته سڄو .معاشرو ئي گندو آهي — نه، بلڪل نه. انهيءَ پرچي ۾ آغا سليم جي ڪهاڻي ۽ جهان آرا سومرو جون ڪهاڻيون پسند آيون. هن ماه جي پرچي ۾ 'صاحب آنيسٽ ٿي ويو' ڪا خاص ڪهاڻي نه هئي. البت 'بي ذاتيو' بهترين ڪهاڻي آهي. شعر جي حصي ۾ شيخ اياز ۽ منظور قريشي چڱو ملهايو آهي.

— ابراهيم چنا، سکر سنڌ.

فيبروري جي 'سهڻي' پڙهيم. منظور جي ڪهاڻي 'بي ذاتيو' پڙهيم، هن جيڪي لکيو آهي سا حقيقت لکي آهي. اسين جيستائين هنن نانگن کي هتان تڙي ڪونه ڪيندا سين، اسين جيستائين هنن نانگن مان هرهڪ جو سر ڇپي نه ڇڏينداسين، تيستائين اسانکي اسانجا ڪسيل حق واپس ڪونه ملندا.

— سڪندر علي بلوچ، ميرپورخاص